

BUDA-PEST TÖRTÉNETE

ELSŐ RÉSZ

BUDA-PEST AZ Ó-KORBAN.

A FŐVÁROS MEGBÍZÁSÁBÓL

ÍRTA

SALAMON FERENCZ.

BUDAPBST, 1878.

NYOMATOTT KOCSI SÁNDORNÁL.

Múzeum-körút 10. sz.

ELŐSZÓ

A közszellem, mely hazánk alkotmányának helyreállítására is nagymérvű előmunkálatokat hajtott végre. Ha majd az ország szive teljesen magyarrá lesz, városaink feje a civilisatio világossága által fog tündökölni a haza határai közt, sőt a távol Keletre is, a jövő kor *historicusa* a legújabb kor hajnalát 1867-től fogja keltezni. De a ki abban fárad, hogy kiérdemelje az utókor hálás megemlékezését, lehet-e közönbösaz elődök iránt? Nem ellenmondás volna-e az'lélekben, hogy a ki jelent és jövőndőt képes átölelni, zárkozott legyen a múlt iránt?

Ezernyolczszáz-hetvenben, városunk újabb lendületének legszorgosabb munkaidején Pest város megemlékezett múltjáról is. Azon évi február harmadikán tartott közgyűlésében Gerlóczy Károly Tanácsnok tette az indítványt, több képviselővel együtt, hogy Pestváros saját történetének a legrégibb kortól a legújabbig való megíratásáról intézkedjék. Az indítvány azonnal határozattá vált osztatlan

helyesléssel. Egy bizottság küldetett ki a módozatokról tanácskozándó és jelentést teendő. Tagjai voltak Gerlóczy Károly, mint bizottsági elnök mellett, Ballagi Mór, Barabás Miklós, Csengery Antal, Gönczy Pál, Királyi Pál, Ney Ferencz, Somhegyi Ferencz, Tavaszi Endre és Toldy Ferencz képviselők. — A Bizottság Csengery Antal és mások nézetéhez képest azt a véleményt tette magáévá, hogy a pályázat-hirdetés módozatánál helyesebb az egyenes megbízás útja. Az ugyanazon évi május huszonötödiki közgyűlésen ez határozatba ment, s aláírt volt oly szerencsés, hogy a nagy feladattal arányban álló nagy kitüntetésben részesüljön: ő bízván meg Pest város történetének megírásával. — Habár őszintén üdvözlém vala bármelyik pályatársamat, ha neki jut a dicsőség, —■ föl nem hozhattam volna mentséget, melyet bármelyik történetírónk föl nem hozhat vala: erőm gyöngeségének érzetét, napi teendőim halmozottságát, a mi más szóval azt tette volna, kerülöm vagy a munkát vagy a felelősséget. — De ilyes eszembe sem jutott. Megtanultam, hogy vannak dolgok, melyeken gondolkozni nem szabad, — melyekben magának az embernek kell magára parancsolnia.

Hogy a föladat munkabíró éveimnek egy jókora részéből minden üres időmet elfoglalja, azt első pillanatra láttam, miután napi kötelességeim miatt lehetetlen egészen annak élnem. Azért határidő kitézéséről a munka elkészültére szó sem lehetett. — Tőlem nem függő viszonyok is akadályoztak a munka egy részének kiadásában, midőn ezernyolczszáz-hetvenötben az eredeti terv egy lényeges módosítása újabb halasztásra kényszerített. Mert

időközben Pesttel törvényesen egyesítetvén Buda és Ó-Buda, kívánatosnak látszott, hogy Pest története helyett Buda-Pest története írássák meg. Szerintem is a munka csak így válhatik teljessé. Ez az új terv, melynek rajtam kívül eső haladékaik voltak, függőben tartott, míg ezer-nyolczszáz-hetvenhétben martius hó elsején egy újabb szerződés állíttatott ki ezen új munkára nézve, miután azt egy erre kinevezett bizottság és Budapest Főváros Tanácsa, s végre a Közgyűlés helyben hagyta. Most, itt elhallgatandó incidensek miatt, magam igen fontos érdekének láttam, hogy a munka teljes befejezésére határidő szabassék, öt év, bár remélem, előbb is megjelenhetik az. A Bizottságnak, mely az újabb módozatokat előterjesztette, tagjai, Gerlóczy Károly első Alpolgármester elnökelete alatt: Ballagi Mór, Bródy Zsigmond, Csengery Antal, Cséry Lajos, Fáik Miksa, Keleti Károly, Királyi Pál, Kőrösy József, Légrády Károly, Morócz István, Ribáry Ferencz, Somhegyi Ferencz és Zichy Antal urak voltak. Ugyanazon évi december 4-dikén tartott tanácsülésben határozattá vált a munka megjelenendő első része néhány száz példányának megrendelése azon czélra, hogy az Orvosok és Természetvizsgálók.Nagygyűlése tagjai közt osztassák ki. Mindez, annyi jeles férfiú szavazatával, előbbi írói munkálkodásom igen kitüntető elismerése. Igyekeztem ezen új könyvemben is az maradni, a mi és a ki voltam.

A történetíró műve nagyon függ nemcsak tárgyától, hanem tárgyának forrásaitól, s annak irodalmi stádiumától is. Ahol kevés az előmunkálat, a források kritikájának sok tért kell engedni; a hol a történelem kérdéseinek nagy része

nem hogy megfejtve és eldöntve, de vitatva, s némelyike föltévé sem volt, ott az elbeszélő és leíró modor fölött a fejtegető és magyarázó könnyen jut túlsúlyra, mint már kiadott műveimben, s alkalmasint ebben is. Bár ez az első munka, melyet megrendelésre vállaltam el, úgy foglalkoztam vele, mintha magam választotta kedvelt tárgyam lett volna. S a ki ennél többet kíván írótól vagy művésztől, az rosszabbat kíván tőle, mint a mire képes.

Munkám ezen első része, az ó-korról, önálló munka. Az lesz a második is — a középkorról, valamint a harmadik az újkorról. Mert mindenikben más-más város fog szemünk előtt állani, melyeket még a traditions kevésbé kapcsol egybe. Leginkább a természeti viszonyok változatlansága köti össze. Ezért adtam egy körülményes bevezetést a város és vidéke természeti viszonyairól. De ez egyszersmind kiegészítő része az első kötetnek. A római kiválóan mérnök nemzet volt. A föld- és helyrajz szolgáltatja a kulcsot több történelmi kérdés megfejtésére, s ezen szakok vonulnak végig a jelen első kötetben; — míg az ezután következő kötet, mely városunkat a középkorban fogja tárgyzani, az események krónikája mellett kiválóan a városi intézmények ismertetésének lesz szentelve. ,

Mindazon kitüntetések után, melyekre a Főváros bizalma már napvilágra jötte előtt méltatta ezt a munkát, még egyet kíván, — a legnagyobbat — hogy olvastassák!

Budapest, 1878. június hó 30-dikán.

Salamon Ferencz.

I. FEJEZET.

PEST FÖLDJE.

A hajdankor nevezetes városok keletkezését mesés lények rögtönzött művének hitte. Az újkor nem hiszen mesékben és rögtönzésekben. Igyekszik mindent a ma is munkálkodó erőknél és a lassanként! fejlődés eredményének tartani a történetben szintúgy mint a geológiában. De ha mesékben nem hiszen, tudja azokat magyarázni. Rájött, hogy a mythologia csudatevő Deucalionjai nem egyebek, mint a természet egyénített tüneményei és munkás erői. A rögtönzés nem egyéb, mint az a szabadalom, melyet a színműírók gyakorolnak, midőn egy-két órai időközre szorítják egész évek eseményeit.

Így már a régi kornak, bár homályosan, volt tudata arról, hogy államok és városok keletkezésének és fejlődésének nevezetes okai a környező természeti viszonyok.

Azért, ha én Buda-Pest megalapításának, viszontagságainak és felvirágzásának történetét a természeti viszonyok vázlatán kezdem, modern észjárással követem azok példáját, kik minden ősrégi tárgy előadásában a rá nézve található mondát adják elő. Ez hézagpótló, mert Budapesthez, mint korunk városainak legnagyobb részéhez semminemű monda kötve nincsen, pedig háromszor-négy-szer kellett a várost újra meg újra megalapítani.

A természeti viszonyok közt első helyen állanak a geológiai viszonyok. A környék hegyei, síksága, folyamai, mind a felületiek, mind a föld alattiak meghatározzák a közlekedés irányát, megszabják az életmódot. A clima minősége kapcsolatban az építő anyagokéval módosítja s néha teremtheti az építészet minőségét.

Nincs ország, mely erről jobban meggyőzhetne, mint hazánk jelenben is, de kivált a múltban. Bizonyosnak vehetjük, hogy hiában volnának meg itt egy város építéséhez a szükséges kövek és más anyagok, ha geographiai fekvése nem lett volna kedvező, s viszont, hogy Budapest hiába foglalna el központi állást nagy közlekedési vonalakban, ha építési anyaga nem volna több, mint Szegednek vagy Debreczennek. Egy Szeged vagy Debreczen feküdnék ezen a helyen, eme városokéihoz hasonló geológiai viszonyok mellett. Annak ellenére, hogy mind a Dunán, mind a szárazon a gőzerő legújabb időben megkönnyítette a távoli közlekedést, Buda és Pest az építési anyag szilárd nemeivel közvetlen szomszédságából látja el magát.

Városainknál az épületanyagok felhasználására nézve a következő korszakokat vehetjük fel: Első a fa és vályog korszaka, nád- vagy szalmafedéssel; második a durvább köépités s a téglakora, deszka- és zindely fedéssel; harmadik a művészebb, monumentális építészet kora, melyben bár a téglakora is közhasználatú, de túlnyomó szerepe van a finomabb kőfaragásnak és szobrászatnak, cserép vagy más finomabb fedéssel. A múltban mindez vegyesen fordult elő, s fővárosunkra nézve két visszaesést is ösmerünk, de nagyjából ez a fejlődés menete. Leszámítva a fát, a többi épületanyag közvetlenül a föld gyomrából, a geológiai birodalmából való. A város, mint látni fogjuk, gazdagon el van látva e nemben.

Magyarország fővárosának vidékét eléggé ellátta a természet másnemű áldásaival is; s egyszersmind oly csapásokkal, melyek egyaránt próbára teszik a lakosság élet- és művelődési képességét.

A civilisatio fokának egyik biztos mértéke az az ügyesség, melylyel az ember föl tudja és bírja használni a természet ajándékait, s leküzdeni mostohaságát. Az értelmén kívül szükségesek hozzá a morális tulajdonok: a vállalkozás bátorsága, a kitarítás türelme, a nemesre és szépre törekvés — szóval nemcsak az ész, hanem a lélek.

Városunk történetének egész folyásában a virágzás három korszakát különböztethetjük meg: egyik esik kr. u. 100-on kezdve mintegy az ötödik századig; a második a XIV. és XV. századba; a harmadik a mostani XIX-dikbe. A három korszakban nemcsak más-más név alatt, hanem más-más talajon indult virágzásnak, mely talajok, bár szomszédosok, nagyban különbözök. A római arra a lejtős síkra telepedett, melyen ma Ó-Buda áll; a középkori ember a várhegynek adott előnyt, mely Buda nevet nyert; az újkor a balparton virágoztatta föl Pestet, a valódi nagy várost. Mindhárom kor a maga életszükségei s életmódja szerint bölcsen használta fel a tájék természeti viszonyait, s civilisatiója foka szerint volt képes megküzdeni a helyzet némely mostohaságaival, mint azt a történeti részben sorra látni fogjuk. Nem volt kor, melyben a természeti viszonyokat nagyon számba ne vették volna a népek, — illetőleg a természetnek vannak oly parancsai, melyeket a tudomány nélkül szűkölködő is lehetetlen, hogy világosan meg ne értsen, sőt érezve ne érezzen.

Egész Buda-Pest földjének egyik legkiválóbb gazdagsága, s a város építészetére befolyt terméke a jó agyag. A civilisálatlan kornak tapaszt és vályogot adott. Azon három ízben megújult civilisált korszakokat pedig, me-

lyekben fővárosunk virágzásnak indult, a téglafogyasztás mérvéből ítélnék meg. — A város első civilizációjának korszakában, a rómaiak kitűnő téglájához, mely másfél ezer év óta is megtartotta kitűnő tulajdonságait, — bőven kiszolgáltatta Ó-Buda környéke a hozzávalót.

Legújabb korban pedig roppant téglagyárak munkálkodnak az ország fővárosának emelésén, itt földszintiből egy-két emeletessé, ott kettőből három-négy emeletessé tételén, s a város szélein az igen alkalmatlan futó homoknak legalább földszinti házakkal való fölfogásán — úgy hogy a város jelen század folytában emeletről emeletre magasbodott s óriásilag szétterjeszkedett. Mint a geolog a föld különböző rétegeit alulról fölfelé korszerint osztályozza, úgy mi is jelen században, a régibb városrészben megmondhatjuk: a földszinti ház múlt század, egy emeletes I. Ferencz kora, két emeletes az 1838-diki árvizet közvetlenül megelőzőt és követő kor, mikor a három emeletes is kezd divatozni. Három emeletes az 1840-en inneni, — s a négy emelet és monumentális kor 1860-011 innen kezdődik s 1867-ben nyert lendületet. S a kétemeletes korszak óta a téglá játsza a túlnyomó, a főszerepet. Még monumentális épületeink egy részében is a téglá szerepel s a város az ő nyilvános épületeit szereti vakolatlan téglá egyenruhába öltöztetni. .

A pesti oldalon Kőbánya és Gubacs, a budain kivált az éjszaki és éjszaknyugati táj szolgáltatja legbővebben a téglát, hatalmas tevékenységű nagy gyárakban. Ó-Buda classicus földét már kutatták Attila kincseiért! — Pedig a fővárosunk körül levő agyagtelepek nagyobb kincsforrások. A közelebb lefolyt évek alatt, az építési kedv tetőpontján, a főváros évenként 160 millió darab téglát használt fel. Nem gondolnám, hogy ugyanakkor a körmöczi és veres-pataki bányák annyit jövedelmeztek volna egye-

seknek és társulatoknak, mint a főváros környékének agyagrétegei.

Többféle fajtái közül különösen egyet emelek ki, — s ez a kis-czelli agyag, melyet az Ó-Buda feletti hasonnevű hegyoldalról neveztek így. Ennek aljában aknázzák azt a kemény, kék agyagot, melyből alkalmasint a rómaiak is készítették kitűnő téglájokat. Van ennek más érdeme is. És ez az ő szilárd volta. Téglának is csak azután dolgozható fel, miután évszakokon keresztül napnak, szabad levegőnek, esőnek kiteve terítik szélylyel. A mélyben kővé van válva, miről fogalmat adhat az, hogy ily alkatú réteg vetett ágyat a Dunának. — Ez adja neki az ágyfát, — míg a kavics és porond csak derekalja a mi méltóságos folyamunknak.

A budai hídfőnél ez az agyag van felszínen. Clark, a lánczid építőmestere itt tiz ölnyi mélységre ásott bele, de azt egészen egyneműnek találta. A Buda felőli nagy oszlopnál, leszámítván a mintegy 4 ölnyi mély vizet, a fenék áll három ölnyi vastag kavicsrétegből és ezentúl következett a kemény agyag, melyben még két ölnyire mentek le. A lánczid oszlopai és a hídfők ezen kemény agyag hátába vannak vésve. Harmincz éve hordozza őket anélkül, hogy egy hajszálnyival alább süppedtek volna. A Dunától ezen kemény agyag áthúzódik Pestre, s az egész város határában mindenütt szétterül, de már nagyobb mélységben.

Ezen agyag gyakorlati használatával egyenlő érdekességü annak előállási módja, melyről földünk historicusai, a geologok, csudákat beszélnek, s mégis hiteles az elbeszélésök. Mert valamint a római katonáknál divatozott az a régiségbűvároknak megbecsülhetetlen szokás, hogy rányomták tégláikra a légio nevét, melynek tanyáján készültek; s valamint később korban az alapkövek letétele alkalmával forgalomban levő pénzeket s némely feliratokat

ásnak be: úgy a természet tisztán olvasható hieroglyphákban örökítette meg ezen agyag képződési korának emlékét Pest alapkövében. Nincs oly maroknyi darab a nevezett agyagban, melyben az olvasnitudó világos feliratot ne találna. A parányi mikroszkopikus, kihalt állatok milliárdjai olvastatják, hogy ez a tömeg egy valódi sós tenger egykori iszapja. Ugyanezen sós tenger műve volt Budaváros földje is legnagyobb részben. Itt az nemcsak mint agyag fordul elő, hanem márga képében is. Átalán márga annyi, mint mészszel vegyült agyag. Hantken geologunk mikroszkopja bebizonyítja, hogy a mi kis-czelli agyagrétegünk alatt elterülő márgában ugyanazon sós tengeri állatmaradványok vannak, mint a nevezett agyagban.

Azt a rendületlen sziklát, melyet a középkor e tájon legalkalmasbnak talált egy erős vár s benne egy királyi várak számára, kivéve felső borítékát, e fajta márgából gyúrta a természet, s a várhegy alatt elvezető alagútnak ezen kellett keresztül törnie. Ugyanezen márga fedi vastagon a Gellért hegynek a vár felé néző oldalát. Innen tarthatjuk hihetőségnek, hogy valamikor, a várhegy a Gellért-hegy oldalával egybe volt forrva. Az a vízmosás, melyet ma Ördögároknak nevezünk, s mely a budai hegyekről állandóbb s többvizű patakot vezetett le, vághatta be ezer meg ezer évek alatt azt a nagy mélyedést, melyen most a Rác-, Krisztinaváros és a Tabán házsorai nyúlnak el. A várhegy akkor nem elszigetelt hegyéiként nyúlt el, hanem egy szakadatlan hegyhát lehetett a Gellérttől a várhegyen keresztül a Császárfürdő feletti halmokig — a József és Ferenczhegyig, — sőt a kis és nagy Svábhegyig; mert az utóbbiak oldalán is az a márga terül el. Geologok ennél sokszorta mélyebb völgyeket tulajdoninak egy-egy patakocskának, jóval keményebb sziklatömegekben, mint amilyen a budai márga.

Ez a márga az iparban nem játszik oly szerepet, mint agyag testvére. De porladéka talajt szolgáltat a budai szőlőknek, — s ezen kívül szilárd alapot a mai Budavárosnak.

A budai márga testvére a kis-czelli kemény agyagnak, nemcsak a Dunának ágya, hanem Pest városa alatt is elvonul, s így azon sós tenger, mely ezen két réteget felhalmozta, eleve már a távol jövőendő két városának egyesítésére törekedett.

Azonban Pestnek a homok és kavics alatti szilárd talaját a kis-czelli agyagon kívül ujjabkori agyagok is alkotják, mint egy újkori vizsgálat bizonyítja, melyre kitűnő alkalmat nyújtott a városligeti ártézi kút fúrása. Ez körülbelül ötszáz ölnyire tárta fel a föld gyomrának titkait az illető ponton.

A világ ezen eddig legmélyebb ártézi kútjának létesítője, Zsigmondy Vilmos, a tudomány iránt is érdemet szerzett magának, az átfúrt rétegek tartalmának gondos meggyűjtése és vizsgálata által. Ez a vizsgálat, csak igen nagyjából előadva, ilyszerű geológiai eredményekre vezetett:

A mai városligetnek a Sugárút külső vége és a tó közötti domborodásán kezdve az ásást, a jelenkor vizei által hordott anyagok, különösen a homok és kavics 8 öl mélységig terjednek lefelé. A 8-dik ölon alul már valóságos tengeri képződmény, az úgynevezett mediterrán réteg, következett. — Ezen képződésen hatolt lejjebb a véső körülbelül a 140-dik ölig. E mediterrán réteg e szerint 13 2 öl, vagyis 792 láb mély. A Gellérthegy korántsem látszanék ki alóla, ha az egész réteget a Duna mai szintje fölébe rakhatnók fel, mert a Gellérthegy a Duna színe felett csak mintegy 400 lábnyi magas.

Az ártézi kút a 140-dik ölon alul egy régibb tenger a „pectunculus“ réteget érte el, s abban ástak, véstek a

304-dik ölig. Avastagság 164 ölet, vagyis 984 lábat tesz, többet mint az előbbi, majd kétszáz lábnyival. A 304-dik ölon alúl következett az az agyag, mely Budán a kis-czelli hegyoldalban, s az a márga, mely a várhegyben s más budai oldalakon a felszínen van, sőt a Duna szintje fölé emelkedik.

Ez a réteg tartott a 482-dik ölnyi mélységig. A réteg, agyagot és márgát együttvéve, 178 ölnyi vastag, azaz 1068 lábnyi, mely az úgynevezett Oligocaen tenger nagy mélységeiben halmozódott fel lassanként, többnyire élő állatok apró csigaházaiból.

A 482-dik ölon alúl 2—3 láb vastag kőszén s körülbelül ugyanannyi rhaeti mészen alúl következett ugyanazon kőnem, mely a Gellérthegy közép tömegét, valamint a budai hegységek nagyobb részének zömét és tetejét alkotja, t. i. a dolomit, mely fölött a Gellérthegy meleg forrásai fölfakadnak. Itt találta meg csüggedetlen mérnökünk amit keresett, a budai meleg források földalatti folytatását, mintegy 5 00 ölnyi mélységben.

A dolomit már egy sokkal jégibb képződmény az elősoroltaknál. Emezek a geológiai harmadkorba tartoznak, míg a dolomit a másodkor készítménye.

Így a harmadkori tengeri képződmények, melyek egy pár ölnyre a felszíntől, Pest síkján mindenütt előfordulnak, — a nevezett ponton mintegy 4 80 ölnyi mélységen kezdve vannak felhalmozódva. A vastagság több mint 2800 láb. Vidékünk legmagasabb hegyvállja a Pilis, mely a Duna színe felett mintegy 2100 láb, ezen rétegekbe úgy bele volna sülyedve, hogy 700 lábnyira kellene beásnunk, hogy tetejére ráakadjunk.

S ilyen óriási mű nagy része oly tenger lerakódása, mely pusztá szemmel egészen tisztának látszott, s oly mélységben, melynek nyugalmát merő tétlenségnek hinnők.

Természetben és emberi társadalomban a hosszas kitartás parányokból jut nagyszerű eredményekre, s a történész hovatovább mindinkább követni törekszik a geológ példáját, ki az Ossa és Pélion egymásra emelésének csudáját nem gigásoknak tulajdonítja, hanem igen hosszú idők fejleményének.

Az agyag, melyből a város emelkedik, Pestnek azt a jó szolgálatot is tette, hogy ellátta természetes vízvezetéssel, bő és eredetileg jóvizű kutakkal, melyekért nem kellett nagy mélységbe lefáradni.

Pest mai területe és határa igen egyszerű geológiai alkatú, ha olyan mélységig nem terjed kíváncsiságunk, a minő egy ártézi kúté. A felületet í—8 ölnyi mélységig porondok alkotják, értvén alattok homokot, kavicsot, s nem számítván a ritkábban előforduló iszapot. Egész város alatt és határában a felület ilyenekből áll. Legtöbbnyire igen finom homok van felül, melyet a szél, ha mivelés által kötve nincs, könnyen hord szét, vagy hord össze. Négy, öt ölnyi magas halmok állanak tetőtől talpig homokból. — Mind a homok, mind a kavics egészen azonos a Duna által ma is hordott anyaggal, melyből a város felső szigetei is állanak, melyeket a folyam alkotott. A pesti lapály felülete, az a némely helyen 50 lábnyi vastag porond-réteg, az újabb geológiai korszak műve. Az hordta meg folyásának felső vidékeiről, patakok és mellékfolyók segítségével a szilárd agyag-réteget ily lazább törmelékkel. Ezen homok és kavics jellemző sajátsága, hogy igen kevés benne a mésztartalmú kő, alig nyolcz százalékot tesz a mész; vasoxydból másfél s vízben olvadó sóból csak fél százalékot foglal magában, de 87 százalék benne a savakban nem olvadó kovasavas agyag. A nagy részint kvarczból álló homok kevésbé alkalmas talajt ad a mivelésre, s igen könnyen teszi kellemetlenné Pest levegőjét a híres pesti porral.

Azonban homokunknak és kavicsunknak nagy érdeme az, hogy igen czélszerű az eső és hólé feltartására. A meszes savas részek kevés s a kovásokénak túlnyomó tartalma által kitűnő vízsűrőt alkot. Ezen természetes szűrő elég vastag rétege alatt terül el az a szilárd fenék, melyet a víztől át nem járható agyag-rétegek képeznek közvetlenül porond-rétegeink alatt. Pilis, Csömör felől egész egy folyót kitevő vizerek húzódnak a föld alatt Pest felé s áradnak el a pesti medence minden vonalán. A néhány mértföldnyi kerületben Pesttől keletre levő táj eső- és hóvizének körül-belül egy harmada veszi magát a föld alá, s átszűrődve az agyag-réteggig, ennek lejtőjén csakúgy a Duna felé tart, mint a szintén azon tájról jövő Rákos vagy Szilas-patak. A felülethez közel, de földalatti folyásokat talajvíznek nevezik.

A talajvíz nagy mennyiségét mutatja az, hogy akárhol ásunk kútát Pesten, csaknem mindenütt elég vizet találunk. Elmondhatjuk hát, hogy nincs oly pontja a pesti dunapartnak, melyen földalatti víz ne szivárogná bele. A nagy folyam tehát normális vízállás mellett inkább a lecsapoló alagcsövezés fő árkához hasonlít, mintsem vízreservoirhoz, mely vízzel látná el a vele összeköttetésben levő földalatti nyílásokat.

Azonkívül, hogy a víz partjának minden pontján tart a talajvíz leszivárgása, vannak a föld alatt bővebb áramlások, melyek a Duna bármily vízállásánál mintegy patakokat képeznek. Ily patakra akadtak volt, mint egykorú hitteles szemtanuktól hallottam, mikor a lánchíd pesti fejének alapot ástak. Szintén régibb tapasztalat szerint bő áramlata van a talajvíznek a belváros alatt. Legalább azok az igen jó ivóvízű kztak, melyek a lánchidtól a görög templomig a dunapart hosszában rég óta ismeretesek, arra mutatnak, hogy itt a Duna vizének nyomása ál-

tal meglehetősen vastag kavicsréteg mélységéből üti fel magát a bőséges talajvíz. Átalán a talajvíz források képében is a nagyobb vizek partján szereti fölütni magát. De ezen régi tapasztalatoknál alaposabb, tudományosan megállapított, tények fekszenek már előttünk a legújabb időből.

A város egy szakértőkből álló bizottságot küldött ki, mely 1875-ben a talajvizek megvizsgálása céljából Pest város körül Uj-Pesttől a gubacsi pusztáig, a dunapart éjszaki pontjaitól annak legdélibb pontjaiig, hatvan négy próba-kutat ásatott. Ezen vizsgálatok kiderítették, hogy egy hatalmas vízfolyás vonul a föld alatt a czinkotai és kőbányai dombok felől az állatkerten, az osztrák államvasut indóházán, az Unió nevű és szomszédos gőzmalmokon át a Dunába, s ezen vízfolyás egyik bő torkolatánál van felállítva a vízvezetési gőszivattyú, mely mesterséges vezetéssel igen jó ivó vizet szolgáltat a város nagy részének. A mennyiséget bizonyítja az, hogy a szivattyú-állomáson 24 óra alatt minden négyszög öl területről mintegy ezer köbláb víz vehető el, a Duna 2 lábnyi vízállásakor. — Igaz, hogy a Lipótváros ama felső részében a szomszédos kútak megérik ezen nagy fogyasztást, vízállásuk e miatt alább szállván; de a vízáramlás tetemes, miután a város oly nagy részét lehet ellátni egészséges vízzel, holott ama vizerek, mint mondám, utjukba ejtik a pesti legnagyobb gőzmalmokat, melyek ezen tájon napenként vagy hatszázezer köblábnyi vizet fogyasztalak. Az állatkert keletkezésekor egy igen terjedelmes park locsolására s ezenkívül egy fris vízzel ellátandó mesterséges tónak a fentartására bátran lehetett gőzgépet állítani föl a talajvíz felszivattyuzására.

Egy második nagyobb földalatti áramlatot nyomoztak ki az üllői ut irányában, mely a kőbányai s talán a sz. lőrinczi, sőt tán jóval keletibb dombokról tart a soroksári

ut mögött elnyúló dunapartnak, s mely a Gubacs közelében levő katonai szénaraktár mellékén, forrásokban üti fel magát. Ezen áramlat egyik sugára az egész Pesten oly híres Illyés-kút az Orczy kertben, melynek vize vetekedik a legjobb hegyi forrásokéval, s mely a városban valódi hírnévnek örvendett emberi emlékezet óta. Átalán az Üllői-ut mentén több más kitűnő vizű kút található, melyeket egyszersmind kimerithetlenség tartanak, — pedig vízszintjeik jóval magasabbak a Dunáénál, mi annak bizonyosságul is szolgál, hogy bár valamennyi talajvíz a Dunával van összeköttetésben, de ezek járulnak a folyam táplálásához, nem pedig a Duna ezekéhez.

Mindezekből az világos, hogy Pestet ivóvíz dolgában elég gazdagon ellátta a természet. Mindennemű házi használatra, az ipar némely ágaiban, de különösen az építések-nél békeidőn is nagy előnye volt Pestnek Buda fölött a vízbőség. Ezenkívül nem kellett a középkorban attól tartania, hogy várát kiszomjaztatja az ellenség, s újabb korban sokat köszönhet ezen vízbőségnek, hogy a várost környező futó homok nem képez valódi Saharát. A fák tenyészetét előmozdítja a felülethez többnyire elég közel levő talajvíz, melyet a gyökerek nem mulasztanak el fölkeresni. — De előmozdítja ezen talajvíz a földmívelésnek mesterséges nemeit is. Az országunkban ma is divatozó közönséges mezei gazdaságra nézve Pest határa a legroszabbak közé tartozik; mert nagyrészen futó homok a talaj. Még pásztorias baromtartásra is igen kis mértékben lehetett alkalmas régi időben. Nem csábította a gazdát, hogy sűrű falukat népesítsen be itt, — a mi pedig, mint látni fogjuk, hátrány egy leendő nagy városra nézve. A mi mai nap a cultura haladásával virágzik, az a mezei gazdaság és baromtartás magasb neme. Az intensív földmívelés virágzó, mely öntözéssel jár, t. i. a kertészet, kivált annak

konyhai ágát értvén. Ez annyira fejlett, hogy a várost széles öv módjára veszik körül az ily kertek, melyek a kétszázezernyi lakos ételmezésének tetemes részét fedezik. Egy-egy alföldi gazdának minden képzeletét meghaladja az az óriási trágyázás és öntözés, s az a folyton folyó munka, melyet Pestnek különösen sváb és bolgár kertészei véghez visznek kora tavasztól késő ősziig. Azt érik el vele, hogy a hitvány pesti homok két holdja jövedelmez évenként nekik annyit, mint az Alföldön tíz évi középszámitással ötven hold szokott; mert a pesti homokra, a szüntelen! öntözés mellett rász év nincsen, s egyszer mint más-szor vagy három aratás van ugyanazon évben ugyanazon földről veteményekben. A műveltség fejlődésével Pest úgy pótolja a környékének falukban való hiányát, hogy maga telepít coloniákat körös-körül.

Mindez kevésbé volna lehető itt, mint bármely más talajon, ha ez a föld alatt nem rejtegetné rendkívül bőven a correctivumot, a vizet.

Pest határa megtartja az Alföld egy jellemző saját-ságát, a gémes kútát; de feltűnő e mellett a sok gépelyes kút százakra menő száma, e lóhajtotta szárazmalmok, melyek vizet örölnek ki liszt helyett. Nyáron át, — még ha esik is, — de nem elég bő az áldás, Pest határának nagy részében folytonos az öntözés.

Párhuzamban az intenzív földműveléssel, virágzásnak indult a baromtenyésztés. Ha, mint mondám, pásztorias tenyésztésre kevésbé volt régen alkalmas a talaj, a mester-séges baromtenyésztés, az istállózás igen nagymérvű a fő-város pesti oldalán s elhomályosítja talán mindazt, a mi bárhol van az országban. A tehenészetek, hizlalók egy mértföldnyi övben járulnak nemcsak a főváros, hanem részben Bécs alimentatiojához is. Kivált a sz. lőrinczi dombsor lett nagy teleppé e részben, Kőbánya pedig épen

európai központ a maga nemében, — a sertések metropolja. Nem is említem a szesz- és másféle gyárakat. Hogy volna mindez, egyrésztben a folyóktól távol lehetséges, ha Pest vidékének talaja víz dolgában nem tartoznék a leggazdagabbak közé?

Pest síkságán egy-két patak is húzódik végig, melyek közül legnevezetesebb a Rákos pataka, melyről a térség is kapta nevét. Ez egy kisedd korában már vénségre jutott folyó. Lassúságban vetekedik. a nagy folyamokkal. Nagy áradásai nincsenek, de nem is szárad ki. A legnagyobb szárazságban is malmokat hajt. Meglátszik rajta, hogy egész melléke homok és kavics, mely a legnagyobb záporok vízének is tetemes részét talajvíznek tartja meg, s magának a Rákosnak medre is telhetetlen szivacs, mely sokat elnyel. De viszont a forrásul szolgáló talajvizei soha ki nem fogynak. A medrét is határunkban, úgy látszik, nem maga ásta. Hajdani hatalmasabb vizek árkába vette magát, s csak dunai torkolata közelében kellett neki egy futó homok dombsoron keresztül ennie magát. Ingovány, mocsár, s ennek kíséretében tőzeg az ő kiváló productuma. így a földművelési szakban legfelebb kaszálókra volt alkalmas a partja.

Pest talaja csak a cultura magasb fokán lett használható a földművelésre, baromtartásra, s e részben csak a mesterség ad neki jövőt; de megalapításában, eddigi fejlődésében a földművelés nagyon alárendelt szerepet játszott.

Az a temérdek víz, melyet a pesti talaj reservoirjaiból nyaranta ellocsolnak, feltűnően csökkentőleg nem hat a város kútjainak vízbőségére. De a culturának nagy befolyása van a minőségre, s ebben a részben a civilizáció kártékony volt. A roppant mérvű trágyázás, kapcsolatban a szakadatlan locsolással, már magában épen nem javíthatta a víz minőségét. Veszedelmesebb lett a város hirteleni nagy tér-

jedésével a végpontokon a csatornázás hiánya s a kloákák nem eléggé czélszerű berendezése.

A városon kívül aránylag kevés a roszvizü kút. Van-
nak olyanok, melyekben a vas vagy más ásványrész na-
gyobb mennyiségű, mint a mennyinek a jó ivóvízben lenni
kell. Némelyeket megront a talajvíz fölött elterülő tőzeg-
réteg, mely szerves anyagokat szűr bele. De általánvéve
körös-körül jó, s sok helyen kitűnő a víz, míg benn a vá-
rosban, azaz ugyanazon áramlások alsó folyásán, arány-
lag kevés az egészséges víz, s az egykor híres dunaparti
kútakon is húsz év óta feltűnő a romlás. Azt kell hát mon-
danunk, hogy a város alatti talaj inficiálása rontotta meg
Pestnek eredetileg jó kútvizzeit, s vált életszükséggé a mes-
terséges vízvezetés, melynek azonban még több ponton
nem érzik múlhatatlan voltát s mely soha sem lesz képes
a kültelkeken is pótolni a természetes vízvezetést.

A talajvíz a város és határa sok pontján alakítólag
is szerepelt, mióta a tengeri agyag lerakódása megszűnt
s helyette édes vízi áramlatok hordották rá a kavicsot és
homokot. A mai dombok közt, melyeknek nagyobb része a
szelek műve, — azaz homokbuczka, s melyek rendetlenül
borítják a területet, vannak hosszúra nyúló mélyedések,
melyek egykori vízmedreknek látszanak. Ezek némelyiké-
ben ma is fölfakad a talajvíz s tavat vagy ingoványt alkot;
a melyik szárazon áll ma, arról is bizonyos, hogy nem régi
időben, s igen sok még a múlt században is, terjedelmes tó
volt. A tőzeg, mely ezen völgyek fenekén található, eléggé
bizonyítja ezt, s a jobb, roszabb minőségű tőzeget méltán
lehet Pest egész határában a geológiai új korszak alkotó
elemei közé sorolnunk. Elterjedése mutatja, hogy Pest vá-
rosának és határának földje régen, kevés kivétellel vagy
futó homok, vagy mocsár volt. Egyik sem lehetett vigasz-
talás a másikért. Földje minőségében meg volt írva a sorsa

előre. Csak azon korban emelkedhetett itt tekintélyes helység, midőn lehetőséggé vált a nyugalmat kívánó kereskedelem, ipar és mesterséges tenyésztés fejlődése. Ha földje termékeiből akart volna megélni, mennyivel túlszárnyalta volna akármelyik alföldi városunk! Nemhogy földművelésre, de még baromtartásra is kevésbé lehetett alkalmas a korábbi századokban. De mindenesetre a talajvíz bő volta egyik nevezetes ok, hogy a természet másnemű mostoha-ságai daczára gyökeret vert a Duna partján s virágzásnak indult egy ország fővárosa.

II. FEJEZET.

BUDA FÖLDJE.

A budai hegyeken legfölül van az, amit a pesti ár-tézi kútban legalúl találtak, a dolomit nevű mészkő. Ezen kút felületéhez legközelebbi dolomit a Gellérthegy lába, mely mintegy 2000 ölnyire van tőle (a Kecskehegy több mint 3000 ölnyire). A dolomit tehát, az előbbi ponttól folytatódván a Dunán keresztül, nem igen meredek lejtéssel vonul el folyamunk és Pest alatt. Kerek számban egy öltre másfél láb a lejtés, vagyis a hegyes szög csak mintegy $14\frac{1}{2}$ foknyi. Elég szelíd hajlás. Annál meredekebben emelkedik ki dolomitunk a föld felszíne fölé a budai hegyekben. Ez alkotja, a Gellért- és Sashegy ormát és törzsökét, melyek rongált és barnult sziklafalaikkal meredeznek Pest felé. A Gellérthegy 744, a Sashegy 835 lábnyi magas, — s ez még csak előőrse a már 1400 lábnyi Széchenyi-hegy ormának, mely szintén dolomit. Ezzel szemben, éjszakon, Ó-Buda felett a Háromhatár- és Kecskehegy meredek lépcsőzetben kiemelkedő hatalmas törzse, izmos válla és széles feje szintén ezen másodkori mészkő, — az előbbi magassága meghaladja a másfélezer lábat a tenger színe felett. — A háttérben naplementénél emelkedik a budai hegykoszoru legmagasb csúcsa, a Jánoshegy, mely 1600 lábnyi a tenger színe fölött.

De ez, bár szintén másodkori, már az úgynevezett Dachstein meszet üti föl kúpján. Ugyanebből áll a még távolabb nyugatra kéklő Pilishegy hosszúkás tetejével, mintegy középuton Buda és Esztergom közt. Legmagasb hegye ez nemcsak a környéknek, hanem a dunántúli Középhegységnek összesen, mely alatt a Bakony, Vértes, Gerecse és a Visegrádi hegyeket is értjük — 2 400 lábnyi magas a tenger színe fölött. Méltán nyerte róla nevét egykor egy egész vármegye. Máig is politikai határ; de még nevezetesebb benne az, hogy, mint látni fogjuk, éles geológiai határvonal a mész és az úgynevezett vulcanicus hegyek közt, maga mészkő lévén. Buda közvetlen környékén tehát a hegyek a mészkövek különféle nemei. Jellemző sajátáguk, hogy nem torony módjára hegyesednek merészen az égbolt felé, hanem méltóságteljes kúpola-idomot nyertek. Ugyanazon kőnemek ezek, melyek a sokkal hatalmasabb Alpok mészhegy-övének magas csúcsait alkotják. Sokat tanult és utazott geológok állítása szerint a budai hegység az Alpok mészhegy-övének miniatűr kiadása, — a csalódásig hasonlít a tájak arculata. Bármint legyen ez, annyit mindenki megád, hogy fővárosunk vidéke a budai hegyek által a fekvés szépségére nézve ritkítja párját. Ahány nézpon, annyi változat; — egyik vetekedik szépségben a másikkal. A benyomás ugyanaz. Nagyban emeli az ellentét, mely a budai hegység és a pesti síkság' közt oly határozottan s minden átmenet nélkül áll szemünk előtt, csak a Duna tükre által elválasztva. Ez a széles kék sujtás, mintegy fölöslegül, mint valami zománczos öv, gazdagon terhelve vaskos zöld szigetek smaragdjával s a két város massiv boglárjával, még hatásosabbá teszi a nagyság és kellem ábrázolását, mely e nélkül is elég kifejező volna. Ha az ízlés is szerepet játszott a fővárosok alapításában, Buda-Pest alapítóinak műve e részben kifogástalan,

s a budai vár többféle hátrányainak mogorva kritikáját le képes fegyverezni a kilátás egyetlen mosolygása. Zordon és zárkozott kedély lehetett az, mely egy Visegráért képes volt itt hagyni Buda várát. Egy Nagy Lajos és Mátyás fogékony, derült s sokoldalú lelkülete ezt vallotta otthonának.

A táj ezen szépségében tetemes része van alpesi mészköveinknek s különösen a dolomitnak, mely a budai hegység amphitheatrumának legnagyobb részben vázát alkotja. Megbocsáthatjuk hát ezen kopár könemnek, hogy prózaibb iparbeli és gazdasági haszna nincsen.

Annál több ilyenekkel dicsekedhetnek azok az újabb rétegek, melyek Buda hegyeinek oldalát képezik s mintegy köpenyt adnak a régibb dolomitra.

A harmadkori tengerlerakódások közül, mint említettem, Budán is megvan nagy mértékben az oligocaen agyag és márga, melyet a pesti ártézi kút feltüntetett; de hiányzik a pesti oldalon egy korra nézve a dolomit és oligocaen közti rétegzet, s ez a legkorábbi harmadkori, vagyis eo-caen képződés, mely Budán gazdagon takarja a hegyoldalokat, sőt hegytetővé is emelkedik, s talán a hegy magvát is alkotja a kis Svábhegyen. Ez a nummulit mész, mely szintén a benne előforduló csigáktól nyerte nevét. Használják épületkönek, de egyszersmind mészégetésre. Igen számos kőbányában fejtik, s csak az egy Szépvölgyben, mely a Kecsehegyre vezet, tizenkét ily bányát lehetett közelebbi években megszámlálni. Átalában a kőés mészbányák röviden elő nem számlálható sokaságban vannak Buda táján. Békásmegyernél, a Kecse- és Rókus hegyen, Kis-Czellnél, az átellenben levő nagy hegyoldalon, a Szép Juhászánál stb.', de kivált a kis Svábhegyen, nagyban foly vagy folyt nem régiben a kőfejtés, épületkövek, mészégetés, utcsinálás céljából. Tanúskod-

nak ezek, hogy a város épül; de gyakori előfordulásuk már-már jellemző vonása a budai tájképeknek, mégpedig hátrányukra. A legszebb kilátásokat zavarja a hegyoldalak oly kirívó meztelen volta, minő Békásmegyertől mért-földekre vigyorog. De legdiszonansabb a kis Svábhegyen, hol épen a várnak fordult oldal, sokáig panaszosan mutogatja a civilisatiónak a természetten elkövetett vandalis-musát. — Úgy látszik, kisebb mértékben régen is megvoltak ezen éktelen sebhelyek a hegyoldalokban, — csak-hogy a régebbi kőbányák beomladozván és begyepesedvén, messziről fel nem tűnnek. A hegyek belsejének megmarczangolása történik néha nem fontosabb tárgy, mint kőpor kedvéért is, mint a budai vasúti tunnel felett, s a zugligeti és lipótmezei séta utak mellett, hol a dolomit szemsértőleg fehér porladékát, mely a hegy élek gömbölyüre simulásának eredménye, házi használatra s utak kavicsozására kapargatják. Hiába, az ember semmit sem tud építeni anélkül, hogy egyszersmind ne rontson! E részben a természet tanítványa, mely maga sem tudta volna a dolomitot hegyekké emelni anélkül, hogy a rajta fekvő nummulit, s azután az oligocaen rétegeket össze ne tördelje s szép rendjüket össze-vissza ne kuszálja. Csak később simította el a lég és víz behatása által a szakadásokat és éles ormozatokat

A nagyobb hegyek tömegét alkotó dolomit után időrendi sorban azeocaen korbeltől nummulit következett, mely a dolomitot takarja. A nummulitra következnek az alsó oligocaenhez tartozó, már említett kemény agyag és márga, s végre egy még nem említett mészkő ugyanazon korból. A Szép Juhászné feletti Hárshegy kőbányája bizonyítja, hogy építésre alkalmas ez a durvaszemű, vöröses homokkő, melyet geológjaink hárshegyi mészkőnek neveztek el. Az egykori, most már eltűnt klastromot, azon hegy-

nyereg alatt, mely a János- és Hárshegy közt Budakeszire vezet, kétségkívül ily köből emelték, itt a sűrű rengeteg közepette.

Az oligocaen képződések után, mint láttuk, a pesti medenczében *pectunculus* réteg húzódik el. Ez a budai hegység beloldalán hiányzik, — míg viszont a Budán oly gyakori nummulit nincs meg a pesti medenczében, hol ezt talán hajdani tartós vízáramlatok mosták el.

A *pectunculus* réteg mutatkozik már a budai hegyek háta mögött. Így meglevőn mind a hegyeken innen, a pesti síkon, mind pedig túl a hegyen, Hofmann geologunkkal föltehetjük, hogy a budai hegyek kiemelkedtek volt már sziget módjára a tengerből, mielőtt a nevezett réteg képződött. Ennélfogva a budai hegyek keletkezése a harmadkor közepe tájára, az alsó oligocaen lerakódása utáni időre tehető.

A mediterrán képződés is csak Buda hegységének külső kerületén fordul elő — még pedig Promontor táján, mint kavics és homok. Pesten, mint láttuk, hatalmas vastagságban van a föld alatt. Nemcsak, hanem Fóthon túl, Csornád, Sz. Jakab és Vörösegyháza közt a felületre kerül.

Buda völgyteknőjében az alsó oligocaen márgára, agyagra és homokkőre közvetlenül diluvialis, azaz édesvízi képződések következnek. Ezek közt egyik legnevezetesebbik a lösz. Tetemes vastagságban földi sok helyen a mély völgyet és menedékes hegyoldalt. A Vörösvárra, a Lipótmező felé s végre a Budaörsre vezető ut, mely utóbit Mészáros-utnak neveznek, a löszszel vastagon borított három nagy völgy nyílást jelöli Buda táján. Az Ördögárok olykori vizei néhol két ölnyire lösz falak közé ásták magukat. Ezen falak nem vízszintesen rétegesek, hanem inkább függélyes hasábokban válnak ki. A lösz szárazsi csigákat foglal magában s így a geológiai időszakok tegnapi nap-

jára, a negyed, vagyis diluvialis korba helyezik származását, sőt némelyek jelenkorbelinek tartják.

Pesten alúl Zimonyig gyakran alkotja a Duna medrek jobb partját. Sőt a dunántúli vidék tetemes részében takarja a régi képződéseket. Azon vonaltól, melyet Győrtől Csáktornyáig vonunk képzeletben, a Duna vonaláig a lösz hazája a vidék, míg a bal parton csak nagyobb távolságra jön elő. Pest város alatt és határában hiányzik. Nem találjuk a Duna szigetein sem. Ellenben körülbelül Péczel és Izsaszeg tájától Gomba és Pilis felé, tehát éjszaknyugatról délkeletnek mindinkább szélesedő lösz öv vonul alá. Ettől éjszakabbra is hasonló övék tarkázzák a geológiai térképet. Ezen övék határát a pest-czegledi vasút vonala jelöli. A különböző öveket elválasztja egy mért földnyi széles homok völgy gyei a Tápio, aztán odább a Galga folyása. Gödöllő, Kerepes, Czinkota tája bár dombos, de lösz nem fedi. Annál kevésbé az idébb eső lapályt, a Duna árterét. Miután ez a képződés oly vastagon van felhalmozva mind a budai, mind a pesti hegyhátakon s azok oldalán, — s a Duna, sőt kisebb folyók árterében hiányzik, elmondhatjuk, hogy ezen diluvialis agyagtól a folyóvizek a mainál nagyobb korokban hordták el, annyi- val könnyebben, mert a porlékony agyag kevésbé áll el- lent a víz hatásának. Téglagyártásra csak szorultságból jó, lévén homokkal és mészdarabokkal vegyes. Annál inkább előmozdítja a föld termékenységét, — s Buda határa ez által is előnyben van Pesté fölött földművelés tekintetében.

A márga és lösz elég alkalmassá tették Buda hegy- oldalait rengeteg erdők nevelésére, melyekben a bikkfa leginkább lehetett otthonos. Ma nagyobbára szőlők foglalják el az erdő helyét, melyeket roppant kiterjedésökért rengetegnek nevezhetnénk, ha abban ellentétei nem vol- nának még a csupán bokros erdők is, hogy inkább mez-

telenítik mint öltöztetik a hegyeket. Még gazdasági tekintetben is inkább a szegénység, mint a gazdagság bizonyítványai. Csak épen hogy teng, vagy legfelebb megélutána a lakosság, de nem igen gyarapodik. Annyira nem fejlett a szőlő művelés, hogy a gazdáknak módjában állana mérnöki munkálatokkal meggátolni, hogy a záporok legalább el ne seperjék a termőföldet. Ha ez így tartana, a budai hegyek megérhetik, hogy a természet oly curiosumaivá lesznek, mint a Budaörs és Budakeszi között elterülő czukorsüvegszerű hegyek csoportja, mely teljesen kopár, száraz mészfalaival romantikus ugyan, de inkább elszomorító benyomást tesz. A pesti részen is, a Dunától egykét mértföldnyire erdőség következett a régi időben, mely alkalmasint Kőbányáig is leszállóit; míg a pesti síkság vizenyős voltánál fogva hihetőleg csak fűz- és nyárfa foltokkal tarkázta kopárságát.

A budai hegyek geológiai alkatáról csak nagyolt fen-
tebbi hiányos vázlat is elég fogalmat szereznünk a budai földalatti vizek mivoltáról, s az ottani terület víztelenségéről.

Mind a dolomit, mind a dachsteini mész, mind pedig az oly elterjedt nummulit, magokban véve a vizet át nem bocsátó kőnemek volnának; de számos repedésök, hézagaik, nyílásaik mindezeket vizeresztő kőnemekké teszik. Ellenben a budai vidék kis-czelli agy aga és márgája vizet át nem bocsátó rétegek, mint már leírtam. Amazok, tudniillik a mészkövek, régebbi képződések, ezek, tudniillik az oligocaen rétegek, újabbak; amazok mélyebben fekszenek, emezek a felületen.

Eszerint fölül vannak általán véve a vizet át nem bocsátó ama rétegek, melyekről Budát a márga városának nevezik, alul vannak a vizet átbocsátók. Így a Buda hegyi vidékén lehulló esőnek és olvadt hóknak két útja van. Egy részét a víznek a felületen levő föld nem véve magába, a

kisebb meredek vízmosásokban tüstént leönti az Ördög-árokba, onnan egyenesen a Dunába. A másik résznek sikerül a föld alsóbb rétegei alá bújni, mely rétegeket a hegyoldalon némileg élökre állítva képzelhetjük úgy, hogy eső és hóvíz közvetlenül veszi magát közójök. Néhol a vizet át nem bocsátó felsőbb rétegek valamikép széjjel vannak repedve úgy, hogy az esővíznek a mélybe jutásra szabad ut van tárva.

Régibb mészköveink alkotván a szomszéd hegyek felső részeit, hasadékaikba, üregeikbe, barlangjaikba akadály nélkül veszi magát a légkör nedvessége. Ily módon állanak elő földalatti patakok, folyók, sőt reservoirt képező egyes öblözetek is. Rendkívüli mélységekre száll le ezen földalatti folyamrendszer, s mentül mélyebbre száll, annál jobban fölmelegíttetik. Mert a föld kerekiségén mindenütt azt tapasztalták, hogy a föld gyomra annál melegebb, mentül mélyebbre ásunk benne ártézi kútat vagy bányát.

A Buda környékén lehulló eső is rendkívüli mélységekbe veszi magát, hogy a dunaparton, a Gellérthegy s a Józsefhegy alatt, hol az agyag és márga rétegeken repedést talált, mint meleg víz üsse föl magát.

A budai hévvizeket nem más erő hozza új napfényre, mint a felsőbb, hegyi vizek nyomása. Szabó József geológunk szerint a budai hévvizek több mint 5000 lábnyi (mintegy 850 öl) mélységből kerülnek ismét a felületre. De a mélység nagy volta nem akadályozza a természetes források előállítását. Fő kellék, hogy azon pontok, melyek a forrás reservoírjai a föld gyomrában, magasabban fekszenek mint a föld felületének az a pontja, hol az kibugyog, vagy a hol ártézi kút által mesterséges utat akarunk nyitni a víznek.

A budai meleg forrásokon huszonnégy óra alatt ösz-

szesen másfél millió köblábnál több víz özönlik ki. De Zsigmondy szerint ezzel korántsem volt kimerítve a földalatti hévizmennyiség, sőt mindez csekély kárpótlás a budai mészhegyek általános víztelenségéért. Még tetemes hévizmennyiség van elrejtve a föld mélyében. Ezen hypothesisre ásta ugyanazon jeles mérnök a Margitsziget ártézi kútját. A Margitsziget ártézi kútja 62 ölnyi mélységből 24 óránként fél millió köblábnyi vizet önt ki, melyből a fürdőben fel nem használt fölösleg vízesés módjára a Dunába van eresztve. Jókora patak volna az, malmot bírna hajtani. Eszerint a földalatti vizeknek eddig felületre jött mennyiségéből négy oly patak telnék ki, melyre malmokat lehetne építeni.

A budai területen összesen hat meleg fürdő van: a Sáros-, Rudas-, Rác-, Király-, Lukács- és Császárfürdő. Ó-Budán ezenkívül fürdőül nem használt négy forrás van. Mindezekon kívül fakadnak föl meleg források a Duna medrében is. Így a Bombatér és lánczhid közötti vonalban Buda felől, s a volt P'ürdösziget helyén. Ez az 1874 óta már nem létező zátony a Margitszigeten valamivel fölül a múlt években csekély vízálláskor még hosszan, keskenyen nyújtózott el a fölszinen. A 4 lábnyi dunavizálláskor 700 lépés hosszú és mintegy 150 széles szigeten nem kevesebb mint 50—60 meleg forrást számláltak meg a zátony Buda felőli részén. Ma már a szabályozás kotrógépe a Duna fenekével egyenlővé tette e szigetet s a rajta volt források csak a Duna fenekén fognak felbuzogni. Azonban mind a szárazon, mind a Duna fenekén kibugyogó források mennyiségét Zsigmondy csekélynek tartja a még a föld gyomrában lappangóhoz képest.

Ebből indulva ki, fogott a valóban óriási munkához, a pesti városligeti ártézi kút fúrásához, mely eredményre vezetett.

Buda hegyeinek és völgyeinek esővize számára a természet nem a felülethez közel, mint Pesten, hanem nagy mélységekben engedett lefolyást; ez a különbség. Hanem a budai hévvizek szintúgy a légköri csapadékok szüleményei, mint a pesti kútak. Budán a természet az ivóvíz hiányáért gyógyító erejű meleg forrásokban adott kárpótlást. Ez a kárpótlás a város emelkedésére nézve valóban kielégítő. Mert az ezer évek óta felbuzogó budai meleg források nagy kecsegtetésül szolgáltak arra, hogy a Duna folyásának épen ezen pontján város keletkezzék. Bármennyi állandó patak nem tette volna ezt a szolgálatot. Ezek számtalan helyen találhatók, míg a hévvizek által a természet az első privilégiumot állítá ki Buda-Pest számára, s szánta civilisált népek meglepedése helyül.

A budai hévvizek egészségadó erejökön kívül nagy szolgálatot tettek más tekintetben is a város megalapítása körül.

E forrásokat nemcsak gyógyító erővel látta el a természet, hanem csudálatos plasticai képességgel is. Nemcsak orvosai, hanem kőfaragói voltak Budavár és Budavárosa első építőinek.

A Margitsziget · említett vízesésénél mindenki szeme láttára rakja le az ásványos víz az ő szilárd részeit a kőfalra úgy, hogy rövid időn vastag mészkőréteg rakodik fel belőlök. E nem sós vízi lerakodást nevezik a geológok mésztuffnak. Valahányszor a mi budai hévvizünk oly feneket találnak, mely a vizet nem szokta keresztülszűrni, olyan mésztuffrétegek rakodnak le belőlök, mint a Margitsziget vízesésénél. Ha oly sebesség mellett is, mint az említett vízesésnél, tuff képződik, mennyivel inkább a víz csöndesebb állapotában, csakhogy szilárd feneket találjanak. Ily víz át nem bocsátó rétegül ismerjük a kis-czelli agyagot és a rokon budai márgát. Bárhol a budai forrá-

sok ily feneket kapnak, tetemes mésztuff lerakódás állana elő, s áll csakugyan elő ma is, mint az ó-budai puszkapor-malomnál. A síkság középeit egy berekben bugypg föl a gazdag forrás s kristálytisza tavat képez, melyen keresztül pár lábnyira sétabotunkkal megtapogathatjuk fenekét. Kemény kő az, mi meglep ezen a puha talajú, ingoványos réten. A víz oly bő, hogy a tóból leeresztve, a puszkapor-gyárnál megtéve szolgálatát, alantabb malmot képes hajtani. A tó kemény feneké magának a víznek a műve. Úgy képződik ez, hogy a víz, mely mésztartalmú, nagy mértékben szénsavas. A mint a víz a szabad levegőre kerül, a szénsavnak tetemes részét elveszti, a szénsavas mésztuff pedig mint úgynevezett mésztuff, szilárd testet képezve kiválí. Így lesz a rendesen romboló és feloszlató elem, a víz, építő, alkotó elemmé.

S hajdan Buda vidékén számos ily képződés találtott. Legnagyobb mennyiségben látjuk felhalmozva a mésztuffot Üröm és Békásmegyér körül a hegyhátakon, kétségtelen jelül annak, hogy itt egykor a budai hévizekéhez legalább is egyenlő bőségű, ma már bedugult források buzogtak fel, s képeztek kiterjedt tavakat. Átalán Pomáztól elkezdve egyenesen délnek a budai várhegyig a hegyek párkányzata gazdag mésztuff régió, régibb és újabb hévzforrások hosszú vonala. Sőt a Gellérthegy hátán is vannak nyomai. Érdekes, hogy a budai völgyön fölfelé a Lipót-mezőn is találni mésztuffot. Úgy látszik, a hévzforrások századok folytában mindig alább-alább költözködtek. S a kiapadt, bedugult források helye számra, kiterjedésre nézve meghaladja a ma is eleven forrásokét.

A kihalt források plasticai képződései igen különböző keménységűek. De nagy részök elég szilárd építőkövet szolgáltat, s meszet is lehet égetni belőlök.

Mind amellet, hogy faraghatóság dolgában a világo-

sabb színű mésztuff nem oly kitűnő, mint cerithium köveink, előnye Budára nézve az volt, hogy közelben jutottak hozzá, sőt bányászni sem kellett, mert a széleshátú domboknak felszínét borította felső kéreg módjára. Így a budai várhegynek egész hosszában és széliében mintegy takarója a mésztuff, míg a hegy tömege, mint láttuk, budai márgából áll. Budavár erős bástyái és kőfalai ezen mésztuff rétegen állanak s kétségtelen, hogy hajdan ugyanazon köből építették és kövezték az egész várat. Oly vastagon borítja, hogy a várbeli házaknak még pinczéi is ebbe vannak ásva. Ezen vastag réteget egykori, talán diluvialis korbéli meleg meszes vizek rakták le. Talán egy olyszerű tó borította a hegyhátat, minő Tata mellett van. Krenner geologunk vizsgálatai kiderítették, hogy a budai vár édesvízi mesze ily eredetű.

Igen érdekes fészke ezen mésztuffnak az ó-budai hegyek azon alsó lépcsője, melyen a Duna felett ötven méternyi magasságban a kis-czelli egykori klostrom emelkedik. Itt egy porond-réteg fölött nagyon kemény, de likacsos mészkő van felületen, még pedig vizszintű rétegzettel. Használható és használják is építőkönek. A kő üregei egykori nádaktól s gyökér csokroktól származnak. Édesvízi, tói csigák háza is van itt-ott belefoglalva. Előfordulnak itt a diluvialis kor vastagbőrű óriásainak tetemei is, a mammuthé, rhinocerusé, óriás szarvasé, melyek maradványai innen múzeumunkba kerültek, s melyeket, valamint ezen kis-czelli mésztuffot, Szabó igen érdekesen ismertetett. De nemcsak a praehistoricus korban volt nevezetes Buda táján a mésztuff, hanem az ezen vidéket lakó ember művelődési történetében is szerep jutott neki. Jelenben építőkönek s mésznek egyaránt feldolgozzák. Még több szerepe volt egy régi korban, midőn a művészebb architectura tette rá ezen kezügybe eső köre a kezét.

Az Ó-Buda helyén állott egykori római város, Aquincum a legnagyobb mértékben a mészköveknek ezt a nemét szerette használni, melyhez legkönnyebben jutott. Az ottani épületmaradványok, a másfél öles magasságú, vastag, henger idomú római mértföldkövek, az isteneknek szentelt oltárok, a sírok és kökoporsók ily édesvízi eredetű képződések. Törni sem kellett bányákban, hanem a felületen heverő darabok közül kiválasztani a kívánt nagyság-
nak és formának legmegfeleelőbbeket.

E régi használatnál fogva mésztuff-köveink Ó-Buda tőzsomszédjában már csak egyes darabokban hevernek szana-szélylyel. Valószínű, hogy nagyobb területeket foglaltak el a hegyhátakon, mint jelenleg. Annyi áll, hogy mind a római, mind a középkori Budának legfontosabb épület-anyaga.

Azonban a meglevő tömegesebb előfordulások is nevezetes tünemények. Mésztuffjainkat, mint holt forrásokat, s a most is meglevő hévvizeket a térképen egy vonallal összekötve, éjszacról délnek, Pomáztól a Gellérthegyig, egy geológiai földrepedést rajzoltunk ki nagyjából, mely utat engedett a vizeknek, hogy thermalis forrásokká válhassanak.

A mai Buda csaknem mindenben ellehtéte Pestnek; de semmiben sem annyira, mint az élet és egészség fenntartására szükséges hideg ivó víz dolgában. Míg Pest talajvize oly gazdag, alig van messze földön szegényebb táj a mai Budáénál friss víz dolgában. Egy figyelmes alföldi embert Buda határában meglephet az, hogy hiúban keresi szeme az alföldi tájkép barátságosan köszöntgető kútgémjeit, melyek pedig Pest határát is elevenítik, vagy legalább bőven kárpótolják hiányukat az említett gépelyes kútak. Nem is igen látsz terjedelmes kerti gazdaságot azon a nagy területen, melyet a Gellért-, Hárs- és Józsefhegy völgykat-

lanná alkot. A pestoldali Sz. Lőrincz, vagy Kőbánya baromtelepei itt alig támadhattak volna. Oly kiterjedésű hegyfélkörben, minő a budai völgykatlan, hol a felföld, vagy Erdély sok vidékén tíz, húsz kis patak egyesülne egy nagy patakká, nincs egyetlen egy állandó csermely. Csak a hólé és nyári fellepszakadás táplálja rövid ideig a szomszjas Ördögárcot. A kutakat többnyire mélyre kell ásni, s vizök akkor is rősz. Több helyen hiában is ássák. Középkori legfontosabb része, a várhegy, merőben viztelen. Ha mesterség nem segít a bajon, egy ellenséges megszállás esetén föl kellett volna adni a fontos erődöt víz hiánya miatt. Várfalak, házak építése alkalmával nagyban nevelte a költséget, hogy a Dunából kellett a szükséges vizet föl-hordani. De a középkorban túrni kellett eme hátrányokat s úgy segíteni rajtok amint lehetett, azon előny fejében, melyet a budai várhegy nyújtott, mintegy a természettől erősséggé alkotott meredek oldalaival s tetején az építésre kész követ adó mésztuffjával. A középkor többnyire oly helyekre települt, melyeket sem a' modern, sem a római civilisatio, bár szintén fölhasználja néha, residentianak nem használt volna.

Ó-Buda síksága, melyen a rómaiak provinciális fővárosa állott, ugyanazon épületanyaggal, melylyel a vár, bőven el volt látva, nem is számítván a kézügyben levő más mészköveket és a tőszomszédos agyagtelepeket. De'ivóvíz dolgában, mire a rómaiak sokkal több tekintettel voltak, mint a mai kor emberei, nemcsak a várnál több előnnyel kínálkozott a hely, hanem jóval meghaladta e részben a mai Budaváros bel- és kültelekeit. — A talajvíz maga, ha nem is oly bő s nem is oly kitűnő, mint a pesti oldalon, de kielégítőnek mondható. Itt is szilárd agyag terül el 10-20 lábnyi mélységben, s rajta ugyanazon kavics és porond, mint Pesten. Csak a felületi televény, az esővíz és patakok

hordaléka különbözik. A gémes kút már itt ismét sűrűbben mutatkozik. — Az egész lapály, föl Megyerig és Sz. Endréig inkább vizenyősnek mondható. Ó-Buda szomszédságában két patak torkollik a Dunába, — ismeretlen tünevény a mai Buda völgykatlanában. S ezen patakok vízmennyiségét nem abból kell megítélni, a mit a fölszinen mutatnak, — az nem sok. Annál több vette magát belőlök a talaj alsóbb rétegeibe. Mert átalán, mint Koch Antal, a visegrádi hegység alapos vizsgálója kimutatta, a buda-visegrádi hegyi tájak patakainak az a csudálatos természete van, hogy hegyek közti felső folyásuk gyakran vízben gazdagabb, mint a térségi. Van olyan is, mely amint a lapályra ér, eltűnik. A síkság talaja olynemű, hogy elnyeli a vizet, s a föld alatt adja tovább a Dunának. Ha a rómaiak be nem érték volna a kútvizekkel, nem volt nekik igen nagy vállalat ezen patakokat oly ponttól, hol még a szivacs természetű talajhoz nem jutottak, szilárd csatornában vezetni be a városba. Még a Pilis is, mely tápláléka egy részét a visegrádi trachyt hegyekből veszi s mely már jelentékenyebb patak, sem lett volna messze. De az is meglehet, sem ily patakra, sem kutakra nem szorultak. Alkalmasint kitalálták, hogy a hévízforrások tartalma kihűtve jó ivóvíz, s azt mint látni fogjuk, be is vezették városukba.

III. FEJEZET.

DÉLI ÉS ÉJSLAKI HATÁRHEGYEK.

Pestnek legfontosabb s legjellemzőbb építési anyaga az a mészkő, melynek valódi neve *cerithium*-mész, a benne előforduló *cerithium* csigaházakról.

Ezen kőnem nevezetes fészke a pesti oldalon azon kiálló domb, és ma már egész helység,¹ mely ezen kőtől nyerte nemcsak a Kőbánya nevet, hanem létezése okát is. Pest szaporodó telepei közül ez legrégebbi és leggazdagabb. Kicsiben élő példa, mily fontos szerepe van a geológiának az életviszonyok alakulására.

Kőbánya a Duna és Tisza közén a legdélibb s legkeletibb pont, mely jó építő követ szolgáltat. A török bennlakta idején is mívelték. Kecskemét református templomához a követ Kőbányáról vitték a XVII. század második felében, a budai pasa engedelméből. Múlt században s a jelen első felében Kőbányát fehér boráról dicsérték. Ma ország-világ megadja Kőbánya sörének kitűnő voltát. Óriási sörgyarak lepik emelkedett dombját. És mind a bor, mind a sör jósága legtöbbet köszönhet a kőbányai mészkőnek.

A kőbányai domb, mely csak mintegy 25—30 öllel magasabb a Duna szintjénél, vékony burok alatt csupa mészkő szikla, — s ez a mészkő oly alkalmas az építésre, hogy Pest városa talán fele részben ilyen fajta kőből áll.

Itt a követ nem fejtik oly primitív módon, mint a budai hegyekben, hol a bányák egészen fedetlenek s felületiek. Nagy könnyűséggel már széles és mély aknákat faragnak be a szikla mélyébe. Nem is szaggatják ezt, mert faragható, csaknem mint a kősó. A mélyebb rétegek finomabb szeműek, szilárdabbak s műfaragásra alkalmasabbak.

Gyárok építéséhez már a materiálék közvetlen közelsége (mint itt a congeria-agyagból készült tégláké és durva mészkőé) elég fontos kedvezés. De a kőbányai industria más hasznát is veszi kőbányászatának. A tunnelszerű bányák lassanként! lejtéssel lefelé haladván, oly mélységig jutnak be, hol a nyári és téli mérséklet különbsége elenyészik. A kivájt üregeket tehát, melyek eladott kövük által is kifizetik magokat, pinczékül használták és használják föl, melyeknél jobbak aligha vannak az országban. A kitűnő pincze pedig igen fontos kellék jó bor és jó sör előállítására. Ezen elég száraz, vizet át nem bocsátó mészkő ily módon folyt be hát Kőbánya fölemelkedésére. Nevezetes tünemény ugyanezen kőnem Promontoron is, mely szintén ennek köszöni, hogy helység. Ott tovább mentek mint Kőbányán. Nemcsak nagy pinczéknek használják a cerithium-réteget, hanem a Dunára meredeken néző domboldalban és dombháton a házak nagy része is bele van vágva a mészkőbe, sőt a ház udvara is. Egy-egy terjedelmesebben bevágott gödörben egy vagy több családnak van lakháza, konyhája, óla befaragva a sziklába, az ablak a mély udvarra nézván. S a lakások elég csinosak és szárazuk. A domb egy hangyaboly képe. Újabb időben szőlős gazdák és mások állitnak itt ésTétényben nyaralókat, melyeknek kitűnő pinczéje ezen sziklanembe van faragva s a kivett kő a legjobb épületanyag. Csakhogy néhol a termőföld oly vékony a cerithium-kő felett, hogy a ki szép keretet akar ültetni, messziről hordatja oda a televényt.

Durva meszünknek legfinomabbja azonban valami kevéssel messzebb esik a fővárostól, de mindig elég közel arra, hogy a szállítási költségeket kifizesse, — t. i. Tárnokhoz közel Sós-kúton (vagy a Mészáros országútat véve Bia állomáshoz közel).

A cerithium-mész tömege nagy félkörben veszi körül a fővárost. Délen kezdődik a róla nevezetes Kőbányán. Onnan nyugati irányban tartanak a rétegek a gubacsi pusztán a soroksári Dunának, hol a parton és a Duna fenekén is mutatkoznak. Alkalmasint ezek alkotják az emelkedett dombokat a Csepel szigeten, melyek egyikének hátán áll templomával Csepel falu. Innen folytatása van a Dunán túl Promontoron, Kis-Tétényen, Órácsón, Kutjaváron és Török-Bálinton, aztán Sós-kúton és K.-Torbágyon, Bián, Pátyon, Jenőn keresztül Tinnyéig. Egy szép félkör ez, elkezdve Kőbányán, körös-körül egészen a Pilishegy szomszédságáig. Leginkább a kőbányai, promontori, kis-tétényi s a sós-kúti bányákban fejtik a követ.

A maga idejének kitűnő geológja, a francia Beudant, ki Magyarországról irt műve által nemcsak nálunk, hanem az egész tudós világban nevezetessé lett, midőn 1818-ban Pesten járt, sok hasonlatosságot talált a még ifjú Pest s az örökké ifjú Páris között. De mint geolognak különösen a fő építő anyag, a cerithium-mész-kő hasonlatossága, tűnt föl neki. Meglátogatván Kőbányát, a montrougei vagy vaugirardi kőbányák táján képzelte magát. El is keresztelte a mi mészkövünket párisi durva mészkőnek (calcair grossier párisiën.)

Habár a geológia kimutatta azóta, hogy a párisi durva mész régibb képződésű, mint a mi kőbányai vagy sós-kúti köveink, de kétségtelen, hogy nagyjából megvannak némely hasonló technikai előnyei. Fűrészselhető, könnyen faragható, kivált a bányából kikerülésekor; de a le-

vegőn szilárddá lesz és tartós, — ha t. i. sokféle változatai közül (melyek közt vannak igen porhanyók és likacsosak is) a jobbakat vesszük.

A cerithium-rétegek alatt fordul elő a lajtha-mész, mely Bécsre nézve oly nevezetes építő anyagot szolgáltat a Lajtha mellékéről. A város túlnyomóan lajtha-mészből épült, míg Pest egy része cerithiumból. A mi volt Budának a mésztufif, az volt Pestnek a kőbányai cerithiu n. Peters szerint „a mi durva mészköveink Buda-Pestre nézve megbecsülhetlen- fontosságúak. A város létezésének föltétele volt emez építő anyag, melyet a természet oly gazdagon hordott össze szomszédjában.“

A természet ellátta városunkat a kőbányai, promontori és sós-kúti mészkőrétegek által oly anyaggal, mely monumentális díszépületekre igen alkalmas. Nemcsak a lánczhid, az akadémia palotája, a redout stb. faragvák ily kőből, — a bécsi operaházhoz is vittek Sós-kútról követ. Azonban mind Buda-Pesten, mind Bécsben a kőfaragás nem haladt oly messze, mint Párisban, hol a faragott kő csaknem kiszorította a téglát.

Suess, Bécs avatott geológja még 1862-ben fölkiáltott, hogy a Bécs környékén miveit kőbányákban a kőfejtés hihetetlen primitív fokon áll.

Azonban mind Bécsben, mind Pesten az imitatiók túlnyomó volta mellett is a faragott követ mindig nagyobb-nagyobb mérvben használják újabb időkben. A lánczhid mindenik oszlopának felső része, a hid négy orozzlána, a tunel homloka, az akadémia palotája, a redout, az új egyetemi könyvtár, a lipótvárosi basilika, a Margitsziget díszes épületeinek oszlopzatai, a Sugárút némely újabb monumentális épülete megannyi bizonyosságai a mi kőbányai és sós-kúti mészkövünk faraghatóságának és egy részben tartóságának is. Még a pesti rakpart régibb része is ezekből

van rakva. 1860. óta már magánépületeknél is kezdenek lábra kapni. Kivált népesebb utcákban a földszinten. Páris példájára a boltoknak az utcza felé nincs fala sok helyen, hanem néhány hatalmas kőoszlopon nyugszanak a külső fal felső emeletei.

A nemzeti múzeum körüli, a budai dunaparti néme-lyik új palotában nagyobb-nagyobb mérvben van felhasználva a kőfaragás.

Kőbányai kövünk korábban csaknem kizárólag használtatott szilárd házfalak építésére; de bevakolva, téglagyanánt. Azután téglával vegyest építettek belőle. Újabb korban a vakolt falakban a téglá kizsorította ugyan, de egyszersmind kezdődik a kő új kora, midőn művészebb faragással díszítményül szolgál, különösen a sóskúti lajthamész. Sok újkori épületen, — s legfeltűnőbbben a margitszigeti fürdőn és a ferenczvárosi templomon a vakolás, s más surrogatum merőben hiányzik. A párkányokat, sarkokat, ablak és ajtó nyilatát faragott kő szegélyzi, a falakat pedig alkotja vakolatlanul a vörös *óglá. — Nincs benne kétség, hogy ha bányáinkban a kőfejtés olcsóbb lenne, s kövünket az építés helyén nem faragni, hanem fűrészelni tudnák, magánházakban is több hasonlatosságot találna Pest és Páris közt a jövőkor Beudantja.

Mindenesetre nagy múltja s tán még nagyobb jövője van a főváros emelkedésében a cerithium- és lajthamészkönek.

Ha ezen meszünk ennyire különbözik más építési anyagainktól technical előnyökben, elmondhatjuk, hogy származása korára nézve is különböző.

Igen feltűnő ma is előfordulási módja, mely nem egy szakadatlan széles területet, hanem, mint láttuk, kevés megszakadású lánczolatot alkot Kőbányától délnyugati félkörben csaknem Pilis hegyéig. E félkörded alakú domb-

sor bizonyos távolságban követi a magasabb budai hegyeknek egy megfelelő koszorúját, mely dolomit tetővel kezdődik a Gellért- és Sashegyen, elkanyarodik Budaörsnek s a Törökugratón és a Csíki hegyen át részint a Jánoshegy nyugati oldala felé, részint a Kovácsi melletti Zsirhegyig. Ha ez egy belső félkör, ennek megfelelő külső félköre a cerithium és lajthamész rétegek ama sora, melyet Kőbányától a Duna rése daczára kezdénk s Tinnyénél végeztünk.

Ezen utóbbi dombor, mely mindenütt csekélyebb magasságú, később rakodott le a vizekből, mint a budai hegyek kiemelkedtek azokból.

A korall körsziclák (atollok) képződéséhez hasonlít ez alakulás, melyek létező szigeteken bizonyos távolságra bukkannak elő a Csendes-tenger szigetein, utóbbiakat környezve, s magok és a sziget között egy vagy több nyílású tengeröblöt hagyva. Fővárosunk környékén a budai dolomit-hegytörzs a volt sziget, a kőbánya-tinnyei dombor a körszicla, s a köztök elterülő fél mértföldnyi völgy az egykori öböl volna, egy nyílással az alföldi sík tengerre. A különbség az, hogy a mai Csendes-tengeren korallok alkotják a szírieket, a budai tájon pedig csigák. Az alsó lajtha-meszet a mediterrán tenger, a cerithium-meszet a szármát tenger csigái emelték. Különbség az is, hogy a korallok sósvizi lények, míg a cerithium-csigák félig sós vízben éltek. De van hasonlatosság abban, hogy utóbbiak szintoly társaságszerető vízi állatok, mint a korallok. Milliárd számra szaporodnak a tenger fenekén és sziklapadokon, hol roppant halmok gyűlnek fel házaikból. A parthoz hajtva, a hullámtörés összezúzza és egész domborokban rakja le köröskörül, miután több-kevesebb porond és iszaprészszel keverte föl és a csigaház porából kiáztatott enyvvvel forrasztja össze kemény mészkövekké.

A cerithium-mészköveket alkotott tengert a bécsi geo-

logok szármát tengernek nevezték el azon népről, mely a rómaiak idejében a Fekete tenger mellékét és aztán a mi Alföldünk síkságait lakta. Erre következett a congeria-agyag lerakódása, melylyel a geológiai harmadkor vidékünkön befejeződött. A congeria-agyag is csigáiról nyerte nevét, s vidékünk iparában szerepel, amennyiben téglavetésre alkalmas, s Kőbánya mögött ezt dolgozzák fel a nagy téglagyárak.

A szármát s ahhoz közel álló képződések alkotják hát Buda-Pest völgyteknőjének déli határát. Lássuk az éjszakit, vagy inkább éjszaknyugatit.

Merőben különböző képződés természetű a mi éjszaknyugati hegytömegeink törzse mindazoktól, melyekről eddig szóltunk. Az előbbi contrastokhoz járult a visegrádi hegységé, mely máig is több tekintetben más jellemű, mint a budai hegység, — s előbbi oly anyagokat szolgáltat, melyeket hiában keresnénk az utóbbiakban.

' A visegrádi hegység dúsabb lombozatu, sűrű erdei, gyakori forrásai és patakjai által különbözteti meg magát a budai hegyektől. Régi királyaink kedvencz mulató helyei, a dömösi klostrom s Visegrád vára, ezen hegységnek a Dunára dülő részein fekszenek. A nagyobb vad is a gazdagabb tenyésztő hegyeket keresvén, a budai vár egykori urainak Visegrád vidékén volt a természetes vadaskertje. A börzsönyi hegyekben hajdan még aranyat s ezüstöt is bányásztak, mikké a budai mészke s a pesti agyag csak az ipar és kereskedés által tud átváltozni.

Azonban technicailag is, s kivált újabb időben becses anyagokat szolgáltatnak a visegrádi hegyek a fővárosnak, — olyanokat, melyekre a mi tőszomszédos hegyeink kevésbé alkalmasak: — értem az utczai kövezetei. Bogdánynál, a sz.-endrei sziget felső csúcsa irányában bányászszák, faragják és úsztatják aztán lefelé a Dunán. En-

nél is nevezetesebb fészke van neki Sz.-Lászlónál. Sz.-László pedig fekszik a Levencz patak völgyében, mely Visegrádon felül torkollik a Dunába. Ebben a völgyben aprítják a trachyt-köszikla tömegét szép egyenlő kockákra, hogy türelemmel viselje pesti koptatóinak ócsárlásait. Ahol újabb időben a kövezet alatti talajt először szilárddá teszik, bebizonyítják, hogy eddig sem a visegrádi trachyt, hanem rosszul értett gazdálkodás adott okot annyi panaszra. A kövezet kátyúit nem a kő kopása, hanem alásüppedése okozta. A visegrádi hegyek trachytjának még töredékei és morzsalékai sem haszontalanok a fővárosra nézve. Külső útjaink macadámja trachyt-zúzadékból készül. De ezen emberi kéz zúzta töredékeken kívül természet készítette morzsái is nagyon használhatók.

Kitűnő kavics készül segedelmével, melyért nem is kell hajón menni Visegrádig, mert maga csúszott hozzánk közelebb. Ismét Kőbányát kell kiemelnünk, mely már téglát, követ adott. Itt nagy mennyiségben halmozódott fel a kavics, de közéje keveredett sok most is ép állapotban levő trachyt darab, melyek documentálják saját hazájokat, — a visegrádi hegyeket. Ez a trachytos kavics, mint dr. Szabó megkülönböztetésül a többitől elnevezi. Kívánni sem lehet ennél jobbat utcsinálásra. A legsivárabb futó homok hátára egyszerűen rá kell jó vastagon teríteni, ha vert ut kell, s nem sokára oly szilárd és összetartó kéreggé válik, hogy évekig nem kell neki javítás. Semmi egyéb, mint a trachyt némely oszladékai enyvezik össze és teszik keménynyé. Az államvasut-társaság nagy bányákat nyitott ezen kavicsból. Elejétől fogva a sz.-lőrinczi határban, Kőbánya és Vecsés közt roppant mennyiségben használta fel ezen jó anyagot. Nyitott egyet Vác és Dunakeszi között is. A pesti városligetet fennállása óta csak 1875-ben kezdték ezen kitűnő kavicscsal biztosítani por

és sár ellen a kőbányai városi bányából. A víz még messzebb tájakra is elszállította a trachyt-njorzsalékot, s mentül messzebbre vitte, annál apróbb szemű. Lisztfinomságu részei a távoli Alföldön vannak elterítve. A szíksó a trachytnak az ő nátronéból virágozik sok helyen.

Vidékünkön gorombább kiadásban jön elő, minthogy csak néhány mértföldnyi utat tettek idáig darabjai. Előfordul trachytos kavics a promontori hegy csúcsán, a hol a vasút hirtelen megkanyarodik, aztán Sz.-Lőrinczen; borítja a Czinkotától Csömörig vonuló hegyet és a csömöri szőlőhegyeken, Kőbányán s a sz.-mihályi pusztán is kiüti magát. De legtetemesebben van felhalmozva Sz.-Lőrincz-nél, több mint ezer holdnyi területen. Messzebb keletre nem látjuk vidékünkön, de a városhoz sem jön közelebb. Úgy, hogy a csömöri hegyek és Sz.-Lőrincz vonalát sem vehetjük fő lerakodási irányának.

A visegrádi hegyek nem a tenger lerakódásai, mint a budai meszek, agyagok és kavicsok. A föld gyomrának forrongó, izzó mélyeiből törtek utat a felületre. Mészhegyeink vízi, a visegrádi hegyek tűzi eredetűek, — ámbár a víz utóbbiakon is tetemes módosításokat vitt véghez.

Az az egész négy quadrat-mérföldnyi vaskos hegytömeg, mely a Sz.-Endrétől Pomázon, Sz.-Kereszten, Sz.-Léleken át Esztergom város határáig húzott vonal, s másfelől a Duna két karja közt esik, úgynevezett eruptív kőnem, mely izzón és folyadékká válva bugyogott fel a föld gyomrából. Folytatása ezen csoportnak a Duna bal partján elterülő börzsönyi hegytömeg. — A sz.-endre-esztergomi haránt vonalat, melytől jobbra esnek trachyt hegyeink, csak egy szűk völgy választja el a másodkori mészhegy-csoporttól, s a kétféle geológiai képződésnek épen határszélén áll legmagasb mészhegyünk a Pilishegy.

A csúcsok és hegyhátak csak igen kis része eredeti

tömör trachyt. A magaslatok nagy része trachyt-töredékek összetömörülése, s egy rész másodrendű, vízi lerakódása a különben tűz eredetű kőnek.

A masszív trachytok a Duna jobb partján nem, csak valamivel délebbre alkotnak hegyeket. Maga a visegrádi várhegy tömege, mely a Duna színe fölött mintegy ezer lábnyi magas, nem eredeti trachyt-törzs, hanem a trachyt-nak másodfokú kidolgozása.

Már Beudant 1818-ban megjegyezte, hogy a visegrádi hegyek a tenger fenekén születtek és ott alakult meg massájok. A tűz el sem végezte, a víz hányta vetette és gyúrta össze.

És ez korántsem csupán a flaszter-kövekért volt fontos a városra nézve. Alkalmasint befolyt'arra, hogy városunk egyik fő életere, a Duna ne másfelé, hanem erre vegye állandó útját, s épen az esztergom-váczi vonalon törje át a kikerülhetlen Középhegységet.

Ha Dunánk Váczon felül oly geológiai viszonyokat talál, mint Orsován felül a Vaskapunál, ennek fontos közgazdasági és politikai következései lettek volna országunkra nézve. De a vízi közlekedés nehézségei legközelebből Budapest jövőjét tették volna kérdésessé. A bánági hegyekhez hasonló falat Esztergomnál nem is lett volna kénytelen áttörni. Könnyebb lett volna neki vagy a Vértes és Gerecse közti, vagy a Vértes és Bakony közti nyílást törni által, hogy vagy Szöny tájáról tartson Kisbérnek, Moórnak s torony irányában Simontornyának, vagy pedig Almástól Tata, Alcsút, Vaál felé, hogy Adonynál jusson a mai mederbe.

De méltóságos folyamunk elég kegyes volt nemcsak egy kerülővel kanyarodni hozzánk, hanem kényelmes hajókázást is engedni meg; mert távol attól, hogy oly gyermekes hegyi patakhoz illő zuhanással rontana a kiemel-

kedő sziklafalaknak, mint a híres Strudelnél, vagy az orsovai szorosokban, sehol több nyugalommal s illendőbb lépés-tartással nem halad kitűzött célja felé, mint Esztergomtól Váczig. Trachyt halmazaink ott sima vert utat engednek neki. Még azt a feltűnő önfújóséget is, hogy Vácznál egyszerre délnek kanyarodik, nem a trachyt okozza.. Mert Vácznál a balparton mára budaiakhoz hasonló mészhegy emelkedik — a Naszál.

Dunánk folyásának általános iránya kapcsolatos a vidék alakulásával, melyet nagyjából vázolni akarok.

IV. FEJEZET.

A VIDÉK ALAKULÁSÁRÓL.

Láttuk nagyjából, micsoda anyagok alkotják Buda és Pest felületét, földalatti rétegeit, s mikből épült és épül a város. Nem volt szándékom teljes lajstromot készíteni. Mellőztem azt a harmadkori édesvízi meszet, mely a nagy Széchenyi-hegy hátát vastagon lepi; nem szóltam a Pilis-Gerecse hegység egyik kincseről, a pizkei vörös márványról, mely mindinkább jellemző vonás Pest építészetében; sem pedig ugyanezen hegység másik hasznos és használt czikkéről, az esztergommelléki és a közelebb eső kovácsi! kőszénről. Legyen elég itt megemléítésök. Gazdag és változatos kép az, melyet geológjaink a közelebbi húsz év alatt föltártak. Különösen a harmadkor az, melynek emlékeit kutatták. S csakugyan vidékünkön ennek eredményei a legfontosabbak. Még a másodkor mészkövei is ugyanezen harmadkor eredményei, amennyiben ekkor emelkedtek a fölszinre. Kevésbé van megmagyarázva a negyed- és új-kor. Átalán a geológia és történelem közt egyik különbség, hogy míg ebben a közelebbi korokat jobban ismerhetjük a régibbeknél, a geológiában az újabb negyed- és a mostani kor emlékeit kevésbé, vagy némely részben sehogyszem tudják magyarázni. Ez ugyyszólva még csak féltudomány. De ebben is, mint minden egyebekben, nagy tévedés

azt hinni, mintha a féltudomány rosszabb volna a semminél. Mert a teljes tudás nem adatott semmiben az embernek. De mindenben a mi keveset tud, annak megfelelő haszna is van. Így a mit az özönvizes negyed- és a folyami legújabb korról tudni vagy következtetni lehet, nem kisebb értékű annál, a mit az előbbi korok tanítanak. Lássuk korok szerinti alakulását vidékünknek.

' A geológiai harmadkor készítette el a hegységek vázát vidékünkön is, sa negyed- és legújabb kor dolgozta ki a kisebb hegyhátaikat, völgyeket, a vizek folyását, s tette a földet művelésre alkalmassá. Ez utóbbiak voltak élő állatfajaink s maga az ember első korszakai.

Azt az egész hegysort, mely a Balaton keszthelyi végétől Miskolcz tájáig nyúlik, melynek mintegy közepét tesz a budai és visegrádi hegyek, egykoruaknak tekintik az Alpokkal és Kárpátokkal.

Ezek előállítására nézve újabb korban eltérő a vélemény a régítől. Ma már nem alulról fölfelé ható, tehát verticalis erőnek tulajdonítják a hegyek előállítását. Körülbelül vízszintes erő hatott a földnek durva, de nem hajlékonyság és törékenység nélküli egész kérgére, tetemes mélységtől kezdve. Ezen erő a másod- és harmad-korban sok ezer lábnyi mélységre felrakott rétegeket eltolta, öszszeránczolta, rücskölte és óriási jégtáblák módjára egymás fölibe rakta. Így a hegyek a föld feldudorodásainak s roncslódásainak eredményei. Nincs tisztába hozva az így ható erő mivolta és működésének indoka. De hatásának módja elég világosan áll. Az erő mindig egy oldalról hatott ezen rücskölődések előidézésére. Az ázsiai Himalájánál éjszokról dél felé, az Alpoknál délkelet felől éjszaknyugatnak stb., szóval egyoldalúan; — s a hegységeknek ezen erő hatása felüli oldala, melyet belsőnek nevezhetünk, különbözni szokott az ellenkező, vagyis külsőtől. — A mi

Középhegységünk is, melybe a buda-visegrádi csoportok tartoznak, egy délkeletről északnyugat felé ható erő következtetése; s belső oldalát jellemzik a Balaton mélyedése, s az alföldi síkság, mely majd minden átmenet nélkül terül ezen hegység lábánál. A törés és réteg-szakadások jelei ezen vonalon az ásványforrások, de leginkább a trachyt és bazalt tömegek, hol valódi beszakadás történt, mely rést engedett a föld gyomra olvadt kőzeteinek kiömlésére. A budai hegység ezen hegysorban szinte külön említést érdemelne, ha nem tartoznék is különös feladatához róla szólani. Buda mészhegy csoportja, mint a térképre vetett egy pillantás mutatja, a hegysornak egy előretolt bástyája. A Gellérthegy tövétől majd egyenes éjszaki irányban vagy négy mértföldet kell utaznunk, hogy körülbelül a Középhegység tengelyének vonalát elérjük. Ezen éjszakra tett utunkban balra meredeken kiemelkedő mészhegyek vannak a pomáz-szentendrei vonalig. Azon túl éjszakra szintén meredek trachyt magaslatok emelkednek ki. A Duna Pest felőli oldalán megfelelő magaslatot nem találunk a vácsi hegyig. E szerint a Középhegység kiemelkedésekor a buda-visegrádi hegyek a mai Duna és Galga völgye közti tér egy mély öblözetét mutatták. Különben a hegláncz a Cserhátban elég határozottan folytatja az északkeleti irányt.

Ha Középhegységünk a Bakonytól a Bükkig összetartó sziklafal maradt volna, s nagy emelkedést képez, a Duna kénytelen valahol Zalamegye felé kerülni ki az akadályt, miután előbb tóvá árad ki a Pozsony és Esztergom közötti felső medenczében.

Azonban Középhegységünknel sok hiányzik abból, hogy összetartó falat alkosson. Több helyen mutat csorbákat és réseket, melyek könnyen járhatók. Mindezen réseknek általános jellemvonása, hogy épen függélyes irány-

ban, azaz épen keresztben szelik a hegyláncot. Ha Budától Fehérvárig egy egyenes vonalat húzunk a térképen, azt mondhatjuk, hogy a Középhegység párhuzamosan vonul el ennek a háta mögött, illetőleg ez a vonal a hegység lábánál húzódik délnyugotról északkeletnek. Ezen vonal balra tovább nyújtva, a Balaton irányát is megjelöli, míg jobbra nyújtva Gyöngyösön, Egeren át Miskolcznál végződik ugyanezen Középhegység aljában. — Ez azon sziklafal, mely a geológiai harmad-korban megadta a ridg vázat ezen tájaknak, s mely megérdemlené a hegység nevezetét, ily határozott iránynál fogva. Azonban szakadozottságánál fogva mégis inkább hegyláncznak mondhatjuk. A megszakadások, vagyis inkább csorbák és rések ezen soron szintoly határozott irányúak, mint maga a hegység. Ha a hegység iránya a budafehérvári vonalhoz van párhuzamban, a hegység nyílásai nagyjából azon vonalhoz párhuzamosak, melyet Tata vidékétől Adonyig, vagy Győrtől Fehérvárig húzunk a térképen, — azaz a hegység átmetszései csaknem függőlegesek annak a tengelyére. Ha a Középhegység vonala a vázat adta meg, az ő átmetszései képezték ki a vidék ábrázatját. A völgynyílások, domborok, vízfolyások nagyjából ezt az irányt követik, s épen keresztben rovátkolják be a hegysort. Ily irányt követnek a budai völgyek. Az Esztergomtól nyugatra eső dorogi völgy kezdet nyújt a vörösvár-ó-budainak, s a Kelenföld völgye, Budaörs, Torbágy és Bicske felé megszükülve Tatának tart, balról hagyva a Vértes, jobbról a Gerecse hegység magaslatait. Ez hát nagyjából a mi Középhegységünk domborzati alakulása. Akár a visegrádi trachyt, akár a budai, akár a tatai mészhegyek, akár a Vértes sok helyen szabálytalannak látszó hegy-völgyét nézzük, nagyjából északnyugat felől délkeletnek vannak irányozva a völgyek és dombhátak, függélyesen a hegység

irányára. Ezen általános irány uralkodik a Középhegység egész mai dunántúli felében.

Vidékünk keleti hegysora különbözik minden tekintetben a Középhegységtől.

Már volt szó fentebb a pesti völgyet keletről párkányozó csömöri és czinkotai dombokról. Ha az ember a térképen egy egyenes vonalat húz Váczon kezdve Gödöllő szomszédságán át Czeglédnek, a Középhegység általános irányára körül-belül függélyes vonalat emel, mely nagyjából megfelel a nevezett völgyek irányának. Ez a vonal egy elég tetemes magasságú dombsort, s az Alföldhöz képest hegysort jelöl meg, mely Czeglédnél nem is végződik be, hanem ezen tájtól délre hajló irányban homokbuczkák képében vonul le Bács vármegyéig. Nála nélkül Pestnél kezdődnék az alföldi rónaság, — sőt nála nélkül nem volna vízválasztó a Duna és Tisza között.

Ha a tájnak oly messze földre jellemző ezen alakulását a föld mélyeiben működött ugyanazon erőknek tulajdonítók, melyek vagy ötezer lábnyi mélységben vízszintes nyomást gyakoroltak a dolomit rétegekre, hogy a Középhegységben földudorodjanak, egészen megzavarodnék minden fogalmunk az alakulásra nézve, minthogy a dombsor alakulása, mint mondám, ellentétes irányú, a mennyiben keresztben fekszik a hegység vonalára.

Feltűnő az, hogy ezen dombsor, mely arra volt rendeltetve, hogy a Dunát a Tiszától elválassza, irányára nézve, kivált Vácztól Czeglédig, nagyjából párhuzamos vonal a Középhegységnek fenleirt völgy vonalaival, melyek a Tisza mélyedéséig követhetők. — A nevezett völgyek ezen dombsorokkal kapcsolatban állanak, s nem történetes irányuk hasonló volta. Más irányú völgyek mellett a dombsornak is más iránya volna. Egy nevezetes geológiai korszakba vezet vissza ennek alakulása meglehetősen biztossággal, az

úgynevezett negyed-korszak elejére, melyben a harmadkor utolsó, félig sósvízi congeria-tengere egészen édesvízi nagy tóvá lett.

A negyed- és új kornak a geológia nem tulajdonít hegysor alkotó képességet. Hegysoraink már megvoltak. De mégis bizonyos nagy revolúciók nélkül eme kor sem folyt le. A negyedkornak egy jégkorszakot tulajdonítanak, melyben közép és éjszaki Európában a kisebb hegyek és azok völgyei is oly glacier-k voltak, minők ma a svájci havasok vállait fedik. Ez nem elég, hanem Európára nézve fölvesznek még egy jégkorszakot, melylyel a legújabb geológiai kor nyílt meg, s melyet iram-szarvas kornak neveznek, mivel az éjszak ezen hasznos állatja ekkor közép Európát lakta. Foglalkozzunk csak az első jégkorszakkal, melylyel a negyedkor megnyílt. Ezen jégkorszak beálltát egy általános continentalis emelkedésnek tulajdonítják. Egy bizonyos geographiai szélességtől éjszakra az egész continens földje magasra emelkedett, földomborodott, már létezett hegyeivel és völgyeivel egyetemben.

A harmadkor utolsó tengere, melyet szármáinak neveztünk, a congeria-agyagok lassú fölhalmozásával volt elfoglalva, s Középhegységünk egyes csoportjai mint szigetek értek ki belőle. Az alsó magyar medencze jó széles tengerszorosok által volt egészen egy niveauun tartva a pozsony-esztergomi és austriai medencze vizeivel. — Ekkor következik be az a continentalis emelkedés, mely a harmadkort befejezi. Az alsó medenczéből a víz a Vaskapu hegyei közt oly nyílást talált, mint csaknem mai nap, sőt keresztül is csapott a hegy vállain. A víz itt levonulván a pontusi síkság felé, mely sülyedésben lehetett, az Alföld vizének színe tetemesen leapadt. De ez nem történhetett a nélkül, hogy a vele egy niveauun levő felsőbb medenczék vize is megfelelően le ne apadjon. A lecsapolás általános

áramlattal történt, mely áramlatnak a mi vidékünkön épen keresztben kellett hatnia Középhegységünk irányára. Ha gyors volt az emelkedés, az ár hatalmasan tört, szakgatott és hordta föl a törmeléket bizonyos helyeken, ellenben kitartással pótolta az erő fogyatkozását, ha lassú volt. — A lefelé özönlés végig szántotta a fenekét Győr, Komárom és Esztergom megyén kezdve, Pest megyén és a Kis-Kunságon a Tisza mélyedéséig, s a Középhegységben réseket szakgatott magának. A leáramlás nagyobb mértéke s a felső medencze vizének lepadása azt is maga után vont, hogy a mi a Középhegységben azelőtt szigetköz, vagyis tengerszoros volt, most a hegynyakon átcsapó zuhataggá lett, maga a hegyláncz pedig nem szigetsor, hanem már hatalmas védgát, melynek csak itt-ott van levezető zsilipje. Mikor a felső medencze vize a Duna mostani színénél csak hatszáz lábbal volt magasabb, átcsapott még nemcsak a Kisbér és Moór közötti hegynyakon, mely csak négyszáz lábbal magasabb a pesti Duna mai színénél, hanem Pilis-Csabánál is, egyfelől a vörösvári, másfelől a hidegkúti és zsámbéki völgyekbe, hogy áramlását a pesti völgyön keresztben folytatva, Czinkota és Kőbánya felé tartson.

Tehát volt egy általános leözönlés először számos, azután kevesebb áramlási vonalakkal. Az áramlások két partja nem szárazföld, hanem álló víz volt, melynek felszíne öt-hatszáz lábbal haladta meg a Duna mai felszínét. Duna és Tisza természetesen nem létezett. Az éjszaknyugat felől jövő áramlás Pozsonytól Győr és Esztergom felé, ezektől a Középhegység csúcsai közt özönlött ki a sík tengert alkotó alföldi tóba, folytatván útját a Tisza mélyedései s innen a Vaskapu felé. De ezen pászmás áramlatok találkoztak némileg ellentett áramlatokkal. Az egész ország általános emelkedése következtében az alföldi tengernek a felső Tisza, Bodrog, Tárná, sőt Zagyva völgyeit

alkotó öbleiből is a Tisza mélyedései felé kezdődött egy általános áramlat éjszakkéleti irányban, melynek a fennleírt éjszaknyugotiakkal épen a vácz-czeglédi dombhát vonalán kellett találkoznia. Mind amellet, hogy a Tisza völgye áramlása sokkal kevesebb vizű lehetett, mint a messze Alpoktól is vizet kölcsönző dunavölgyi, de hatással volt rá. Ezen ellentett áramlások szüleménye a Duna-Tisza közti alföldi vízválasztó vonal.

Ha az olvasó volt a hermanetzi, vagy más újkori papírgyárban, csodálkozással látta, hogy tökéletesen híg, zuhogó folyadékból néhány lépéssel alább s néhány perez alatt folytonosan szilárd és száraz papiros áll elő. A vízáramlás egész hosszú vég kelmévé van átvarázsolva. Pedig ez nem lévén megfajthatlan csuda, az sem csuda többé, hogy vízáramlások halmokat alkotnak, kis vizek kicsinyeket, a nagyok nagyokat. — Mert a legtisztább havasi folyó is korántsem csak vizet viszen magával. Még legkisebb vízállásában is, fenekét is folyónak kell tekintenünk. Nagy tömeg kavics, porond, homok teszi meg ugyanazt az utat, amit a folyó, — csakhogy rendes vízállásnál szókkal lassabban, — s csak nagy áradások alkalmával tart lépést a csúszó kő a folyó vízzel. Azért a folyók fenekén levő kavics és porond rétegeket úgy kell tekintenünk, mint megannyi morénát, vagyis az örökös csúszásban levő jégtorlaszokkal' leköltözködő sziklatörmeléket. Minden vízáramlással, kivéve tán a legmélyebb óceánokban levőt, vele utazik a szilárd anyagok nagy mennyisége is. Így a Rajna folyó Germensheimon felül kavics tömegeit egy év alatt 275 méternivel hordja alább-alább, s a mennyiség nagy; mert egy ezer méter folyam-hosszúságon egy millió köbméter szilárd anyag van lassú mozgásban. A Mississippi egy év alatt annyi kavicsot, homokot viszen magával a tengerbe, hogy összegyűjtve elborítana egy négyszög angol mért-

földnyi területet 2 40 lábnyi magasságra. — Dunánkat mintegy negyedrészt akkorának vehetjük most. Következőleg évi hordaléka ugyancsak egy angol mértföld területet 60 láb magasságra takarna be. De a diluvium korában vidékünkre alkalmasint több szilárd anyag tódult le, mint amennyit Észak-Amerika óriás folyama hord.

Fel kell tennünk, hogy a magyar Alföldön a negyedkor elején a fennirt áramlatok szilárd anyagot hoztak fenekükön. Találkozván a Duna-völgy erősebb áramlatai a felső Tisza-völgyeivel, az érintkezési pontoknál a fenék szilárd anyaga oldalmorénává halmozódott fel, mely mélyen lehetett a víz felszíne alatt, de magas ormot alkotott a fenék általános niveauja közepette. Oldalmorénának nevezik a glaciereknél azt a kőtaréjt, mely két jégáramlat találkozásából úgy származik, hogy mindkettőnek a szélén levő törmelékei egyesülnek és az összeszorulás által ki-domborodnak. — Egyébiránt ily messziről hozott magyarázat nélkül is csak a mindennapi tapasztalás érthetővé teszi, hogy két összesiető vízáramlás közt, az áramlás nélküli közbelső területen a porond és kavics fölhalmozódik. Addig a helyig elköltözött, hogy felhalmozódjék; de a további utazásban a víz csekély sebessége miatt nincsen módja.

Azonban ha az özőn áramlásának iránya eléggé magyarázza a dombhát előállítását, az előállítás körülményei több oldaluan érdekesek. — Ha tekintetbe vesszük a Középhegység fennirt párhuzamos nyílásait s az áramlásokét, azt fogjuk látni, hogy ezen irányokból nem jöhetett az az anyag, mely a dombsor zömét alkotja — az anyag kerülő utat tett, az áramlás pedig csak rendezte. Igen feltűnő nevezetesen az a negyedkor elejéről való vastag kavics-le-rakodás, mely Fóthtól Czinkotáig borítja a jókora magas csömöri szőlőhegyeket, s Szent-Lőrincz és Vecsés közt a kimeríthetlen kavicsbányák. Ezen hegyháton általán

véve mindaz, a mi nem szintén diluvialis lösz, az negyedkori kavics és homok. Szabó ezt a kavicsot a harmadkor legutolsó korába helyezi; de lehetségesnek tartja, hogy negyedkori. Lehet oda egyszerűsíteni a kérdést, hogy ezen kavics épen átmenet. Harmadkorban származott ma, és holnap már a negyedkorra viradt, midőn lesodortatott a felső medenczéből. A főkérdés azonban épen az, mikép vethető ide ez a kavics az ő homokjával együtt, s oly mennyiségben, hogy az Alföld hátgerinczét alkothassa. Hogy nem a Középhegységben s azon innen vette eredetét, bizonyítja gazdag kvarcz-tartalma. Felsőbb tájak, távolabbi hegyek törmelékének bevándorlása az. Része lehet benne nemcsak a magas Kárpátoknak, hanem az Alpok egész éjszaki oldalának és a cseh-morva hegyeknek. Fölhalmozódott roppant mennyiségben az alsó austriai medenczében s aztán a pozsony-esztergomiban. Az a kérdés már, vajon a vörösvári, vagy a promontori, szóval a hegyet keresztbe metsző tengerszorosokon keresztül talál-e utat ide ez a sok kavics és porond? Mindenesetre oly nyílásnak kellett lennie ezek útjának, mely a felső medencze fenekét némi lejtéssel gát nélküli kapcsolatba hozta az alsóéval. Mikor egy tóba, minőnek a magyar felső medenczét vehetjük, számos folyó szakad, s annak kifolyása is van, a tó feneké gödröt képez. Bármennyi kavicsot és porondot hordanak a felső folyók, a kifolyást engedő alsó folyó tisztán, minden kavics és homok s néha minden iszap nélkül foly tovább. A tó medre mélyebb lévén a kifolyás medrénél, a szilárd részek hátramaradnak a tó feltöltögetésére. Eljön végre az idő, hogy a tó föltelt, míg azalatt a kifolyás mélyebbre vágta az árkát. Most már elkezdődik a homok és kavics alább utazása épugy, mint a normális folyamoknál.

így tehát hogy a csömöri kavics a felső medenczéből idejöhessen, először a pozsonyi medenczének csordultig kel-

lett föltelve lennie ezen kavicscsal, s egyszersmind egészen le ezen kavics színültéig be kellett már vágva lenni a gátul szolgáló hegység valamely pontján egy kivezető csatornának, hol a leömlő vízzel együtt utazhatott alá a tó fenekének minden fölkelhető anyaga. A Középhegység alacsonyabb nyergei, minők a kisbéri, gallai, csaba-vörösvári, vizet bőven engedhettek át; de ha nem egy-két száz lábnyival lettek volna is magasabban, mint a felső medencezeneke, hanem csak tiz öllel, a diluvium vizét bőven bocsáthatták keresztül, de a hegyen túlról egyetlenegy mogyoró nagyságú kavicsot sem engedtek átjöni. Egy szóval a víz felszíne szabadon közlekedett az alsó medenczéével, de a kavics felszíne nem lehetett semmi érintkezésben az említett hegynyakok valamelyikén át. Azon vízmosások tehát, melyek oly szabályos barázdák a térképen, más anyagot nem adhattak a vácz-czeplédi dombokhoz, mint a mit a hegység innenső oldaláról sodortak el. — A kavicsanyagot tehát egy más irányú nyílás szolgáltatta, mely először keletnek tart, azután megtörve egyenesen délnek, s mely ma is az egyedüli rése a Dunának a Középhegységen. Nincs más mód, mint föltenni, hogy a harmadkor végén a visegrádi tengersizoros már fenéig be volt fűrészelve, s nemcsak a hullámok járhattak ki s be, hanem ha a szorison alúl száraz következik, vagy alacsonyabb vízszint, a kivezető csatorna esése által nagyban történt volna a kavics letakarítása is. Azonban az álló tenger korában a lefolyás ha volt is, alig érezhető. Több kavics és porond nem csúszott le a szoros lejtőjén, mint amennyit a tenger esetleges mozgása a közelből magával vihetett. De ugyanez alatt a felső folyók milliárd öl számra hordták le a felső medenczébe a porondot és kavicsot, s ott a fenéken nagy halmok és fensíkok keletkeztek belőle, úgy hogy ha a felső medence valaha mélyebb lett volna is az alsónak köze-

lebbi tájainál, csak ez által magasabbra lesz vala töltve, s így míg a két medencze vízének niveauja egyenlő volt, a fenékek niveaujában nagy lett a különbség. — Mikor már a continentalis emelkedés miatt az alsó medencze vizei nagy mérvben kezdtek elvonulni, megkezdődött a felsőbből is az aláömlés a Középhegységnek minden fölrérhető nyakán keresztül. De a leözönlő víz nagyban hajtani kezdte magával hordalékait is. Az alsó Austriából letóduló özön a Csallóköznek s onnan Esztergomnak hajtotta századok és ezredek minden felkelhetőségét, amit a fenéken talált. Ugyanez történt a Vág, Nyitra, Garam, Ipoly és Rába felől. A mi a víz mennyiségét illeti, több szabadult ki az alsó medencze felé a Középhegységnek magasabb, de szélesebb hegyhátaiban, mint a szűk de mély visegrádi szoroson. Hanem az bizonyos, a kavicsból fél maroknyi sem kelt át semmiféle hegyháton. Ez csak ott történhetett, hol a hegy-szoros csaknem fenéig nyitva volt. S másutt nincs ennek nyoma, csak Visegrádnál.

Az a kora negyedkori kavics, mely a domb alkotásban nagy szerepet játszik, a visegrádi szorosok emlékét is fenntartotta. A legilletékesebb bizonyosság dr. Szabó szerint ezen kavics, s annak porondja, homokja annyira vegyülve van trachyttal, hogy megkülönböztetésül trachytos kavicsnak nevezte. Ily anyag fölszedésére legbővebb alkalom volt a visegrádi szoros hosszú útja.

Az Esztergomtól keleti irányban húzódó folyam Visegrádnál megkanyargatva s Verőczén kezdve a balparti mészhegység a keleti iránynak útját állván, ami energiája volt, azt délnek fordította. Kissé alább is a harmadkor kiálló dombjait találta. Mogyoród és Fóth táján a mediterrán kavics, a lajtha-mész, a congeria-agyag, — valamint Kőbányánál a congeria és cerithium rétegek nincsenek ugyan oly magasan, hogy át ne csaphatott volna rajtuk

az a víz, mely képes volt Pilis-Csabánál átözönlteni, hanem elég magasak voltak arra, hogy a Visegrád felől lecsúszó kavics-rétegeket ne engedjék egyenesen a Tisza medre felé utazni, ha a víz maga errefelé tart is. Azonban a kavics egyenesen délnek sem tartott, s a vízáramlás is délkeleti irányát meg nem változtatta. Mert a Vácztól délnek igyekező áramlás mindjárt oldaltámadásnak volt kitéve, — így hogy egyebet ne említsek, a vörösvári völgy felől, hol föltételünk szerint, bár kavics nélkül, de annál nagyobb esésű áradatban ömlött le a víz. Így találkozott a délnek tartó ár egy inkább keleti irányú délkelet felé sodró vizsugárral. Az erők párhuzányának törvényeinél fogva középutat választott az özönlés. Ha egy orographiailag pontos térképen megnézzük a budai oldal völgynyílásainak irányát, s összevetjük a pestoldali dombsorokéval, azt látjuk, hogy utóbbiak nem egyenes folytatásai az előbbieknél) — hanem a pestiek már hegyesebb szögöt képeznek a délvonallal, azaz a budai délkeleti iránynál valamivel déliebbé lett a Pest felőli. A Középhegységen Pilis-Csabánál áttört áramlat a budai hegyek általános nagy esésénél fogva nem hogy valami feltöltő anyagot hozott volna magával a hegy mögül, hanem sebességénél fogva sodró és kaparó hatást tett a pesti völgyre. A visegrádi ág a Pesttől keletre eső dombokhoz s talán le Bácsmegyéig a Duna és Tisza közti vízválasztóhoz egymaga kizárólag hordta az építő anyagot; de az építési munkaerőt legnagyobb részben a Középhegységet derékszögben átmetsző áramlatok szolgáltatták, melyek a hegyen túlról legfelebb egy kis iszapot hozhattak. Így maga is összetett áramlás volt vidékünkön az, mely a gyöngébb tiszavölgyiekkel találkozáskor, nagy boglyákba rakta föl a csupán egyik ág által lehozott kavicsot és porondot. E szerint a diluvium kezdetén legalább Vácztól Czegléd vonaláig meg volt alkotva az a

dombsor, melyet származására nézve a papírgyártáshoz hasonlítók, s mely más bérezés hegysorhoz képest nem is szilárdabb, mint a papír a vászonkelméhez hasonlítva; de mindenesetre elég erős gát lett, hogy Dunánkat Váczon alul néhány mértföldnyire lefelé ne engedje majd egyenesen a Tisza mélyedésének tartani. Mihelyt az özönszerű tóból kezdett egy folyam kibontakozni, az már nem tartotta többé magát a fennleirt özönlés törvényéhez. Ez, mint láttuk, éjszaknyugat felől déli irányt követett; de már a folyó éjszaktól délnek irányozta menetelét, megvetvén a traditiókat, s vidékünk völgyeinek és kisebb patakainak példáját. De csak akkor következett be ez a látszó anomalia, midőn annyira megapadtak a felülről jövő vizek, hogy nem voltak már képesek átcsapni a vízválasztó dombsornak legalább éjszaki felén.

Ez pedig bekövetkezhetett már a diluvialis kornak a leírt özönlést követő szakában, — azaz a jégkorszakban. Sem budapesti, sem újabb bécsi geológok nem beszélnek a jégkorszaknak valami nevezetesebb közvetlen hatásáról Európa ezen tájain. A Balkán félszigeten sem igen találják nyomait. Úgy látszik, csak az éjszaki szélesség bizonyos fokán felül uralkodott a glacier-korszak. Éjszak-Amerika continensén a 39-ik foktól délre nem terjed ki. Mint-hogy pedig Európa continense ma annyival melegebb, hogy itt az 51-ik fok felel meg az amerikai 39-diknek, ebből is azt lehet gyanítani, hogy a glacierek nem zsarnokoskodtak a Kárpátok déli oldalán, kivéve oly magas hegységeinket, minő a Tátra, — s általán vizeink folyásának felső része. De ha a pozsonyi és pesti medence alantás vidékein tán hasztalan keressük a valódi morénákat, a jégkorszaknak kiszámíthatlan nagy befolyása volt tájunkra is. Eme korszakban az örökös hó birodalma lejött az Alpok lábáig. Eső nem esett, a hó el nem olvadt száz s talán ezer éve-

kig a hegyi vidéken. A Schwarzwald Dunája, Bajorország, Felső- és Alsó-Ausztria, Morvaország, Stiria, sőt a magas Kárpátok valamennyi folyójának hegyi forrásai bedugultak. Mert eső nem lévén, nem volt mi vegye magát a hegyek rétegei alá, hogy mint forrás buzogjon fél, s patakokat, folyókat tápláljon. Mindaz, a mi előbb és utóbb földfeletti, vagy földalatti víz volt, megdermedve halmozódott jéghegyekké. Ezek saját terhök alatt mozogtak lefelé. Messze benyúltak azon tájakba, hol már az örökös hó birodalma megszűnt, de tömegességüknél fogva csak igen lassan engedtek fel. Ott az évnek nyári szakában olvadoztak. Az előbbi nagy vízmedenczéknek nem volt már egyéb vize, mint amit ezen olvadások, s némely a hó birodalmán alul támadt vékony patakok adtak. A talajvíz is szűkén eresztett. Egyszóval a jégkorszak Dunája már nemcsak ki nem volt választható egy özönből, hanem valószínűen még kisebb folyóvá zsugorodott, mint aminő jelenleg. De épen kicsiny voltánál fogva volt alkalmas a meder képzésére. A korábbi özön sokkal szélylyelágazóbb és áradozóbb volt, hogysen határozottan kimérte volna a medret. Csak nagyjából készítette volt elő. A jégkorszak folyama nem azt tette, amit az özön. Utóbbi mindenütt töltögető hatással volt; míg az előbbi, az özönfelhalmozta vastag kavics és porond rétegekbe csatornát vájva magának, kotró munkát miveit, s annyival sikeresebben, mivel az általános continentalis emelkedésnél fogva · éjszaktól délnek nagyobb volt az esés, mint jelenleg. A visegrádi szoros, és alant a vaskapui szoros mélyebbre vágásán fáradhatlanul dolgozott. A mint Vácznál kiért, kicsiny voltánál fogva nem csaphatott át a főthi és czinkotai dombokon. Pestig lejött, hogy legfelebb Sz.-Lőrincznél kanyarodjék a Tisza felé. Medre, meglehet, csak Vácztól Kőbányaig volt biztosítva a diluvialis keleti dombsor által. De mindenesetre elég

mély árkokat áshatott magának a laza felületben. A jégkor sem tartott örökké. Egy új continentalis sülyedés, mely némelyek szerint az Alpoknál ezer lábnyit tett, enyhébb égaljat idézett elő. Mentül kevesebb olvadt föl előbbi századok alatt a hőből, most annál óriásibb lett a vízmenynyiség. Az eső s vele a források, folyók csatornáit megnyitotta, hogy szaporítsák az áradást. Ennek is lefolyását gátolta az, hogy a sülyedés miatt a déli irányba tartó vizek esése nagyon csekély lett. Felgyűlt ismét csaknem tengerré a nagy medenczékben, minő a pozsony-esztergomi és pest-baziási. Nagyon nyugodt, csendes áramlással folyt lefelé. Ahol lassúbb volt, lerakta a lösz, ahol kissé gyorsabb, a homokot. Hozott magával a jégözből egy-egy óriási darabot, amelybe befagytak köveket, homokot a fénkre bocsátotta, ahol olvadásnak indult, mint Kőbánya táján. De folytatta azt a munkát is, mely a negyedkorszak elején kezdődött. Tovább fejlesztette a Duna és Tisza közti választónak képződését, s folytatta a Duna mai árkában a kavics szállítást a visegrádi szoroson keresztül, úgy hogy ismét nagy kavics- és porondhát keletkezett az előbbi mederben. Ezt a vizek bekövetkezett levonulása és egy újabb jégkorszak követte, melylyel a mai Duna-meder vidékünkön teljesen kiképződött.

A Duna folyását a térképen régóta nem tudom anélkül nézni, hogy két nagy kérdőjelet ne lássak rajta szépen kikanyarítva. Egyik Esztergomtól Visegrádig van kirajzolva, a másik, hosszabbik, Visegrádtól Pestig, sőt Zimonyig, melyek feleletet várnak: miért jött a Duna általán Visegrádnak, s ha már ott jött ki, miért folytatja Vácztól kezdve egyenesen a déli irányt?

A mi az utóbbi kérdést illeti, fentebb igyekeztem egy valószínű megfejtést adni rá. Az előbbire nézve is annyi, remélem, kiderült, hogy a visegrádi szorosnak meg kellett

lennie a harmadkorszak végével, mert másutt a felső medence kavicsa nem talált utat az alsóba. Alig fér kétség ahhoz is, hogy ezen szoros magának a víznek a műve, s lassanként vált mélyebbé. Mily hatása van a vízmosásnak a sziklákra, elég legyen Lyell nyomán felhozni a Sineto példáját. Ezt a siciliai patakot 1603-ban eltorlaszolja, fel dugja egy láva-kiömlés. A kihűlt láva igen kemény, összetartó bazalt, s a víz mintegy harmadfél száz év alatt, minden külső segítség nélkül, oly medret vés bele, mely néhol hetven, néhol több száz lábnyi mély s negyvenötven lábnyi széles. A visegrádi hegységben a víz mederképző munkáját elősegítette az, hogy nagyobb tömeg víz dolgozott rajta, mely kavicsait erősen surló kőpor gyanánt használta a szikla koptatására. Hogy bajosabb volt a víznek a Középhegység mésztömegeit fűrészelnie keresztül, az geológiai tény, — bár petrographiai tekintetben magyarázatra szorul. Különben mindkét fenemlített nagy kérdőjel, melyre geológiai irodalmunkban nem olvastam választ, — mindenesetre még kérdés marad. Részletesebb vizsgálatok lesznek csak alkalmasak ama kérdések végleges eldöntésére.

Dunánk ágya egy vagy más módon, mindenesetre meg volt vetve vidékünkön a diluvialis korszakban. S ki volt mérve számára az ártér is, — nyugat felől a hatalmas szilárd kő és agyag hegyoldalokban, keleten lazább, de elég magas dombokban. Eme keleti dombok kanyarodásai nagyjából két szakaszra osztják a Vácztól Sz.-Lőrinczig terjedő völgyteknőt. Ennek éjszaki fele Dunakeszi tájáig terjed. Ezen hely és a gödi pusztá közt a keleti dombok jóval közelebb nyomulnak a Dunához, mint másutt. Ettől délre az ártér tetemesen kiszélesedik. A felső és alsó rész közt a különbség az, hogy amaz inkább kavicsos, emez inkább homokos.

A mi az alsó részt illeti, mely nagyobb mértékben érdekel, homokos, iszapos buczkák rendetlenek látszó halma. Néhol a Duna partjával párhuzamban annak mintegy régi áradási terraceát alkotják, másutt keletől nyugatnak terjednek,— néhol, mint Uj-Pest és Keszi között, vagy az úgynevezett Angyalföldön, a váczi úttól jobbra, mintha mesterségesen lettek volna valaha tábori sánczokká idomítva. És mégis ebben a völgyben, melyet az alluvialis korszak egyedül a Duna alakító kényének látszott általadul, megkülönböztethetők a diluvialis áramlatok jellemzőes vonalai, melyek délkeletnek húzódnak. A homokbuczák és mély völgyek azt az általános irányt követik. Különösen három nagy völgyet ismerek a pesti völgyteknőben s ezen völgyek hosszában megannyi pár dombsort, melyek az uralkodó irányban mennek. Egyik Palotától Czinkota felé tart, a Sz.-Mihályi pusztát ejtve útjába; a másik az Angyalföldtől, az úgynevezett Gólya felé a rákosi kastély alatt vonul el, s annál messzebb is; a harmadik a városligeti tónál kezdődik és Kőbánya tájáig lehet kísérni mélyedését. A hol a mai lovas vasút Kőbányához közeledik, körül-belül egy Duna szélességre való mély gödrön halad keresztül az osztrák államvasut ottani állomásáig. A monda ezek egyik érői-másikáról azt beszéli, hogy ezek hajdani dunamedrek, ami pedig kétséges. Mert valamennyi mentül jobban távozik a Dunától, annál magasabbra emelkedik, minek bizonyosága az, hogy az előbb említett árokban a Szilas patak, másokban a Rákos patak folydogál éjszaknyugat felé; tehát némileg ellenkező irányban, mint a Duna folynék. A harmadik is Kőbányától a városligetig folytonos esésben van, s régen szintén patakot vezetett le, melynek mesterséggel javított árka máig is megvan, bár a tápláló víz kifogyott belőle. Atalán az egész pesti határnak a dülése némileg ellenkező a Duna folyásáéval. A gu-

bácsi, kőbányai, czinkotai dombokon kezdve éjszaknyugati a dűlés. Tanú rá a talajvizsgáló bizottság említett jelentése. Eszerint nemcsak a felület laza rétegeinek felszíne dűl a nevezett irányban, hanem az alatta levő agyagrétegek is nagyjából, — úgy hogy a földalatti kútviz is a nevezett patakok irányát látszik követni. Mindebből az következik, hogy Pest közvetlen szomszédságában is, magán a síkon, nem minden folyami képződés, hanem a diluvialis áramlások törvényét követi nagyjából a felület domborzata. Ha egy jó térképen, minő a táborkaré, melyre a geológiai intézet is a maga színeit fölrakta, szemügyre vesszük a környéket a győr-esztergomi vonaltól egészen Czegléd tájáig, nemcsak a fő völgyek és nagyobb domborok, hanem a felület kisebb ránczolatai is délkeleti irányban vonulnak a Tisza felé. Mintha egy pár vármegye szélességű borona fésülte volna végig. A vácz-czeglédi dombháton csak itt-ott megzavarva számos apró és nagyobb völgy követi az irányt. A Tápió, a Galga, s alsóbb folyásában maga a Zagyva is a mélyebb barázdák valamelyikén folydogál a Tisza felé. S ugyanezen borona nyomai látszanak meg Pest közelében is, a völgyeken, — sőt a Szilas és Rákos alsó medrében, melyek bár ellenkező lejtéssel, de párhuzamos barázdát képeznek a Tápió és Galga völgyeivel. Ha sokszor bajos elvonni a határvonalat a diluvialis, vagy özöni, s az alluvialis, vagy folyami és tói képződések közt, vidékünkön az eszmék tisztázására szolgálna, ha diluvialisnak vennők mindazt, mi éjszaknyugatról délkeletnek vonul, — fenmaradván folyaminak és tóinak az, ami ujabbkori képződés létre sem ily irányú lerakódás vagy kotrás.

A pesti határban a mondottak leginkább azon nevezett mélyedésekre vonatkoznak, melyeket szélességek és mélységöknél fogva holt Dunának tartanak. És ha csak a

víz működését vennők, a hasonló irányú dombokat is diluvialis mosásnak tarthatnók. Azonban nagy szerep jutott határunkban a levegő özönlésének is, mely sok irányban működik időnként, de vannak uralkodó irányai talán minden vidéken. A mi vidékünkön bizonyára. Igen sajátságos, hogy a szél uralkodó iránya Buda-Pest vidékén ugyanaz, ami volt a vízözön áramlásáé: uralkodó s erős szokott lenni az éjszaknyugati szél. A legkellemetlenebb s nedvesen hideg, valamint a portverő heves szelek Pest éjszaki részeiben a vörösvári völgyből rohannak a síkságra. A futó homok a mi tájunkon ezen szél irányának engedelmeskedett. S nem lehet munkáját általán csekélynek venni. Némely tengerpartokon az úgynevezett dúnák mértföldekre húzódnak el s hatvan lábnyi magasságra is felhalmozza a szél. Teljességgel nem túlzás, s Magyarország sok vidéke lakosainál nem is szorul bizonyításra, hogy igen nagy dombok nem egyebek a szél műveinél futó homokos vidéken. Pest határában ami a homokbuczkák általános fő vonalától eltér, s ami a lerakódás rendetlensége által tűnik fel, azt a fő iránytól eltérő szelek s a mindig több irányú orkánok zavarták össze. Még jobban össze volna zavarva a felület, ha talajvíz-mocsárok, egyes patakok nem állottak volna ellen hatásának, s meg nem akadályozták, hogy Pest környéke sivatag Saharává váljék. A finom kvartz-forgácsokat tartalmazó homok nemcsak az egészség és kényelem szempontjából ellenséges elem, ha a szelek szárnyára kél. A művészebb, finom építészetnek is ártalmára van. A kvartz-homok súrlódásai a gránit sziklákat is hosszú időn át észrevehetőig koptatják. Újabb időben gőz-fúvók által felhasználják az ily homokot gránitba, üvegbe való metszésre. A hatást jellemzi az a példa is, melyet Éjszak-Amerikában a Cod-foknál észleltek, hol a homok elkoptatja az ablaküveget. Pest környé-

kén is a régibb emlékeken meglátszik homokos szeleink nyoma. A régi síriratok betűi elmosódnak; a kőfaragványok élei eltompulnak, s az eső hatását szintén a por teszi nagyobbá. Szerencsére addig, míg téreinket emlékszobrok, utczáinkat monumentális épületek diszítnék, a környék kulturája is mind jobban ki fogja irtani a homokot.

Legfeltűnőbb sajátága azonban a pesti homoknak dombalkotó képessége, — mely által a határ konfigurációja némi módosítást nyert, s befolyt a Duna árterének itt-ott feltöltögetésére.

Bajosabb vidékünk arczélében kivenni a folyami működés valami szabályosságát, — pedig kétségtelenül nagy munkát végezett ez is.

A Duna mikor folyami jellemet öltött, nemcsak nagyobb volta miatt terült jobban szélylyel mint ma, hanem azért is, mert fenekének niveauja magasabban állott s saját medrét nem vágta volt be olyan mélységre. A jelen geológiai korszak kezdetén, Vácznál a hihetőleg nagyobb esésű szorosból kiszabadulván, a mainál sok helyen hatvan, vagy száz lábbal is magasabb kavics-, porond- és iszap-fenekű völgyteknőbe jutott, melyen kész medre nem lévén, egészen laposan ömlött szélylyel. Megtöltötte azt a területet, melyet ma árterének nevezünk. Első dolga lett volna állandó medret véetni magának a völgyben. De épen Budapestenél ez nehezebben ment neki, mint lefolyása más szakaszaiban. Volt a testvér városokon alúl, igen valószínűen egy keresztben útját álló küszöb, melyen vize szabadon keresztül csaphatott ugyan, hanem feltartóztatta a folyamok szokott nehéz útipodgyászát: a kavicsot, porondot és iszapot. Ez a küszöb pedig Promontor táján keresendő, s meg is található.

A küszöb a víznek ellenálló kő. Romjait látni Csepel falu átellenében, hol ma egy téglagyár fekszik, a soroksári ág balpartján. Itt sziklatömeg áll ki csupaszon az agyag-

bői. Rétegei a Duna medre fölé magaslanak. Ha rajzban kiegészítjük ezen rétegek folytatását, a Duna medrének mélyedése helyett egy sziklás halom emelkedése áll elő, mely épen nem képzeleti. Mert világos, hogy a halom megvolt, s csak a Duna sok ezer éves munkája szakasztotta el apránként a korlátot. De mélyre ásni a medret nem sikerült neki máig sem. Azért itt, a mai Erzsébetfalva irányában történt a soroksári ágnak mesterséges gáttal való elzárása is, melyet igen helyesen oda tettek, hol a természet is segített benne. S nemcsak a parton látni a volt természetes gát nyomait, hanem a mederben is; itt otromba szikladarab vehető észre, mely míg hajók járták ezt az ágot, csekély vízállásnál gátolta a hajózást. A soroksári duna-ágnak hajdani sziklagátja folytatódott tán a vizen túl is. A Csepel-szigeten a congeria-agyag dombot alkot, s nem lehetetlen, hogy ezen harmadkori agyag alatt közel kortársa a cerithium is megvan. Csepelfalu temploma 1838. előtt, s azóta maga a falu is, egy jól kiemelkedő dombon fekszik, melyet sem az 1876-diki, sem a 38-diki árvíz nem borított el. Ezen domb alapja, nem lehetetlen, egy második láncszeme a Dunát hajdan elzárt kőgátnak.

Harmadik, már kétségtelen láncszem a Duna promontori ágán túl található, magokban a promontori sziklás dombokban, melyek itt hosszan vonulnak nyugat felé, meg lehetős egyenes hegyhátat mutatván profiljében.

Egyszóval ugyanazon dombsor, mely cerithium-rétegeinkről nevezetes, egykor hihetően gátat vont keresztben a Duna lefolyása elé s kényszerítette tóvá terjeszkedni a pesti völgyteknőben, mivel a dombsor főlebb éjszaknakéskeletnek nemhogy alacsonyabb volna, hanem még magasabb. Ezen egész dombsor folytonossága a Dunán túlra kísérhető. Geológiai és geographiai éles határvonalul szolgál a pesti völgyteknőnek s földalatti vízvezetésének is végső határszéle.

Miután a Duna színükig feltöltögette Promontoron felül a tó völgyét, elkezdődhetett a kavics dörzsölő hatása is a gátra. Ezzel együtt járt a víz lecsapolódása és az, hogy a Duna a felhalmozott alluvialis iszap-, porond- és kavicságyba kezdte mélyebbre vágni medrét. Ez a meder csak abban a mértékben mélyedhetett, melyben a promontori cerithium-gátat a kavics és víz egyesült munkája lereszelgette. Azt lehet mondani, 1870-ig még nem haladt ez annyira, hogy a főváros déli végénél tetemesen meg ne lassítsa és szélylyel ne áraszsza a folyamot. Maga a Csepel-sziget is a harmadkori képződéseknek köszöni létét. Ezek alkotják háta gerinczét, kivált felső részében, — a többi csak járulék hozzá. Ha szigeteink fáit ki nem pusztították volna, mint a Csallóközben, a szent-endrei és Csepel szigeten, még veszélyesbék lettek volna a partokon az áradások, — így magok a szigetek szenvedtek többet miatta.

Azonban Dunánk mélyesztő munkája csak bizonyos mértékig haladj holott azt várhatnók, hogy végtelenül fog haladni. Históriai nevezetes adatok vannak rá, hogy legalább ezer év óta inkább feltöltögeti medrét vidékünkön. Ennek okát alkalmasint a visegrádi szorosban kereshetjük. Régen a szorosban a Duna medre magasabb volt még, mint ma — a víz nem vágta volt oly mélyre a medrét. Azért nagyobb eséssel jött le és kotort. Idő folytán az esés megszélidülvén, a hozott anyagoknak kisebb részét vitte tovább a víz, s így a levitel nem fedezte egészen a lehozatalt. Habár a különbség hónapokra vagy egy évre számítva, elenyészőnek tetsző csekélység volt, több száz év alatt lábakra növekedett.

Végül csak érintem Dunánk egy másik nevezetes sajátágát, mely szerint vidékünkön, sőt innen le a Fekete-tengerig a szilárdabb és magasabb jobb partot szereti alámosni. De a folyami kor ezen sajátágai már szerepet ját-

szanak a város történetében. Az áradások, a szabályozás ismertetése elkerülhetlenné fogja tenni ezek szóba hozását.

Czélom ezen fejezetben a vidék alakulásának ismertetése volt, melyen a geológiai jelenkor aránylag keveset rontott és javított. Ezen alakulás előadása közben remélem, az olvasó nagyjából tájékozta magát a vidék geographiai viszonyaival, melyek pedig már régi felfogás szerint is félszemét teszik a históriának. Csakhogy mai korban már a geológiának sohasem volna szabad magára hagyni a geographiát és helyrajzot, melyek érthetőbbé teszik.

Az alakulásról adott fentebbi rajz, bármi hiányosnak látszassák, magyarázatul szolgál városunk közlekedési viszonyaira is, melyek mind a békés forgalom, mind a várost érdeklő hadjáratok történetében minden korra nézve állandók. A Duna vonala megadja a vízi közlekedés irányát, s a száraziaké egy részét. A száraz vonalak pedig híven követik a Középhegység vonalát, felhasználják azon hegynyakakat és völgyeket, melyek keresztben szelik, és a váczceglédi dombsort. Már a geológiai harmadkor hegyképzése és a diluvium áramlásai készítettek el a közlekedés irányának traceát, melyeket mióta ember van a földön, minden nemzet megtalált. Sőt elmondhatni, hogy az ezen vidéket lakott népek ama primitív generatiói, melyeknek fogalmuk sem volt még várossal, már fontos közlekedési pontnak, átjáró révnek tarthatták Buda-Pest táját.

A mi fővárosunkban emberi mű volt, az többször indult pusztulásnak. Nem generatiók, hanem új meg új nemzetek laktak ezen területen. De a természet művei és hatásai állandók, sok részben döntők voltak — és azok fognak maradni.

V. FEJEZET.

KÖZLEKEDÉSI VONALAK.

A világtörténet ismeretes nagy eseményeiből következtethetünk vissza, hogy a római foglálás előtti népvándorlások legtöbbször rendes országutja a mai Magyarországon keresztül vezetett. Azok a népek, melyek Erdélytől délre keltek át a Dunán, zsák-utczába jutottak. Vagy meg kellett maradniok a Balkán félszigeten, vagy visszafordulni éjszaknak a Duna és Száva vonalához. A kik pedig a Kárpátokat éjszak felől akarták megkerülni, hogy Ázsiából Közép- és Nyugat-Európába jussanak, a mocsárok végtelen és feneketlen birodalmába jutottak, a Memeltől a Visztuláig és a Visztulától az Oderáig. Egyenesebb és kevesebb nehézségekkel járó ut nyílt a népeknek Magyarországon keresztül.

A Duna völgye volt nagyjából az irányadó a nyugat felé törekvőknek, s folyamunk, mint rendesen a folyók, nemcsak a vízi utat jelölik, hanem nagyjából a száraz utat is. Igen valószínű, hogy a celtáknak Ázsiából való bevándorlása is Nyugat-Európába a Dunán fölfelé történt s hazánkon vezetett keresztül. Tudva van, hogy az a nagy gall invasio, mely századokkal Krisztus előtt Görögországot pusztította s átcsapott Kis-Ázsiába is, nyugatról kelet és dél felé, hazánkat érte először. Igen jól ismerték a

Duna vonalát, — s hogy telepjeik igen régiek voltak a parton, bizonyítja, hogy az általuk adott név maradt a folyón forrásától a Vaskapuig. Hogy hajózásra fölhasználták, azt valószínűnek tarthatjuk. De használatban volt még a római megszállás előtt egy szárazsi hosszú közlekedési vonal Magyarországon át. Tudva van, hogy a régi népeknek csaknem oly keresett fényüzési czikke volt az ambra, vagy electron, amit ma borostyánkőnek nevezünk, mint újabb korban a gyémánt. Valamint utóbbiért ma leginkább Brazíliába mennek, úgy mentek hajdan az ambráért a Bálti tenger partjaira. A pannoniai és felső olaszországi népek jóval a római kor előtt innen hozatták a minden. másnál többre becsült ékszert, mely Rómában is (Plinius szerint) Nero uralkodásán kezdve divatba jött. Ezen kereskedés egyik nevezetes útvonala a Visztula völgyébe érkezett a nevezett tengerparttól. Krakko táján az ut kétfelé vált. Egyik ág a Pozsonyon felül fekvő Carnuntumnál érte el a római határt, másik a Kárpátokon átjőve, mondhatni kikerülhetlenül a mai Buda tájának tartott.¹⁾ Megvolt ez alkalmasint a római megszállás előtt. Még pedig akkor celta népek vitték, úgy látszik, ezen kereskedést. Maga az electron szó nem görög eredetű, hanem a celtára lehet visszavinni.²⁾ A rómaiak betelepítése után, föl lehet tenni, hogy a fennirt ut használatban volt.

Ptolemaeus meg tudja jelölni a Visztula torkolatát. Ismert, sokszor látogatott pontnak kellett lenni. És a Visztula vonala Krakkótól elég egyenesen jöhetett Buda kör-

¹⁾ Le commerce de l'ambre, par M. J. N. Sadowski. Congrès International d'Anthropologie. Compte Rendu de la Vilié session, Buda-Pest, 1876. I. Volume 41.3. p. Egy térképpel, mely a közlekedési utakat jelöli.

²⁾ Roget de Belloguet, (I. 168. 1.) idézi Diodort, ki három ízben kiemelő, hogy az electron szó nem görög. Celta nyelvekben „szedegetett“ az értelme.

nyékére. Sőt ha egyszer átjött a Kárpátokon, ide kellett kerülnie.

Ennyit mondhatunk általánosságban a hajdankori continentalis közlekedésről hazánkat illetőleg. Tudunk egykéiről nyugatnak irányuló közlekedést, a népek vándorlásából, melynek útja itt vezetett el; tudunk egy kereskedelmi vonalat éjszaktól délnek, melynek egyik ága szintén érintette hazánkat, — nemcsak, hanem mindkettő, ha hazánkon ment keresztül, alig kerülhette el a Duna-vonalnak azt a táját, melyen Buda-Pest fekszik. Vegyük föl, hogy egy vándorló csoportnak a Feketetenger partjánál az a rendeltetése, akár föltett szándékkal, akár a sors által, hogy nyugati Európába jusson. Vert utak nem voltak előtte a Dunától éjszakra és keletre, — legfelebb csapásnak lehetett nevezni, a mi járt vonal volt. Követ-hetné a Duna mentét, az éjszakai parton, ha Oláhország mocsárai nem tennék alkalmatlanná a járást, s még nagyobb akadály nem állaná az utat Orsóvá táján. Itt okvetlenül el kellett hagyni a Duna folyását. Most tegyük föl, hogy kétfelé oszlik a vándorsereg. Egyik Erdélybe jön; a másik pedig a Kárpátok keleti és éjszakkéleti oldalán fölkerülve, a felső-magyarországi szorosokon bukkan elő, s elérkezik Kassához, vagy a felső Tiszához. Az előbbi Erdélybe érvén, hogy a Tiszához jusson, nem választhatja egyik Kőrös mentét sem vizenyössége miatt. A Maros mellett könnyebben szállhat le. Szárazai útja Aradtól Szegedig, jó úton három napi lett volna, miután az 13—14 mértföldet tesz. Azonban ez a vonal sem lehetett mindenütt kerülők nélkül járható, kivált a Tisza roppant árterében, mely az év száraz hónapjaiban is mocsárokat hagyott. Ha nem vesszük is, hogy a Maros, az ő alsó folyásában eléggé elsajátítja a Tisza szeszélyeit, csak maga az utóbbi is régi időben Tokajtól Titelig mindenütt eléggé akadá-

lyozta a szárazsi közlekedést. De mégis föltehetjük, hogy a vert utak nélküli időben is az arad-szegedi vonal a száraz időszakban legtöbb részében járható s bajosabb helyein gázolható volt. De miután Szegedet elérte is egy sereg, a Dunán való átkelés kérdése állott elő, mi gondot adott; mert a Duna balpartjának ártere terjedelmes és mocsáros, ha nem is oly nagyban mint a Tiszáé. Aligha lehetséges volt Szegedtől akár nyugati, akár délnyugati irányban megközelíteni a Duna partját. Azonban ha már Szegednél át lehetett jöni a Tiszán, valószínű, hogy Bajánál vagy Zombornál a Dunához is el lehetett jutni. De a különbség a két eset közt az, hogy a Tiszánál más választása annak nem volt, aki már Aradig jutott, mint a szegedi vonal. Ellenben aki Szegedig jött, s célja nyugati Európába, vagy csak a dunántúlra jutni volt, választhatott egy jobb utat is. S ez a Tisza és Duna közti dombsor háta. Nagyjából a mostani vasút irányát, de attól kissé nyugatra választván, csakhamar a szatymázi vasut-állomás és Halas között már 300 lábön felül emelkedik a tenger színe fölött a hegyhát, míg a megfelelő szélességben a Tisza rendes víztükre 235, a Dunáé 272. Tehát a Duna rendes tükre fölött mintegy 30 láb, a Tiszáé fölött mintegy 67 láb magasságban vagyunk. Egészen Pestig nem is száll lejjebb 300 lábnál az ut nívauja. Ha éjszakibb felében ezen,útnak Kecskemétet, Köröst, Czeplédet, Pilist választjuk állomásokul, jóval magasabba emelkedünk. Albertitől Vecsésig mindenütt 400 lábnál több a tenger színe fölötti fekvés. Legmagasabb Pilis és Monor közt, mintegy 480 lábnyi.¹⁾ S csakugyan Pilist úgy tekintik, mint Buda-Pest

* Akadémiánk Mathematicai és Természettudományi Közleményei II. k. (1862.) Walland Henrik: Vízszinmérési térképe. Igen becses és érdekes közlemény. Csak az a kár, hogy a térképhez se mércze, se kellő magyarázat nincs. Méltó volna bővítve és jobban részletezve kiadni.

tájékára nézve a talajvizeknek válaszfalát, melyek azon innen a Duna, azon túl a Tisza felé tartanak.

Elég biztos hát az ut áradások ellen, s a természet a már leirt dombsorban a vízvásztó töltés hátát egyszersmind a halandók országutjának szánta. Csak egy nevezetes hibája van ennek az útnak. Nem magában a homokbuczkák alkalmatlansága az, hanem hogy oly hosszú vonalon nincsenek folyók és patakok, mi nagy hátrány volt egyesekre szintúgy, mint tömegekre nézve, mikor még mesterséges kútak nem igen voltak ásva. A tóvá lett talajvíz nem pótolhatja a folyókát. Mesterséges kútat egyes utazók nem csinálhattak magoknak, — nagyobb sereg számára bajos volt eleget ásni. A talajvíz bősége mellett azonban ez még is lehetséges volt, bár fáradságos. Így hát ez az ut, bár nem baj nélkül, Buda-Pesthez vezet, daczára annak, hogy az alföld-fiumei vasút modorában erővel ki akartuk kerülni Magyarország mai fővárosát.

Ha már egy Erdélybe érkezett sereg még sem akarta kitenni magát a szegedi ut vesződéseinek, miután a kőrösvölgyiek még roszabbak voltak, a Szamos völgyének adhatta mindenik fölött az elsőséget. Leszállóit rajta Kolozsvártól Szinnyérváraljáig, s Aranyos-Medgyestől éjszaknyugatnak tartva, vagy N.-Szöllősnél, vagy Tisza-Ujlaknál könnyen átkel a Tiszán, hogy Munkácshoz érkezzék. Sőt Váraljától Técsőnek és Husztnak is felkerülhetett. Munkácstól már ez a sereg könnyen kezet nyújthatott az éjszaki szorosokon Kassához érkezettnek a tokaj-hegyaljai hegység lábainál. Sajnos, hogy egész bizonyossággal nem, csak sejtelemkép mondhatom el, hogy talán Árpád seregének útját írtam le. Mert Munkács nem az ut munkás fáradozásait jelenti nekem, hanem geographiailag a két külön fő utón érkezett sereg egyesülési pontját. Mindenesetre ez a két fő útja lehetett a bevándorló, vagy átvándorló né-

peknek, melyek egyikét, vagy mindkettejét legtöbb előnyvel választhatta. De látni való, hogy Tokaj vagy Miskolcz táját véve egyesülési pontnak, nemcsak a keleti két ut találkozik itt, hanem az éjszakkdéli is. A Visztula völgyén a Bálti tenger felől jövő ut is ide vezet. Sőt nem is csak ennyiben találkozik a két száraz ut iránya. Folytatásuk is a Dunáig ugyanaz. Mert a délre utazónak kényelmesebb volt a Duna jobb partjára egy kerülőt tenni, mint az Alföldet hosszába venni. A Duna és Tisza közötti dombhát elérésére is, mely járhatóbb utat nyitott, Aszód tájáig kell vala jőni, honnan már Buda-Pest, s vele a Duna közel volt. A Duna jobb partján pedig a közlekedés délnek is könnyebb lehetett, mint a Duna és Tisza között. De épen a Duna jobb partja a célja a keletről nyugatra utazónak is. És a természet megadta itt az ut irányát a Középhegység azon karjában, mely Vácztól Miskolcz tájáig nyúlik. Ezen hegység lábánál a diluvialis áramlások s a későbbi folyók által vagdalt hegy-völgyek nem okoznak nagy alkalmatlanságot. Lejtés, hágó nem meredek. Nem is mocsáros s nem oly homokos a vidék, mint az Alföldön. Folyók, patakok sem ritkák. Egyszóval Miskolcz tájától a természet kimutatta ut az, mely emberi emlékezetet meghaladó idők óta Egeren, Gyöngyösön, Hatvanon át vezet Budapestnek. Eszerint tehát a fő világtájak utjai hazánkban minden időben, mióta a Középhegység megvan, s a tenger elvonult, ezen hegység déli lejtőit követik, melyek a Dunát épen Buda-Pest táján érik el. Innen a tovább utazás akár nyugatnak, akár délnek nagy nehézségekkel nem járt. Nyugat felé, amennyiben magát a Dunát nem használták fel, nem volt szükséges a parthoz közel utazni. A Bakonyon át Pápán és Szombathelyen keresztül lehetett eljutni Bécs tájáig s így tovább. Délnek, ha Olaszország volt a cél, folytatni kellett a Középhegység irányát, azután a Balaton

éjszaknyugati partján utazni a Drávaig, honnan minden időben a legkényelmesebb száraz utak egyike vezetett Olaszországba. Ha pedig Buda tájáról Byzantium volt a cél, igen előnyösen lehetett használni a lefelé vivő Dunát, vagy szárazon annak a balnál emelkedettebb jobb partját, mely valódi hegyhátat képez, s még közvetlenül a Duna partja is 50—100 lábbal emelkedik többnyire a víz színe fölé. Nem sok helyen szakasztották meg a mocsárok, melyeket felebb kanyarodva a betorkolló patak mentén el lehetett kerülni. A jobb part le a Vaskapuig átalán magas. A Mórává torkolatánál a mai Szerbián át Nisszának, Szophiának, Drinápolynak vezetett mindig a legkönnyebben járható száraz! ut. A vízi ut nem volt szakadatlanul használható. A Duna Báziáson alúl nehezen volt hajókázható. Csaknem egyre ment volna, ha folyamunk ott a kősziklák alatt elvész, hogy csak Szörényen alúl üsse ki magát ismét. Itt zsákutczába jutott mind az alúlról, mind a felülről jött vízi közlekedés. De ebben a roszban is volt egy jó, még pedig éppen városunkra nézve. Ha a Duna a tengerig oly könnyen járható, hogy a hajók akadály nélkül följöhetnek rajta, könnyen egy Belgrád, vagy talán Szeged versenyez Pesttel a Kárpátok öblében a központiség felett. Az orsovai szorosok arra kényszerítették az alvidéket, sőt Szerbiát és Bosniát is, hogy a Dunán fölfelé űzzék kereskedésöket. Egy Szeged, mely a Tisza vizén s az erdélyi száraz utón éjszokról és keletről magához vonja a közlekedést, így kénytelen volt vagy a Dunán fel, vagy száraz utón szintén Buda-Pesthez hozni vissza az ellenkező irányokba indult kereskedelmi cikkekét. Városunk mindamellettt összekötetésben volt a kelettel. A Mórává torkától szárazon vitt az ut Bulgárián át Konstantinápolynak. Míg a Középhegység egyenesen Olaszország felé volt a mutató újj, — Dunánk iránya Görögország felé intett, s végre a Duna felső fo-

lyásának mentében némi kerülésekkel Nyugat-Európa nyílt meg. A műveltségnek a hajdankorban ezen három világtája felé ágazott el az az ut, mely a barbár kelet és éjszak felől találkozott Buda táján. Annak köszöni városunk főkép keletkezését és föl virágzását, hogy ennyire a kereskedés útjába esett. De egyszersmind annak tulajdoníthatja többszöri romlását, hogy a világtörténet legpusztítóbb invasióinak annyira útjában volt.

A város keletkezését és emelkedését mint csak a fentebbi vázlatból kitűnik, nagyon előmozdították azon localis előnyök, melyeket az előbbi fejezetekben vázoltam. De a fő indok, melyért a Duna folyásának épen ezen táján fontos városnak kellett emelkednie mindig, valahányszor a civilisatio és aránylagos béke képes volt némi állandóságot szerezni hazánkban, — az a természet által kimutatott nagy közlekedési vonalak itteni találkozása volt. Hozzá tehetjük, hogy a Duna adta meg tulajdonkép a város fekvésének emez előnyeit. De nem annyira úgy, mint a közlekedést nagyon könnyítő vízi ut, hanem inkább úgy, mint a száraz közlekedés hathatós gátja. A Tisza és Duna ártereikkel együtt, mint láttuk, a régi időben impracticabillissá tették az Alföldön a keletről nyugatra, vagy ellenkező irányban való közlekedést. A legkényelmesebb átjáró Budapest táján kínálkozott. Eszerint városunk fontosságát kisebb mértékben adta meg az, hogy vízi állomás, kikötő volt, mint inkább az, hogy a száraz közlekedésnek révül szolgált.

Buda-Pest, mint a Nyugat- és Kelet-Európa közti országút réve azonban ritkábban szerepelt, s ilyenkor gyakran romlására. Közvetlenebbül kitűnt a fontossága abban, hogy természetes központot képezett a Kárpátok által övedzett mai Magyarország területére nézve.

A keletről akár az éjszaki Kárpát, akár a keleti Kárpát szorosain át jövő utak ide vezettek. Még a Maros völ-

gyén Szegedig nyúló ut is, mint láttuk, innen könnyebben vezetett Buda-Pestnek, mint az arad-szegedi vonal Szegednek. Buda-Pest valóban központja a Duna és Tisza közének. Ha keletről nyugatra keresztben oly bajos volt a közlekedés Alföldünkön a Tiszán és Dunán keresztül, hosszában az Pesttől Titelig aránylag könnyebben volt járható. De a Duna vonalát a Tiszáéval összekötő legrövidebb vonal is itt kínálkozott. A vízválasztó dombosor emelkedettebb s szilárdabb földnemekből álló része épen ott végződik, ahol a mai pest-szolnoki vasút elvonul. Ezen vonal nagyobb része, Pesttől Czeglédig, elég járható úttal kínálkozott. Csak a kisebb, czegléd-szolnoki rész volt bajosan járható a nedves évszakokban. Szolnok ugyanazon fontosságú volna Buda-Pestre, mint a Loirenak az a pontja, melyen legjobban megközelíti a Szajnáat — s ahol Orleans épült, — ha Tiszánk roppant árterét nem lesz vala kénytelen kerülgetni a közlekedés. Az Erdély éjszakai részei és Magyarország északkeleti részeiből való közlekedés, mint láttuk, Miskolcz tájától a Középhegység aljában egyenesen Buda-Pest dunai révének kellett hogy tartson. És csakugyan a legközelebbi időkig, míg a vasút az Alföld gyakran járhatlan vonalait is mindig járhatókká nem tette, az erdélyi közlekedés nyugatra nemcsak a Szamos völgyéből, hanem a Körös mentéről is szeretett Eger felé tenni kerülni, — hogy onnan Pesthez érkezzék. Ami éjszaknyugati Magyarország hegyi vidékét illeti, annak útjait az Ipoly, Garam, Nyitra és Vág jelölik. Mentül primitívebb állapotban van egy országrész, annál szorosabban ragaszkodik útja a folyamok mentéhez. Mérnökök helyett maga a folyam végezte el az egyengetéseket. Valamint az erdei és szőlőhegyekben utakat ma is, legalább nálunk, mindig egy vízmosás csinálta, melyeken a száraz évszakok alatt a víz nem gátolja a járást. Folyók ártere igen szép lapályokat készí-

tett hegyi vidéken is. Az Ipoly, Garam, Nyitra, Vág általános jellemvonása, hogy felső folyásukban nyugatnak tartanak, — megfelelőleg a Kárpátok itteni azon sajátságának, hogy mintegy lemezesen egymás háta mögött emelkedő külön-külön sorokat képeznek, melyek nyugatról keletnek vonulnak. De amint vizeink kijutnak a magasabb hegységből, délnek tartva sietnek elérni a Dunát. Együtt véve a Kárpátok legéjszakibb vonalaihoz engednek könnyű följárást, Közülök a nagyobbak megengedik azt a primitív hajózást, mely talpakon történik, s melyet igen régi időben divatozónak tehetünk fel. De mint száraz utak vezetőinek, ezen folyóknak fontosságát mutatja, hogy Dunába torkollásuknál minden időben nevezetesebb helység keletkezett. Így a Vág és Nyitra torkolatán alúl a mai Komárom, a Garam torkolata irányában a mai Esztergom, épen úgy mint a dunántúli Rába torkolatánál fekszik egy Győr. De ha ezen folyók útja elérte a Dunát, s annak jobb partját, nem egy okuk volt, hogy onnan ne nyugatnak, hanem keletnek és délkeletnek tartsanak. Maga a vízi ut lefelé vezetett a kényelmesen hajózható visegrádi szoroson Buda-Pest felé. A száraz utat nem lehetett könnyen a Duna déli partján nyugatnak folytatni. Ez a part mocsáros volt, különösen a Fertő és Duna között. Jóval délebbre kellett lekerülni, hogy a Fertő éjszakra maradjon. Ellenben délkeletnek kényelmes utak nyíltak több párhuzamos vonalon. Esztergomtól a dorogi és vörösvári völgy egyenesen Budának tartott; Komáromtól Tatán keresztül Bicskének nyílt kényelmes átjáró, honnan az úgynevezett Mészáros-ut vezet ma Budára, melynek ha neve újkori is, de maga a közlekedési vonal minden bizonynyal régibb a római kornál is. Végre Győrtől és Komáromtól Moór felé nyílt az ut, hol ma is vasút vezet el. Ez Székesfehérvár táján torkollik ama nagy vonalba, mely Budától Olaszország felé vezet;

de közel esett ezen fehérvári csatlakozási ponthoz is Buda. Sőt nem új dolog lehet az, hogy a Komárom és Győr felől jövő száraz ut le sem kerül Fehérvárnak, ha Buda a cél. Régen Fehérvár és Buda közt a velencei tó mocsárai és a Meleghegy gránit-szikláinak alkalmatlankodtak. Moórtól a Vértesalját követve Csákvár felé volt készebb kerülni az ut, hogy Bicskénél elérje a nevezett Mészáros-utat. Egyszóval, ha Buda közlekedésének a Középhegység általános iránya a Balatontól Miskolczig a nemzetközi utak legfontosabbikát kimutatta, — ugyanezen Középhegység nyugati karjának völgynyílásai, melyek keresztben vagdalják a hegysort, megadták az országos közlekedés igen nevezetes vonalait. Ahol a diluvium vizei fő lefolyásukat nyerték, ugyanott nyíltak a száraz utak is. A népek árja itt az özönvíz áramlásának nyomain járt.

Hogy az ut miért nem vezetett Komáromtól mindeütt a Duna jobb partján, azt könnyű érteni. Egyik ok az, hogy a Duna tetemes kerülőt tesz; másik ok, hogy a visegrádi szorosban nagy akadály volt a sziklás hegység. De volt egy harmadik ok is: az, hogy mindazon völgynyílások, melyek a szóban forgó tájon akár éjszak felé, akár dél felé nyílnak a Dunára egy-egy patakkal, ezek alsó folyásánál mocsárosak. Mint fennebb említettem, ezen tájak földtani viszonyai okozzák, hogy a hegyi patakok szélesebb alsó völgyeikben a felület alá szivárogtatják vizök nagy részét, s mocsárokat, ingoványokat alkotnak. Ily mocsárok voltak Sz.-Endre és Buda közt; ilyenek a dorogi és tatai völgyekben. Egy útnak, mely a Duna partján haladt, okvetlenül keresztben kellett átmennie ezen szélesen elterjedt mocsárokon. Ellenben oly ut, mely a Középhegységet keresztben vágó völgyön haladt fel és azután lefelé, a hegyoldalakban szárazon vitt, azaz a mocsáros részek hosszában, azok partján haladhatott el. Azért bátran állíthatjuk, hogy

a műutak korszaka előtt Komáromtól Budáig, valamint Komáromtól fel Bécsig a száraz ut nem a Duna partján volt verve. Mint mondtam, ezt könnyű érteni. De amily könnyű, szintoly érdekes történelmi következtetésekre vezet, mint látni fogjuk.

Szólottam fentebb Budának közlekedési könnyűségeiről a Duna jobb partján. Csak azt teszem hozzá, hogy itt is lehettek eltérések a part irányától. Tolna és Szegszárd közt a Sárvíz torkolata mocsárosá tette a vidéket, s valószínű, hogy ennek kikerülésére az ut kissé felebb került a Sárvíz mentén, s illetőleg egy nyugati elkanyarodást tett. Még nagyobb akadály volt, hogy Mohács és Baranyavár közt az eddigi fensíkot egy mélyedés váltotta fel, melynek patakjai nem is érték el a Dunát mint patakok, hanem elitta a talaj, hogy ingoványt képezzen. Itt hát a nagyobb kerülő Villány felé igen valószínű, mentül régebbi időt veszünk föl.

A történelmi fejezetekben alább látni fogjuk, mennyiben alkalmazkodtak a népek a természeti viszonyokhoz.

VI. FEJEZET.

A NÉV TÖRTÉNETE.

A természet alkotásai egy-egy városnak vagy országnak csak az anyagot szolgáltatják. De város szintűgy mint ország az ember alkotása. Ugyanazon területen különböző műveltségű és szervezetű népek keze alatt más-más formát, jellemet ölt az anyag, — habár az ember a legtávolabbi vidékeken, égáljban és társadalmi szerkezetben mindig hasonlít maga-magához.

Ha Budának egykori római polgára életre támad, nem ismer rá a középkorban szülőföldére, nem találja magát otthon az újkori Buda-Pesten. Jogos vagy jogtalan büszkeséggel nézne le mindent a politikai és municipalis szervezettől kezdve a mindennapi szokásokig. Idegennek érezné magát, bár látná, a világ oly keveset haladt másfélezer év alatt, hogy máig is sokban csak utánzása akar lenni a római életnek.

Azonban a megelőzött korok embereinek hátránya, hogy az utókort nem láthatják, róla fogalmuk, képzeletük sem lehet. A későbbi kornak az a nagy előnye, hogy szinről-szinre láthatja a történelem tükrében a távoli múltak embereit, szokásait, intézményeit és műveit. Ha egy római polgárnak lehetetlen a középkor és újkor városában sétát tenni, a mai ember bejárhatja a rómaiak és középkorbeliek

Buda-Pestjének utcáit és egész vidékét nemcsak, hanem mi, kik a múltak örökösei vagyunk, meg is érthetjük azt, s otthonabb érezhetjük magunkat benne. Jelen munkának föladata nem is egyéb, mint hogy amaz elenyészett világokban sétát tenni óhajtóknak Baedeckerül szolgáljon. írója nem hízeleghet magának azzal, hogy az olvasót egészen belevarázsolja a rómaiak városába. Mert még a tudomány mostani állásában elérhetetlen cél az, hogy azt az életet a maga teljében friss, eleven színében tegyük jelenvalóvá.

Dirib-darab kövekből, a régi írók gyér, s hol homályos hol félszeg s néha téves töredék feljegyzéseiből igen bajos egyebet adunk nagyjából való körvonalaknál, ha azt akarjuk, hogy a valóhoz hívek maradjunk, s tudományos előadás helyett bele ne kontárkodjunk a regényírók mesterségébe. A valóság földérintése a cél. Ennek elérésére, mentül kisebb az adatok halmaza, annál részletesebb vizsgálat és bonczolás alá kell vennünk mindazt, mi városunk és vidéke múltjára vonatkozik. Ezen munkában nemcsak lehető teljességgel akartam az adatokat összeállítani, hanem ki nem térni egy kérdés fejtegetése elől sem, melyet fontos vagy érdekes tudni a múlttól. Ha talán ebben a részben igen nagy körülményesség volna a kifogás munkám ellen, mentségül kell fölhoznom, hogy a mint csak ezen szakasz irodalmi vázlatából is kitűnik, bár nem egy érdemtelen munkát előzte meg az enyémet, még ez is inkább csak kezdet, úttörő munka. Illető szakbeli tudósaink mindössze is kevesen voltak, s még kevesebben, kik az adatokat nemcsak gyűjtenék, hanem magyaráznák is; — akik kérdéseket tennének és azok megoldását megkísérlették volna. Olyan pedig egy sem volt, ki legalább vázlatos képét adta volna a római korban Buda városának. Most van készülöben az enyémen kívül két monographia a római Budáról, avatott jeles két szakférfiútól. Fájdalom, az egyik-

nek csak első füzete jelent meg, másik még tán kéziratban sincs készen.¹⁾ A feliratok becses gyűjteménye némely magyarító jegyzetekkel Mommsentől és Desjardinstól meg Romertől inkább csak anyaghalmaz egy monographiához. Sajnálom, hogy valamint a természeti viszonyok leírásában könyvemmel nem lehetett késnem, míg geológjaink elkészülnek a munkában levő újabb leírásával Budapest földtanának, úgy a római korra nézve is egy rendes tanulmányaimtól elűtő szakban, magamnak kellett önállóan vizsgálnom. Mindez ideig leghasznosabb előmunkálat volt a Schönvisneré, ki száz évvel ezelőtt élt és irt; kérdéseket tett és fejtett meg, s iparkodott az emlékeknek érthető magyarázatot adni.

Azonban a feldolgozások ha sokat segítenek vala, nem mentettek volna fel attól úgysem, hogy ne az eredeti forrásokat vegyem értekezéseim alapjául, — mi a legbiztosabb mód a valóság kiderítésére s a tévedések ellen.

Részletes történelmi vizsgálataim legelső tárgya volt városunk római neve. Sok munkába, időbe került, míg az emberek megtalálták. Mert igen feltűnő tény, hogy a város római neve merőben feledésbe ment volt. A magyarok bejövetelkor látták Ó-Buda mezején a terjedelmes város romjait. De senki sem tudta megmondani hajdani nevét. A környéket nyilván nem az a nép lakta már, mely a rómaiak alatt itt élt. Minden traditio hallgatván, a tudománynak kellett azt keresnie. Már az Arpádházbeli királyok korában az írástudók figyelmét nem kerülhette el, hogy az óbudai romok közt számos kő és téglá betűkkel, szótagokkal és egész szavakkal van tarkázva. Könnyű volt rájönni,

¹⁾ Egyik Hampl régiségbuvárunk „Aquincum történetének vázlata“ Pest. (Aignernél) 1872. Egy kitűnő szakértelemmel összeállított gyűjtemény; másik egy Rómer és Zsigmondy által összeállítandó térkép a budai római leletekről, talán egy leendő értekezés kíséretében.

hogy mindaz latin. De mivel a középkori műveiteknek is, legalább az egyháziaknak általános nyelve a latin volt, ugyan tudós embernek kellett lennie, aki ráismert a valódi rómaiakra az ó-budai fölíratokban, annyival inkább, mivel azok nagy része egyes betűk s szótagok zavarba hozó hieroglyphája volt.

A feliratok nem is voltak képesek az Árpádkorban még egyébre tanítani a tanulni vágyót, mint legfelebb arra, hogy az a hajdani város Ó-Budánál a római császárság korában keletkezhetett. De hogy mikor és miképen nevezték el, arra nézve a kövek nem mondtak semmit nekik, s kénytelenek voltak a fölkelített tudvágyat a krónikákból elégitni ki. A kor különben is hajlandó volt úgy vélekedni, hogy tanulni csak mások élő szó- vagy írásbeli véleményéből lehet, nem pedig abból, amiről maga szemével s fáradságos vizsgálat után győződhetik¹ meg az ember.

Volt ebben igen sok kényelem, mivel az akkori tanult ember sohasem maradt adós a felelettel, s a „nem tudom“ számúzve volt a tudományból. Azért ha megkérdezzük a középkor krónikáit, azt látjuk, elég sokat tudtak beszélni Buda eredetéről s hajdani nevéről. így—hogy csak a hazaiak mellett maradjak, — egyik legrégebb krónikánk, a Kun László idejében virágzott Kézay Simoné, ki hét vagy nyolcz száz évvel élt a hunok itt lakta után, azok viselt dolgait leírja, még pedig úgy, mintha bizonyosan tudná, hogy hun és magyar egészen egy nemzet. A hunok nevezetes tettei közül egyik az volt, hogy a Dunán átkelvén, betelepedtek Sicambria nevű városba. Mikor pedig hatalmas királyuk, Etele megindul Illyria meghódítására, annyira sokat jelentőleg vonul ki Sicambriából, mintha ma azt írónk, hogy a czár elindult Sz.-Pétervárról Bukarestbe. Oly értelemben vett residentiája volt a hatalmas Etelének Sicambria. De a krónika Etele legpogányabb tettéhez

is hozzáköti a Sicambria nevet. A hun király megöli édes bátyját saját kezével, s aztán a Dunába dobatja. És miután megölte s a Dunába dobatta, parancsolatot hirdetett ki, senki se merje többé Sicambriát másképp nevezni, mint Etele várának. Számos népeinek német része hűségesen Etzölburknak is nevezte azután, de a hunok (magyarok) máig is Oubudának nevezik azt; mert — úgymond — a németek reszkettek a parancsolat megszegésétől, a hunok pedig rá sem hederítettek.¹⁾

Ily nevezetes története van a Sicambria átalakulásának két más névvé. Csakhogy amit főkép keresnénk, hogy maga az a Sicambria név mikép keletkezett, arról nem világosít fel Kézay. Pedig érdekes volna tudni, hogy Mózes könyveiből, vagy pedig Homérnak Trója veszedelméről szóló igaz történetéből veszi-e adatait? Mert mikor valami nagyon régiről volt szó, a középkorban ezen minden esetre nagyon régi könyvek voltak a források.

De megtaláljuk a megfejtést Thuróczy krónikásunknál; ki igaz, Mátyás király idejében Írogatott; de a régi dolgokra nézve régi krónikákat használt fel,— külföldieket és honiakat. Thuróczy előre bocsátja, hogy ama szerencsétlen trójai királynak Priamusnak fia Páris volt, ennek fia pedig Franko^ Aztán előadja: Trójának a szövetséges hellének által történt veszedelme után ez a Franko szintúgy mint Aeneas, bujdosóvá lett. Mig ez a tengeren hanyódott, Franko a szárazon vándorolt, s nagy sok néppel Pannóniába (Magyarországba) érkezett. Ott az Ister folyó mentében, „melyet Danubiusnak is neveznek,“ a Sycan hegy tövében a legnépesebb városok egyikét építette, melyet a Sycan hegyről Sycambriának nevezett el, Azonban itt sem volt maradása Frankónak. A keleti népektől való

¹⁾ Simonis de Kéza: Gesta Hungarorum Endlichernél, 90. 95. és 100. lap.

féltében fölkerekedett s ment mendegélt nyugat felé, míg nem a Sycana, azaz a mai Sequana vizéhez nem érkezett. Ott megtelepedett, várost épített. Az országot Franko nevére Frankoniának, a várost pedig apja nevére Párisnak nevezik mind e mai napig. Thuróczy kora előtt száz évvel, Nagy Lajos király idejében, magánjogi oklevelekben is található Ó-Budát Sicambriának nevezve. Így 1375-ben s 1376-ban, mikről a magok helyén. Itt csak a Thuróczy-féle mondáról szólok, mely hallgatva ugyan, de tagadja, mintha Róma az ő classicus korában alapította volna azt a várost, melynek romjai Ó-Budánál talánykép ingerelték a kíváncsiságot. Ez az egykori város szerinte nem leánya Rómának, hanem Aeneasról unokatestvére s közel egykorú vele.

De Mátyás király korában ez a hit már több okból meg nem állhatott. Ekkor már a trójai esetből merített mondák helyett realisabb térre kezdtek lépni. A római kort kezdték a görög és latin egykorú Írókból tanulni, melyekből Mátyás egy egész könyvtárt gyűjtött s körülötte egy kis tudományos fekete sereget toborzott össze, melyet ha kitüntetett és honorált, folytonos gyakorlatban is tartott. Lehetséges és lehetetlen föladatokat tűzött ki eléjük, mint Bonfinnak a hunok története megírását; buzdította, bátorította, és hol mély kérdésekkel ösztönözte gondolkodásra, hol szinlett együgyűekkel hozta zavarba. Ebédjének fűszere volt harcziatlan harczosainak ezen örökös faggatása és nyugtalanítása. A sok hízelgésre Buda, a főváros fényéről és pompájáról, nem egyszer így pirított rá alkalmasint a sok tudósra, kik Bolognában és Rómában nagy kanállal ették volt a tudományt: Országom fölvirágzását semmi sem bizonyítja kézzelfoghatóbban, mint egy valódi főváros műveltsége és fénye. Pompás városokból áll a műveltség; Görögország és Róma ezek által lett örökre nagygyá. De

ha városunk visszanyeri egykori fényét, nem tudnátok-e ti visszaadni egykori nevét is? A keresztyénség majd mindenik városának megvan az ő hivatalos neve, újkori paraszt nevén kívül. A német írástudók Augsburg helyett Augustá-t, Köln helyett Colonia Agrippinát, a francziák Lyon helyett Lugdunumot írnak. A mi nemzetünk keveset törődik a múlttal. Másutt maga a nép is tudja a városok római nevét. Magyarországon a mai nap igen hitvány Siciát kivéve, egy helység római neve sem maradt meg. Nagyon félek, a külföld ily ítéletet talál mondani nemzetemről: Ez az elég öreg nép valóságos gyermek; mert amint a bölcs Cicero helyesen mondja: „Nescire enim, quid antequam nascereris acciderit, est semper esse puerum.“ Még csak a nevét sem tudni bizonyossággal annak a római városnak, mely Ó-Budánál romjaiban is hirdeti nagyságát! Temérdek írott emlékei közt lehetetlen, hogy neve meg ne volna található! Ha Sicambriának hívták, miért nincs meg ez a név egész gazdag bibliothékám classikus könyveiben? — miért nem találjátok fölírva a számtalan ó-budai epigrammák közt? Hogy alapíthatott a germán sicamber nép római várost?“

Ez az eszmemenet úgyszólván elkerülhetlen volt. Mert amit eddig kevésbé tudtunk, ma már bizonyos, hogy Mátyás király nemcsak a római hártýára írott emlékekre volt figyelemmel, hanem alatta a kőbe vésett iratok gyűjtése is komoly lendületnek indult.

Azonkívül ami régóta tudva van, hogy könyvtára gyarapításán sok avatott másoló dolgozott itthon és külföldön, némelyek az annál jóval bajosabb epigraphiával is megküzdöttek, s egész gyűjtemények keletkeztek ebből.

A római „inscriptiok“ tanulmánya újdönúj szak volt még a XV. században. Csak magában Rómában keltettek az ókori feliratok nagyobb érdekeltséget. Így a mi Nagy

Lajosunk korában a híres Cola di Rienzi a feliratokból merítette egy részben lelkesedését az örök város egykori nagysága iránt s szónoklataiban nagy hatással hivatkozott rájuk. De a rórnai köemlékek iránti nagyobb érdeklődés jelei csak a hajdankor irodalmának újraéledése korában kezdődik. Ugyanazon Miklós pápa, Hunyady János kortársa, (1447—1455), ki nem volt képes semmit tenni Konstantinápoly megmentésére, gondoskodott róla, hogy a keresztényiség 1453-diki konstantinápolyi hajótöréséből kihalászsa legalább a pogány classicus kornak irodalmi kincseit. Ezen pápa megbízásából utazta volt be az anconai Cyriacus Kis-Ázsiát, Görög- és Olaszországot feliratok gyűjtése végett. Azonban nagy gyűjteménye még sokáig kézirat maradt, bár, mint mondják, kivonatban és másolatban sokan használták. Utána a XV. században nagyobb gyűjtemények nem keletkeztek. Így Mátyás uralkodása alatt az ókor föliratainak tanulása eléggé új disciplina volt.

A Mátyás korából most ismeretes gyűjtemények bár mai mérték szerint csekélyek, de azon korhoz képest sokat jelentők, kivált ha elgondoljuk annak valószínűségét, hogy valamint a király nagy könyvtarából igen csekély töredékek maradtak meg, úgy a kis föliratos gyűjtemények csak részecskéi lehettek valami nagyobbak.

Az egyik gyűjtemény Antiquus álnév alatt ismeretes, s később nyomtatásban is fölhasználták mások.¹⁾ Harmincz-

¹⁾ Mommsen Corpus Inscriptionum Latinarum III. 413. lap. A reginói Ferrarius és a velencei Rambertus gyűjteményébe kerültek Antiquus feliratai, s amazoknak utolsó kiadásában foglaltatnak. Ezeket felhasználta Fabretti. Antiquus egy harmadik gyűjteményéről azt hallja Mommsen, hogy Madridban található. Hogy Mátyás lakása előtt voltak feliratos kövek, ugyanezen forrásból értesülünk. Mommsen gyűjteményének 3488-dik számú feliratához, mely egy négyszög alapra volt vésvé, ezt a megjegyzést olvassuk: „Sunt ejusmodi Bases cum

három ily föliratot foglal magában az Pannóniáról, s leg-többnyire Budáról. Legnevezetesebb, hogy kivéve egy-két daciait, melyeket gyűjtő másoktól kaphatott, s melyek ko-holtak, igen lelkiismeretesen vannak másolva a föliratok. Még meg is jegyzi Antiquus, ha valamelyiknek eredetijét nem látta.¹⁾

Lenni kellett a Mátyás udvarához tartozott Bonfin kezében is egy föliratgyűjteménynek, melyből maga is adott ki némelyeket, de nagyobb mértékben azt később bizonyos Apianus használta fel.²⁾ Egy harmadik gyűjtemény ugyancsak Mátyás korából Justinianus (Giustignan) velen-czei követé, ki Budáról tizenhárom, Tétényről két föliratot vitt el magával.³⁾

Íme tehát az egyik forrás, miből a főváros classicus valódi nevét meg lehetett volna állandóan határozni, eléggé megnyílt, s voltak a kor tudományának színvonalán álló, ha azt meg nem haladó avatottjai is a római föliratoknak. Megvolt a kérdés lehető megfejtésének másik forrása is Mátyás könyvtárában: a római korszak egykorú görög és latin geographjaié. Bonfin a maga munkájához szorgalma-iisdem literis quamplures translatae in castrum Budense ante thalamum Serenissimi Regis Mathiae.“ Ezt nem Mommsen, hanem Antiquus mondja. A kérdéses kő egy a Nympháknak szentelt áhitatos feliratot viselt. Hihető, hogy kút díszítmé-nyéül szolgált.

¹⁾ Mommsen ítélete: *Sylloge diligenter facta estversuum divisione observata, nexibusque item expressis. Qui collegit omnimodo lapides Hungaricos ipse descripsit.* (U. a. u. o.)

²⁾ Apianusról ugyancsak Mommsen azt véli, hogy gyűjte-ménye Mátyás alatt keletkezett. Ez is, egy föliraton kívül, hű másolatokat foglal magában, akárki állította össze. Apianus ne-véhez Mommsen az 15.34. évszámot illeszti.

³⁾ *Orator venetus ad regem Hungáriáé.* Bár nem oly pon-tosan mint az előbbieket, meglehetősen gonddal vannak írva. Mu-ratori szokása szerint hibásan közölt belőlök. Muratori örökö-seinél vannak Musinában. (U. a. u. o.) Giustignan jelen volt Mátyás koronázásakor mint követ.

san forgatta Ptolemaeust, melyben Sicambriát csakugyan nem találta, legfeljebb egy Sicun helynevet; de azt is Dalmátiában. Az mindenesetre feltűnő, hogy Bonfin már nem említi Thuróczy Sycán-ját. Ha lett volna csakugyan ilyen nevű hegy Buda mellett, el nem fogadnia Thuróczy mondáját, a skepsis túlságos mértéke lett volna ugyanazon Bonfintól, ki azt írja, hogy a király abból a római családból származott, melyből Valerius Messala Corvinus, Pannonia egykori meghódítója és kinek nevéől nevezik máig is Horvátországot Corvatiának.

Budának a kor divatjához képest Bonfin idejében okvetetlenül római származást kellett adni, ha mindjárt az valótlanság lett volna is. S úgy látszik, Bonfin volt az, aki a király kívánságát úgy tudta kielégíteni, hogy a traditio is megmaradjon. Bonfin azt írja: Ó-Buda fölött, a Duna ugyanazon partján látni még egy igen régi város nyomait, melynek falai messze terjedtek. Újabb korbéliek Sicambriának tartják, a sicamberekről, Germania távoli népéről; mert nevét a germaniai sicamber légióról vette, melynek mellékneve „adjutrix“ volt. Mikor Ó-Buda területén Mátyás az ő feleségének Beatrixnak egy palotát építtetett, — folytatja Bonfin — az alap ásása közben egy feliratos köre bukkantak. Erről ezeket olvasták le: „Az Ide Őrségül Elhelyezett Sicamberek Légiója Várost Épített, Melyet Nevéről Sicambriának Nevezett.“¹⁾

A nagy különbség a krónikások mondája és Bonfin előadása közt az, hogy amazok a barbár sicamberek által alapítottatják Budát, ő pedig egy római légiótól, mely a sicamberek nevét viselte, Haladás némi részben az is, hogy

¹⁾ LÉGIÓ. SICAMBRORVM. HIC. PRAESIDIO. COLLOCATA. CIVITATEM. AEDIFICAVERVNT. QVAM. DE. SVO. NOMINE. SICAMBRIAM. VOCAVERVNT. (Rerum Hung. Dec. I. Lib. I. 17. 1. 1690-diki kiadás.)

nem mondákra, hanem documentumra, vagy annak hitt adatra hivatkozik. — Mátyás király, s még utána az érdeklődő emberek sok generációja múlt ki abban a hitben, hogy Budát rómaiak alapították ugyan, de Sicambria nevet adtak neki.

Azon kétség, melyet keltett a körülmény, hogy semiféle római korbéli emlékből a név nem fordul elő, áll harczban ezután a Bonfin-féle fölirattal.

Az I. Ferdinand uralkodása alatt élt, bécsi születésű Eazius, ki mint katonai orvos járt Magyarországon, s szorgalmas történész és archaeolog, Pannóniáról is több feliratot közöl, bár mások gyűjteményéből. Munkáiban szól Budáról is. Van helye, melyben „ad Herculem“ nevű római castrumot teszi Budához, nyilván a római korból fennmaradt egy úti könyv nyomán. Ez volt szerinte az eredeti római név. De a barbárok egyszer lerontván, s a rómaiak újra építvén, nyerte a Sicambria nevet. Ezen ingadozásában mégis Sicambriához ragaszkodik inkább. „Ott a hol — úgymond — Sicambria feküdt, Ó-Budánál, nem messze Uj-Budától, a Sz. Margit sziget irányában, — számtalan római felirat található. Ezek nagy részét átköltöztették Uj-Budára. Ezenkívül épületek láthatók ott, — nemcsak, hanem egy ma is szomszéd (proximus) falu megtartotta a Sicambria nevet, noha „Schambry“ barbár hangzással. Azután döntő érveléssel idézi a Bonfin-féle föliratot. ’) A Laziussal egykorú Verantius Antal magyar szövegében Sámborjának találjuk nevezve Ó-Budát, vagy az annak tőszomszédjában levő falut.

De már Laziusnál egy vetélytársa jelen meg Sicambriának, „Hercules tábora.“ Ugyanazon időben feltűnik

1) Schönvisner „De ruderibus“ 221.1.

egy harmadik név is. A római kor latin és görög írói mind sűrűbben kerültek ki a sajtó alól.

Ptolemaeus egy i540-diki kiadásának rendezője az alsó pannoniai helynevek közül, úgy véli, Curta felelne meg legjobban Buda fekvésének. A külföldi tudósok közül nem mindenik ismervén a Bonfin-féle feliratot, a Sicambria név nem hozta zavarba. — Nincs benne kétség, hogy az oly közkézen forgó geographia, minő a Ptolemaeusé, többi gyakori kiadásaiban előfordult még a régi Curta, mint az új Budának megfelelő. Azonban lőő-ben jelent meg egy új kiadása egy másnemű római geographiának, melyben a római városok egymástól való távolsága római mértföldekben volt kifejezve, s Antoninus „Itinerariumá” -nak neveztetett, s melyből, mint fentebb érintém, vette Lazius a Hercules-féle helynevet.

A kiadó azt olvasta valahol, hogy a Budának megfelelő római név Acincum. *) Ugyanazon kiadásban hozzá van téve az is, hogy ezen Acincum a „második adjutrix” légió tanyája volt, a mihez nem kellett bölcsesség, mert a római úti könyv világosan mondja, hogy az a bizonyos Acincum a II-dik segéd-legió állomáshelye.

Ptolemaeusnak egy 1597-diki kölni kiadása, mely a már akkor bevett szokás szerint a római geographiához egy újkorit csatol, leírja Magyarországot is, s Budáról magasztalva szólván, elmondja, hogy ezen helyre néme-lyek Ptolemaeus Curtáját, mások meg Aquincumát teszik.²⁾

¹⁾ Simler. Az „Itinerarium” 1575. baseli kiadásában. Ez a könyv nincs meg egyik nyilvános pesti könyvtárban is. De a Wesseling-féle kiadás jegyzetei híven idézik Simler jegyzeteit. Simler szavai: „Volunt autem Acincum esse Budám, Offen.” Wess. 245. 1.

²⁾ A kiadó Antonius Maginus Patavinus, a bolognai gymnasium tanára. II. kötet. 159. levél, első lap. (Az egyetemi könyvtárban.)

Hogy hazai kutatóknak ebben az időben nem volt módjuk Buda területén archaeologiai kőjutazásokat tenni, az bizonyos. Budán 1541. óta egy basa lakott a királyi palotában és a janicsárok meg szpáhik nemhogy a romokra, de az ép házakra sem viseltek gondot; de még ennél is kevesebbet a keresztyén utazó életére. — Hogy egy bolognai tanár, minő Ptolemaeus kiadója, nem járt Budán, az már abból is világos, hogy Budát királyi laknak (regia), hatalmasnak, fényesnek és igen kellemes egy városnak mondja.

Nyilván török foglalás előtti leírást használt; mert azt jól tudja, s nem egy helyen említi, hogy Buda a törököké volt, s mikor művét írja, Iőpá-ben, épen egy nagy török háború foly Magyarországon. Így a Budának virágzó voltáról irt szavai régi könyvekből vannak kiírva.

Az akkori Íróknak bajos volt nemcsak római régiségeket kutatniok Magyarország területén, hanem általán helyes föld- és helyrajzi fogalmakat szereznük országunk folyóiról, hegyeiről és városai fekvéséről is, de legkivált a Duna mentéről, mely Esztergomtól a Feketetengerig a félholdnak szolgált tükrül. A térképrajzolás más országokra nézve már kezdett helyes irányban fejlődni. Így a nevezett olasz műben látjuk, hogy Olaszország kezdi megnyerni szabályos csizma alakját, míg a Ptolemaeus szerint való régi térkép idétlen hosszú zsák módjára húzódott nyugattól keletnek párhuzamban Dalmátiával. Angolország Irlanddal, sőt a Skandináv félsziget képe is, úgy szólván, emberformát nyer. Hanem Magyarország rajza még mindig nagyon ferde. Mintha valaki megfogta volna brassói sarknál, s néhány fokkal felebb taszítja, míg a pozsonyi pont helyén marad. Így az említett Maginus térképén Nagy-Szeben egy szélességi fok alá esik Budával — s Erdély ott kezdődik, a hol ma végződik. A Tisza egész folyása

mellékfolyóival együtt egy a Duna felé ledülni szándékozó élőfához hasonlít; a Duna vele csaknem párhuzamban mint egészen megdült venyige szár, délkeleti vonalban kanyarog, melynek Vácznál levő hegyes könyöke meg van tompítva, s az egész folyó délnek lenyomva. A mai térképen kihúzva, folytatná kevés kanyargással azt az irányt, melyet ma Pozsonytól Győrig tart a főág. Így keresztül menne Fehérvárnál, Halasznál, Kikindánál, hogy Orsovához érkezzék. A dunántúli kerület aránytalanul nagyobb valamennyi többinél. Felét teszi Magyarországnak, Erdélyt is hozzá véve.

A XVI. század vége felé a térképek készítése rendkívüli haladást tett. Egy óriási munkássága férfiú, Ortelius volt a kezdő, s hü társra akadt Mercatorban. Mindkettő hollandi, antwerpeni. — Előbbi volt az, kinek nyomán az olasz Maginus térképei szabatosabb alakokat közölnek majd minden országról és földrésről. De Magyarországról az eredeti Ortelius-féle térkép sem jobb, mint Maginus másolata. Csakhogy Orteliusnál két külön térképét találjuk hazánknak. Egyiket a már említett Lazius orvos készítette; a másikat a történetirodalmunk terén ismeretes Sambucus, „császári historicus.“ Az előbbie kétségkívül a XVI. század első feléről való, az utóbbi, mely „javított kiadás“ 1579-ből.¹⁾

¹⁾ Ortelius „Thesaurus Orbis terrarum.“ 1570. év áll a bevezetés végén; de miután Sambucus térképének évszáma g-czel több, a munka később jelent meg kétségkívül. Az egyetemi könyvtárban e becses gyűjtemény két példányban van meg (igen nagy folio). Kár azonban, hogy az ezen munka folytatásaként tekinthető ó-kori geographiája ugyanazon szerzőnek nincs meg; valamint az ehhez való földrajzi „dictionarium“ is hiányzik, mely első volt a maga nemében. Hogy Maginus térképe azonos Orteliusnak Sambucus-féle példányával, bizonyítja, hogy még a szélén levő jegyzet is a magyar helynevek olvasása módjáról azonos.

Képzelné lehet, milyen a Lazius térképe, ha már annak javítottja is oly ferde, a minőnek leírtuk. Míg más országok arczulata igen tisztességes arányokat kezd nyerni, Magyarországról a XVI. és XVII. században a legjobb szándékkal sem tudtak más, mint éktelen torzképet állítani a világ szeme elé! — Nem híven mutatja-e ez Magyarország hátramaradott voltát a tudományokban, melyek legelseje önmaga ismerete? — A török bennlakta hazánkban lehetetlenné tette azt hosszas időre, s mikor megszűnt, annak utófájdalmi, csuda, hogy több ideig nem tartottak! — A török elfoglalta területen utazó nem járt a biztonlét hiánya miatt; postát a török nem tartott, melynek állomásaiából combinálni lehessen. A bejött keresztyén sergeknek élő geographiája a portyázó hajdú volt. Ily viszonyok közt azt kell hinnünk, hogy mind Sambucus, mind Lazius térképei még a török hódítás kora előtt készültek, mikor még Ptolemaeus fölfogása szerint szoktak ebben eljárni. Ily viszonyok közt csuda, hogy a geographok mertek véleményt alkotni arról, melyik régi helynév melyik magyarországinak felel meg.

A külföldet illetőleg még a mindig hiányos segédeszközök mellett is megközelítőleg helyes római geographia volt lehetséges. A spanyol Surita (meghalt 1580.) jegyzetei becses fölvilágosításokkal szolgáltak a tudománynak, s a franczia Bergier (született 1557-, meghalt 1623-ban) egy nagy munkát irt a római birodalom országutjairól, mely nemcsak hogy 1728-ban új kiadást ért, hanem melyet jóval később is jeles és alapos útmutatónak találtak ezen szakban. *) Mai nap is haszonnal és élvezettel olvasható munka; de Pannóniáról mellőzi a részleteket, hihetőleg a rász tér-

1) Histoire des Grands Chemins de l'Empire Romain. Par Nicolas Bergier. Nouvelle edition. Bruxelles 1728. A Budapest főváros ajándékát képező osztályban az egyetemi könyvtárban.

képek miatt. Másoknak ellenben volt véleménye ezekről, s Buda régi nevééről. Így az említett Ortelius Ábrahámnak is (meghalt 1598-ban, 71 éves korában). Ő Budának Aquincum nevet adott. De egy másik, 1618-diki jó hírben álló geographiában ismét Curtának találjuk nevezve városunkat¹⁾.

Azonban míg ebben a részben a bizonytalanság tovább tart, kerülő utón sok történt arra, hogy idővel a kérdés tisztába jöjjön más rokon kérdésekkel együtt. Akármily különösnek látszik, a csillagászat volt arra hivatva, hogy a római régészetnek segítségére jöjjön. Ennek a nyomán lehetett pontosabban meghatározni a föld egyes pontjainak csillagászati fekvését, s csak ezek nyomán lehetett pontos térképeket létesíteni. Szóval szükség volt egy Gallileire, Cassinira, Newtonra sat., hogy ez a cél elérhető legyen. S csak a XVIII. század első felében Delisle és Danville alapítják meg valóban az újkori cartographiát.

A XVII. század elején nagy lépés történt a római Inscriptiók alaposabb tanulmánya terén is. 1603-ban jelent meg Gruterus nagy feliratos gyűjteménye összehordva az egykori római világ minden részéből ismert ily emlékeket. Ha ő maga a feliratok olvasásában és magyarázatában virtuóz nem volt, későbbi virtuózok képződésére megadta a módot. Különösen ebben a szakban egyes, speciális kérdések is csak az egészszel kapcsolatban oldhatók meg. Csupán az universalis gyűjtemények nyomán lehet egyes feliratokat biztosan olvasni és magyarázni.—Gruterus gyűj-

¹⁾ Ortelius illető munkája Budapesten nem lévén meg, csak más után írom ezt. Schönvisner. „De ruderibus“ etc. 228. l. — Az 1618-diki könyv czime pedig: „Theatrum geographiae veteris“ Amstelodami 1618. két folio, kötet. (Czimlap nélkül az egyetem könyvtárában). Szerzője Bertius Péter.

teményében nem fordul elő Aquincum neve; de közli Bonfin nyomán a Sicambriára vonatkozó fölíratot. ¹⁾

Azonban az úgynevezett epigraphia, bár a XV^{II}. század folytatában több gyűjtemény jelent meg, s XIV. Lajos Franciaországban egy egész külön Akadémiát alapított ezen szakra, (mely máig is „Académie des Inscriptions“ nevet visel), nagyobb lendületet csak a XVIII. században nyert. 1699-ben jelent meg Fabretti Raphael nagy gyűjteménye Rómában.²⁾ 1739-ben látott napvilágot Muratorinak egy másik ily gyűjteménye.³⁾ S ezek voltak az epigraphia fő forrásai a XVIII. században. — Nagy haladás; de tekintve, hogy már ma Muratori gyűjteményét sem tartják kritikainak, a tudomány még fiatal korát élte.

Nevezetes munka volt az ókor földrajzára nézve Cellariusé, mely 1701-től 1706-ig jelent meg. Meglátszik rajta a földrajznak a csillagászat nyomán való nagy haladása, — de még mindig kivéve a magyarországi részeket, minek bizonyosága az, hogy Budával meg van akadva. Egyszer elfogadja Ó-Budára nézve a Sicambria nevet; de hajlandó volna Budát Aquincumnak tartani. Azonban azt veszi észre, hogy azon utaknak, melyeket a római mértföldkönyv Aquincumhoz vezet, mértékei ellenmondásban vannak.⁴⁾

Mig tehát hazánknak kivált Buda körüli vidékére nézve hazai tudósok nem tehetek új vizsgálatokat, a kül-

1) *Inscriptiones antiquae totius Orbis Romani*. Jan. Gruterus. Heideberg. 1603. (Két folio kötet). Az egyetemi könyvtárban.

2) Budapest könyvtáraiban hiányzik.

3) *Novus thesaurus veterum inscriptionum*. Mediolani 4 köt. föl,

4) „*Notitia Orbis antiqui*.“ Az 1731-diki lipcsei kiadás. I. k. 447. l. „*Fallunt numeri diversorum itinerum*.“ Csak említem a Cellariust megelőzőtt Cluverus ókori geographiáját.

föld előkészítette az apparátust az alaposabb tanulmányokra.

Miután hazánk vissza volt adva magának, s az örökös háború megszűnt, mely boldogabb kort mintegy i 7 20-tól számíthatjuk, egyszerre nagy szellemi tevékenység jelei mutatkoznak. A történelem, a földrajz terén nagy foliánsok kezdenek megjelenni, melyekben a római régiségek is figyelemre vannak méltatva, s melyek oly kori csekély nyomatékuk mellett is jelei a megindult szellemi munkásságnak. Latin a nyelv; de a mi hasznot tettek, az a nemzet haszna lett. Mellőzöm a kisebb munkákat e téren. ¹⁾

Az önálló nagy munkák közt első helyre teendő gr. Marsigli valóban monumentális műve a magyar és alvidéki Dunáról.²⁾ Az író egy bolognai születésű férfiú, kit, ha hazánk fölszabadulási harczában tett kitűnő szolgálataiért életében nem honfiusítottak, megérdemli, hogy a hazai tudomány őt legkitűnőbb indigénái közé iktassa. — Különben irodalmi tevékenysége összhangban volt a katonával. Ő volt a keresztyén sereg főmérnöke, s egy-egy mai táborkar teendőit végezte. — Föld- és térrajzi munkálatokban tette meg egy részben katonai kötelességét. — A török kiűzésével végződött hosszú háború, lehetetlen, hogy maga is nagy világosságot ne derített volna hazánk geographiai és átalán természeti viszonyaira. Marsigli

¹⁾ Ily kisebb munkák: Szerdahelyi Gáboré. (1701). A városokról szól; de Budát nem tárgyalja. Ilyen Pejacsevicsé, 1714-ből, melyben írja: „Buda caput regni, olim Sicambria dicta, aliis Aquincum (51. 1.) Bonbardi Mihály „Topographia Magni Regni Hungariae“ 1718. Becsben. Budát illetőleg Cellariusra hivatkozik, s kétségesnek hagyja, Curtának nevezték-e vagy Aquincumnak. Ó-Budára nézve idézi Bonfin feliratát némi szóbeli eltéréssel. (47. lap). Timon „Imago“-ja 1734-ben, egy a geographiára nézve jelentéktelen munka.

²⁾ „Danubius Pannonico Mysicus“ 1726-ban jelent meg. Budapesten csak a Nemzeti Múzeum bírja.

könyve mintegy ezen alaposabb ismeretszerzés gyümölcse. De Marsigli éles vizsgáló tehetsége kiterjedett a római régiségekre is, s Ó-Budának egy rövid leírást és egy térképet szentel. Közöl néhány római föliratot is. Úgy szólván az ostromnak még füstölgő romjai közül mentett meg számunkra sok becses adatot; mert bár munkája 1726-ban jelent meg nyomtatásban, az adatok nagy részét alkalmasint az 1699-ig folyt háború alatt szerezte. Véleménye az, hogy Ó-Budát hajdan Aquincumnak nevezték. ¹⁾ De ez is csak hozzávetés tőle, s nem bocsátkozik fejtegetésébe. A Sicambria névről, úgy látszik, nem volt tudomása.

Ha Marsigli mint hadmérnök foglalta össze tapasztalatait, egy hazánkfia, kevéssel az ő munkája megjelenése után, a polgári téren nyert ismeretek forrását használta fel. A kormány maga, a hódítás után kezére került számos gazdátlan (s fájdalom, sok esetben gazdát ismerő) földnek új gazdát adandó, biztos ismeretet akart szerezni, s nagy figyelmet fordított az ország földrajzára. Különösen a megyei levéltárakban még a török időből is számos összeírás lappangott. Ezen megyei ismerethalmaznak köszönhetünk főkép egy kitűnő nagy munkát. írója Bél Mátyás, a lelkiismeretes és szorgalmas hazai gyűjtő, kinek munkálkodása korszakot alkot a magyar történetészet terén is; 1735-től 1742-ig jelentek meg folians kötetei. Munkáját, mielőtt megjelent, leküldték a megyékhez véleményadás végett, s azok javítgatásait szerző híven fölhasználta. Ő is figyelemre méltatja a római régiségeket. — Úgy véli, hogy Buda valódi neve a rómaiak idejében Aquincum volt, — vagy jobban mondva, hogy egy ideig az volt. De nem meri Bonfin feliratát sem kétségbe vonni. Az ő véle-

¹⁾ II. k. .3. lap, a jegyzésben.

ménye, hogy mind a két név megállhat. Valószínű, szerinte, hogy a római császárság végéig, mintegy Valentinianus idejéig, Aquincum volt a város neve. Azután változott Sicambriává. Mint a magyar történetírók vallják, — úgymond, — bizonyára Sicambria volt a hunok fővárosa. De azt sem tartja lehetetlennek, hogy a rómaiak városuk alsó részét, hol ma Új-Buda áll, nevezték Aquincumnak, Ó-Budát pedig, vagy a felső várost Sicambriának. *) Ezen névben annyira hiszen, hogy Marsigliak Ó-Buda romjairól szóló leírását közölvén, felkiált: bizonyítja ez, Marsigli nem tudta, hogy a miket leír, azok Sicambria romjai!

Jordan Kristóf 1745-ben szintén nem kételkedik a Bonfin által közölt fölírat hitelességében.^{a)} S bölcsen magyarázza, hogy valamint Carnuntumot a karn népről, úgy Sicambriát nevezhették a sicamberekről. Szerinte Sicambria a III-dik századig, Galienus császár idejéig állott fenn, — azután az elpusztult várost Probus császár újra építette. Ekkor változott a Sicambria név Aquincum névvé. Közli az író a sicamberek mondájának egy változatát is. Budának múlt századbeli történetírója, nemes és nemzetes Miller János Ferdinánd, a város akkori hites ordinarius jegyzője, az 1760-ban Budán, Landerer Ferencz nyomdájából kikerült könyvnek mindjárt első két lapján a hit megnyugvásával ténykép adja a rómaiak Sicambriájáról szóló felírat egyik variánsát.³⁾

Még 1767-ben is Severinus János selmeczi pap, szólván Ammianus Marcellinus nyomán Aquincumról, jegy-

1) Bél Notitiae III. k. 165. 1.

2) Joh. Christoph Jordanus. De originibus Slavicis. Vindobonae. Folio négy kötet. — II. k.

3) Epitome Vicissitudinum et rerum memorabilium de libera regia ac metropolitana Urbe Budensi, ab ejus nativitate, anno quippe 1242. ad praesentem usque annum 1760. Per nobilem Joannem Eleemos. Ferdinandum Miller etc.

zetben oda veti, hogy ezt a nevet különféleképp találja írva az ember, (t. i. Acincumnak is). A hegyekről, melyeket A. Marcellinus Aquincumnál említ, úgymond, Esztergomot kell értenünk alatta; mert ha Esztergomon alól haladunk, a quad földön a Duna mellett sehol hegyeket nem találsz. — E szerint egy krónikás bizonytalan magyarázatu szavaira építi állítását, mely szerint Aquincum neve a mai Esztergomra illenék. ¹⁾ Ugyanazon író az ő 1770-ben megjelent munkájában csak annyit mond: „Hogy Esztergom volt Ácincum, azt másutt bebizonyítottam, “ s utal fentebbi munkájára. Továbbá hivatkozik Bonfin feliratára, mely szerint Sicambria volt Buda neve, s nincs senki, ki ne tudná, hogy a mi időnkben így nevezik.²⁾

Az eddigi vázlatból látni, hogy még 1770-ig nem volt megállapodás arra nézve, mi volt városunk neve a rómaiak ittlakta idején. De kiderül egy érdekes tény, ha a forrásokat vesszük tekintetbe, melyekre a gyanításokat építették. A mint látjuk, igen kevesen vannak azok, kik Sicambriát föltétlenül elfogadnák névül. Legtöbben egy másik nevet is hoznak föl ellenében: egyik Hercules táborát, másik Curtát, harmadik Aquincumot. Lazius s némely követője, kik Hercules tábora mellett szavaztak, azok Antoninus Útikönyvéből kombináltak, s nem Ptolemaeusból. Mert az utóbbi ezt a nevet nem említi. A kik pedig Curtát hozzák fel vagy Aquincum vagy Sicambria társaságában, azok egyedül Ptolemaeusra támaszkodnak. Mert ez teszi ki Curta fekvését, míg az Útikönyv oly módon említi, hogy hajlandóbbak voltak mind e mai napig a helyet Stiria szé-

¹⁾ Joh. Severini „Commentatio Historica“ (Sopronii 1767) 53. lap.

²⁾ Joh. Severini Hungari Pannonia veterum monumentis illustrata, cum Dacia Tibiscana. (Lipsiae 1770). 29. lap. Az egyetemi könyvtárban. Severinus ezen két munkája egygyé van kötve: elől a korra későbbi.

lén keresni a régészek. Csak Ptolemaeus az, kinek nyomán Budánál vagy ahhoz közel lehetett gyanítani Curtát, mert az ennek tulajdonított szélességi fok nem nagyon tér el Budától, s a hosszúsági fok különbsége sem tetemes.

Ha Antoninus Útikönyvéből lehetlen volt Budát Curtának mondani, ugyanabból bajosan lehetett arra a gondolatra jöni, hogy az Aquincum név feleljen meg Budának. — Mert szerencsétlenségre épen a pannoniai Duna mentére használ az Útikönyv egy oly műszót, melyet sehogy sem tudtak megfejteni, mi a mértföldek szerint való kimérésben, ha jó térképek lettek volna is, csak középszerűen biztos eredményre sem vezethetett volna. A mint láttuk, Cellarius meg is jegyzi, hogy ámbár ő Budát Aquincumnak véli; de nem az Itinerarium nyomán, melynek mértföldszámai ezen városra nézve nem találnak, ha azt Budának vesszük. E szerint mindazok, kik vagy csak Aquincumot, vagy Aquincumot és Curtát mondják Budának, Ptolemaeus számait használták összehasonlítva az újkor csillagászati meghatározásaival.

Így Orteliust, Simlerust, Maginust, Bertiuszt, a francia Fournier Györgyöt,¹⁾ Cellariust, s alkalmasint Marsigli is kizárólag vagy főleg a csillagászat vezette rá az Aquincum névre. Az Ó-Budán talált feliratok legalább a XVIII. század elejéig oly kevésbé erősíthették meg a hitet, hogy a mint mondám, Gruterus universalis nagy gyűjteményében Aquincum névvel egy fölirat sem található.

Azonban mindamellet, hogy már nyomában voltak a valóságnak, az állítmányok bebizonyítva nem valának. Kivált a régebbiek kezénél nem lehetett Buda szélességi fokának oly megközelítő száma, vagy oly pontos térkép, melynek nyomán gyanításnál egyebet mondhattak volna.

¹⁾ 1668-ban megjelent munkájában (676. 1.) Budához teszi Aquincumot. (Megvan a nemzeti Múzeumban.)

így a kérdés 1778 előtt eldöntetlen volt. Severinus még va-
' lószinünek állíthatta, hogy Aquincumnak Esztergom fe-
lel meg.

Mátyás korától, melyben a régiségbuvárlat lendület-
nek indult, Mária Terézia uralkodásáig kellett várnia egy
újabb lendületnek, s kellett várnia azon kérdés megoldá-
sának, mi volt valóban Buda neve a hajdankorban? —
Alaposabb hozzávetések mutatkoznak ugyan, — de az
mind csak hozzávetés. ¹⁾ — A tudományban egy szerencsés
ötletnek, vagy oda vetett állításnak kevés értéke van. Csak
a minden részben kidolgozott, lehetőleg minden oldalú bi-
zonyítás dönt. Így például felesleges erőlködés azt akarni
kimutatni, hogy Columbus előtt volt már európai, ki Ame-
rikába utazott. Columbus lángeszű combinatióinak s azok
kivitelének érdeme mellett elhomályosul minden ily vak
véletlen; s szerintem vétek egy nap említni a csupa ötle-
tek emberét, Leibnitzot, egy egész nagy mű, egy századokra
szóló egész theoria alkotójával, Newtonnal.

Ha szabad kicsinyeket nagyokhoz hasonlítani, ha-
zánk ókori régészetére nézve is akadt egy férfiú, ki nem
gyanítással s elszigetelt állitmányyal szolgálta a tuda-
ományt, hanem tüzetes tanulmányokat tett, kérdéseket dön-
tött el.

Épen most száz éve/1778-ban jelent meg egy könyv,
mely nem állitmányyal, hanem bizonyítással szolgált, oly
embertől, ki nem száraz tényeket dob oda a közönségnek,
hanem a tudomány érdekes kérdéseit teszi föl s igyekszik
meg is fejteni. Ez a férfiú Schönvisner volt, ki sok tekin-
tetben szerencsés helyzetben volt tárgyára nézve. Mint a
Budára tett egyetem könyvtárőrének és archaeologiai ta-
nárának alkalmá volt, hogy érdeklődését kielégíthesse kü-

¹⁾ Ilyen a francia Fournier György is, 1668-diki mun-
kájában. (676.1.) (A nemzeti múzeumban).

lönösen Buda régiségeire nézve. Könnyebbítésül szolgált, hogy ide közel Vácson, Migazzi püspök szép feliratos könyvjteményt hordott volt össze leginkább Buda tájáról. Az epigraphia haladásán kívül az írott forrásoknak egy legnevezetesebbike az Itinerarium 1735-ben új, javított kiadásban jelent meg AVesselingiustól. — Ezek nyomán s vizsgálódási ösztöne és helyes ítélete segedelmével lett ő az archaeologia megalapítójává hazánkban. Legelső munkája is korszakot alkot nálunk ezen téren. Szerény a címe. Szól arról a római légfűtési épületromról, mely ma is megvan ' Ó-Budán a Florián-téren. De miután ezt az akkori tudomány állásához képest igen tüzetesen leírta és megmagyarázta, mintegy ráadásul közöl feliratokat is, s fejtegeti Budának római nevét. ') — Schönvisner mindenképp azt mutatja ki, hogy az a fölirat, melyet Bonfin Sicambiáról közölt, merő koholmány elejétől végig. — Érvei ezen állításra a következők:

Első, hogy a Bonfin közölte fölirat stylje, s a szavak és írás használati módja elüt a római föliratokétól. Második, hogy minden oly feliratban, mely valamely közhasznú cselekménytárgyaz, megszokott nevezve lenni a császár, a consul vagy más köztisztviselő, ki alatt az történt. Minnyivel inkább meg kellene itt lenni, mikor egy egész város alapításáról van szó! A föliratban nyoma sincs ilyesnek. Harmadik: Ha a sicamber légió alapítja meg a várost, mikép történhetik, hogy oly sok száz év alatt napjainkig ez az egyetlen egy fölirat legyen, mely átalán a

¹⁾ A már fenebb is említett könyv teljes czime: „De rudibus Laconici Caldariique Romani, et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi partim hoc primum anno 1778 repertis, partim nondum vulgatis Liber unicus. Auctore Stephano Schönvisner presb. archid. Sírig. AA. LL. et philosophiae doctore. In regia universitate Budensi Bibliothecae regiae Professore. Budáé. Typis regiae Universitatis. Anno ut supra. — (Folio.)

sicamber légióról és a sicamberekről említést tesz? Hozzátehetjük magunk részéről: Ha a könyvek szólanak is a germánok sicamber törzséről, sőt cohorsáról is; de sicamberek légiója nem létezett, mert nem fordul elő azon névsorban, mely már ismeretes a római birodalom több századairól. Száz éve, mióta Schönvisner a fentebbieket írta. Azóta háromszorta több felirat ismeretes, mint az ő idejében, igen sok szól épen Budáról; de Sicambria és sicamber légióról szóló sehol sem találtatott egész Magyarország területén.

Negyedik: Miért nem mondja meg Bonfin, hová lett a kő, melyen az a felirat volt található? Nem hihető, hogy épen Mátyás király aranyánál többre ne becsült volna oly feliratot, mely egészen új fölfedezés lesz vala, miután a Pannóniáról is szóló régi könyvek egyikében sem fordul elő a Sicambria név. — ¹⁾

Ezek a főellenvetései a magyar rendszeres régiségbuvárlat megalapítójának. Az epigraphia nem kis diadala az, hogy az avatott egy felirat styljéből már meg tudja mondani, melyik inscriptio hamisított vagy egészen is hamis. — Az, mintha sicamberek laktak volna Pannóniában, hogy azok Trójából kerültek volna, s mintha azok Páris alapítói volnának, — már azelőtt elvesztette volt hitelét. A fő dolog, mi a tiszta látást gátolta, egy hamis fölirat volt, melynek követ nem látta senki, de a melynek hiteles voltát senki sem merte kétségbevonni, a ki azután róla írt, és mely nem netaláni hibás olvasásból származó tévedés volt, hanem az első betűtől az utolsóig koholmány. Kinek telt' kedve ilyesekben, azt bajos megmondani; de tudjuk azt, hogy ily merő koholmányok nem épen példátlanok az epigraphia terén. A mai nagyobb feliratgyűjtemé-

¹⁾ De ruderibus Laconici, 212. lap.

nyékben szokott lenni egy külön rész, hová a szemlátómást hamisított vagy egészen koholt fölíratokat iktatják. *) Vagy Bonfin, vagy valaki más, ki őt is rászedte, vélte talán megmenteni a tudomány hitelét Mátyás király előtt azzal, hogy ha a valódi nevet nem bírta fölfedezni, egy költött nevet fogadtatott el, mely háromszáz évig fő akadálya volt a tiszta látásnak ebben a kérdésben.

De Schönvisner a mellett, hogy a Sicambria nevet tartalmazó felirat koholt voltát kimutatja, szolgál positiv bizonyítékokkal is, hogy a római város neve Aquincum volt. Már első munkájában egy csoport fölíratot közöl, melyeket Ó-Budán letek, s melyek a II-dik segítő légió nevéét tartalmazzák. Minthogy pedig a nevezett „Itinerarium“ világosan Aquincumban szállásoltatja ezt a légiót, a bizonyítás eléggé megállóit. De mindezek után közöl oly felíratot is, melyben Buda egykori nevének két kezdő betűje AQ. ki van téve. Különös az, hogy ama felírat már Lazius idejében a XVI. század elején ismeretes volt, s mégsem mertek belőle következtetni. Oka az volt, hogy a sicarriber légiós hamis felírat útját állotta a valódinak. Csakhamar 1778 után több bizonyíték is jött napfényre. Egy mértföld mutató kő, melyet Promontoron fedeztek föl, szintén a fentebbi két kezdőbetűt mutatta, s a távolság Aquincumtól, mely rajta jelezve volt, megfelelt Promontor távolságának Ó-Budától. ²⁾

Hátra volt most egy nagyobb vállalat, hogy Pannonia valamennyi dunamelléki helynevének hol fekvése meghatározottassék. Különben is csak a többivel kapcsolatban tűnhetett ki Aquincum hol fekvése. S ezt Schönvisner egy

¹⁾ Meglehetős számban közöl ilyeket Mommsen nagy gyűjteményében: Corpus Inscriptionum Latinarum a III. kötet elején — hazánkból is.

²⁾ Megjelent a bécsi Windisch-féle Magazin 1779. jun. 30. számában. Ennek nyomán ugyanerről egy kis füzetben Salagi.

újabb tüzetes munkában hajtotta végre. ¹⁾ Kitűnik ebből, hogy a geographiai meghatározások hazánkban még mindig nehézségekkel járnak. Ugyanakkor, midőn Franciaországban százával volt elég pontosan meghatározva a helyek szélessége és hosszúsága, hazánkban még a főváros fekvési száma is eltérést mutatott a valóságtól. Így Bombardi 1718-diki geographiájában Buda szélessége 47 fok 2 5 perez. Így van fölvéve az Mikovíni és Kovács Jánosnak a század második felében használt térképén is. *Ezzel* hasonlította össze első munkájában Schönvisner azt a számot, mely alá Ptolemaeus Aquincumot helyezi. Találhatott volna egy közelítőbb számot Bél Mátyás munkájában 1736-ról, mely mintegy fél perez híjján 47° 30'-ra teszi Buda fekvését. De Schönvisner második munkájában egy újabb meghatározást követett. 1 777-ben Hell Miksa csillagász a budai várat a fentebbi 2 5 perez helyett 27 és egy negyed perezre teszi. Még mindig nem a valóság; de megközelíti Ptolemaeus számát, ki 30 perezre határozta Aquincum fekvését a 47 fok felett.²⁾ Különben nem Ptolemaeus volt az ő fővezetője, hanem Antoninus Útikönyve. Jellemző, hogy nem bízott a térképekben, hanem az akkori postakönyvet használta a távolságok mérésére, hogy a római helyneveket kiegyeztesse a maiakkal.³⁾

Én arról győződtem meg, hogy az Útikönyvről adott commentárjai sok részben téves alapon nyugszanak. Nem is az Itinerarium szerint tett mérések voltak döntők Aquincumra nézve, hanem geographiailag Ptolemaeus, s régi-

¹⁾ In romanorum iter per Pannóniáé ripam. Commentarius geographicus. Opera et studio Stephani Schönvisner. Budáé, 1780. octav.

²⁾ Schönvisner „De ruderibus“ etc. 228. 1. és „In romanorum iter“ etc. 87. 1.

³⁾ Generales et particulares postarum cursus. „In romanorum iter“ 38. 1.

ségtudományilag a feliratok, különösen a mértföldkövek. Az bizonyos, hogy legalább Aquincumra nézve a kérdés el vala döntve. Egy százada számos követ ástak ki még, melyek Ó-Budának a régi Aquincummal való azonosságát hirdetik; de azt lehet mondani, Schönvisner állítását ezek csak ismétlik, további erősítésekre nem volt szüksége. Minden téren a világos észszel ezen emberséges jóakaratot párosító férfiú úgy szólván száz évre valót dolgozott. A kérdések, melyeket ő tárgyalt, fő vonásaikban úgy maradtak, a mint ő megfejtette. Még az Itinerariumról a múlt századi postakönyveken alapuló tévedéseit is elfogadták. Szót sem érdemel, a mit hozzátettek a Caldariumról adott véleményéhez. Ki állította új alapra numismaticáját?

De éppen mivel Schönvisnerrel az a mi föltett kérdésünk, mi volt városunk neve a római korban, tökéletesen el volt döntve, nem szándékom régiségbuvárlatunk újkori tüneteit tárgyalni ezen alkalommal. Újabb korban sokkal szétágazóbb is ez a szak, mintsem Aquincum köré lehetne csoportosítani, míg 1778-ig azt lehet mondani, hogy legalább Pannóniát illetőleg a régiségbuvárlat sorsát híven tükrözi vissza Aquincum régiségi irodalmának története. Mikor ezzel tisztába jöttek, ugyanakkor lön tudományos alapra fektetve az eddigi dilettáns régiségbuvárlat is hazánkban.

Jelenben a segédeszközök forrása bővebben megnyílt a római archaeológiára nézve. Schönvisner óta Pompeji s más nápolymelléki, valamint a római ásatások nagy világosságot derítettek a római korszakra, melyek az egykori birodalom minden részének állapotát, viszonyait egyaránt új világitásba helyezik. A kutatás lelkiismeretessége, tüzetes volta, a kritika szigora a római világ minden részéből összehalmozott föliratokat helyesebben tudja magyarázni. — Saját hazánk máig is hátra áll ebben a rész-

ben. Itt van a főváros közelében a hajdani Aquincum nagy kiterjedésű romhalmaza, hol csak keresni kell, hogy bizonyos legyen a megtalálás. De mindez ideig a véletlenre voltak bízva a leletek. Tüzetes ásatások soha itt nem történtek. Még a véletlenül megtalált épületromok kiásatását sem vitték az alaprajz teljességéig. — Mindamellett tekintélyes gyűjtemény került össze muzeumőreink fáradozásából ezen intézet tárába, s ugyanazok szorgalma által az „Acta Musaei Nationalist valamint az újonnan megjelent „Nova Acta“ (Romer és Desjardins által), egy kitünően díszes, correct, használható és magyarázatokkal ellátott munka, nagybecsű gyűjtemény. Vele csaknem egykorú Mommsen nagy feliratos tárháza, a „Corpus Inscriptionum Latinarum“ harmadik kötete, mely a két Pannóniára nézve is összefoglalja mindazt, a mi 187 2-ig bárhol található volt római feliratok dolgában. Különösen ezen kimerítő gyűjtemény, mely szakavatott jegyzetekkel kétszeres becsű, lesz kalauzom vidékünk római korára nézve. Ámbár mindezek magokban kérdéseket nem igen tesznek és tüzetesen nem fejtegetnek, — e szerint nagyon kis mértékben úttörők; de az anyaghalmoz rendezése által megkönnyítik az úttörő munkát, s mindenestre képesítnek, hogy több és correctebb eredményekre jussunk, mint lehetett száz évvel ezelőtt a legkiválóbb észnek és avatottságnak is.

De elég is volt az olvasóval a XIII. század krónikájától ennyire új korig lekisértetnem magam. A Sicambria név először egy ártatlan mese, majd egy roszhiszemű koholmány, mintegy önkénytelenül hozott el az újkor küszöbéig a helyett, hogy visszavitt volna az őskorba. Mert józan észszel nem mehettünk vele Trója pusztulásáig, sőt a római császárokig sem fölfelé. A valóságnak, ha az nem egyéb egy valódi névnel is, mély gyökerei voltak a valódi

életben, s gyakran, midőn már anachronismussá vált is, daczolt hosszú ideig az ellenkező áramlatokkal. Azért ha messze kellett lefelé jőnünk a név megtalálása végett, a valódi, az Aquincum névvel még sokkal távolabbi múltba lehet visszamenni. Ez csak egy név ugyan, de egész egy történelmi korszakról hű tudósítást foglal magában, ép úgy mint a geolognak egy csiga, több hasonlóival együtt föltárja a földalakulásnak egész egy korszakát.

VII. FEJEZET.

AZ ELSŐ TELEPÍTŐK.

Középkori tudákosok, mint láttuk, ha valamely város régi voltát akarták bebizonyítani, trójai menekültekkel telepítették meg, épen mint Rómát a latinok meséje. — Új korban a nyelvészet s a földben eltemetett régiségi tárgyak szolgálnak kiindulásul. A nyelvészet mintegy őslénytana, a régiségbúvárlat mintegy ásványtana a történelemnek. Mint a geológ állati és növényi töredékek minőségéből következtet egy régen eltemetett világ élő lényeire, úgy az újkori nyelvészet fenmaradt szavakból mondja meg elenyészett nemzetek mivoltát, rokonságát és civilisatióját. Nemzetek és városok eredetének vizsgálatánál a geológok eljárását vagyunk kénytelenek követni abban is, hogy ámbár minden egyes tájat külön, részletesen kell vizsgálni; de csak úgy lesz vizsgálatunk valóban érthetővé, ha kapcsolatba hozzuk más tájak rokon tüneményeivel. — Különösen egy várost soha sem lehet elszigetelni egy egész országtól és egész nemzettől, s a múltban egész egy civilisatiótól. Egy maroknyi telepedő, minő állítólag Aeneasé volt, soha sem volt képes egy Rómát, vagy annál kevésbé hatalmas várost is létrehozni. Ha egy nagyobb város létesítéséhez oly sokféle természeti kedvezés szükséges, szintoly szükséges egy-egy egész nem-

zet civilisatiójának százféle eleme. Mi lett volna hajdan egymagában Athenae egy egész hellén, vagy a középkorban Velence egy egész olasz nemzet és ennek civilisatiója nélkül? — pedig mindkét népnél a városok szerinti önelkülönzésre törekedtek. Az anyagi tényezők holt kincsek a szellemiek nélkül. Egyik nép palotákat emel ott, hol csak kunyhókat talált, erős, virágzó államot, békét teremt ott, a hol azelőtt tehetlenség, nyomorúság és örökös harcz volt a rendes állapot. De egyik sem teremt valami egészen újat. A mit magával hoz, annak igen csekély része eredeti, — mástól kölcsönözte volt, — és átvesz, meghagy igen sokat, a mit egy műveletlenebb földön talált. Azt látjuk, hogy számos népvándorlások daczára a városok ott keletkeznek, hol azelőtt is város vagy telep volt; az utak nagyjából azon vonalakat követik, melyeket minden historailag ismerhető korszakban követtek.

Városunk keresztülélte az európai civilisatio minden korszakát. Azt lehet mondani, föllelhetők földében mindazon rétegek, melyeket a régészet európaszerte mindenütt föltalál: a középkori, a római vaskorszak, a celta vas-bronz és a tisztán bronz-korszak, csakhogy vidékünkön réz értendő a bronz helyett. *) Nem tartozik ide a kőkorszak, melyben városról nem lehetett szó, — az ember akkor barlangokban vagy kunyhókban lakott, — ámbár bizonyosnak vehetjük, hogy mindazon helyen, hol város emelkedett, eleinte kunyhótelepek állottak, s mindenütt, hol később a szekér föltalálásával utak támadtak, gyalog népek vertek ösvényeket és csapásokat, s mutatták ki a természeti akadályok kikerülését. Már csak az is nagy nyereség volt, hogy nevetek adtak a hegyeknek, folyóknak, vidékeknek és szállásoknak, melyek nélkül eligazodni tízszeres

¹⁾ Pulszky Ferencz értekezése a budapesti praehistor. congT. naplóiban. I. k. 220. 1.

lett volna a ma már alig elképzelhető nehézség. Mily kicsinynyé törpül Trója veszedelmének régisége Európa ezen indiáni állapotához képest! — Hála az újkori régiségbuvárlatnak, a történelem ma már valóságkép beszéli el Robison genialis meséjét, — csakhogy a mi a regényben egy emberéltre van szorítva, a valóságban sok ezer év hosszú során keresztül foly le igen csudálatos lassúsággal.

Városunk vidékén környös körül számos tárgy bizonyítja az emberi telepeknek itteni ősrégi voltát. — Bronz és réz eszközöket használó néptörzsek tanyájavolt itt, melyek a halottakat nem temették, hanem megégették, s a hamvedreket tették a sírba. Tüt, baltát, vésőt, kardot gyártottak rézből és bronzból, sőt boglárokat, karpereczeket s más díszítményeket is. Hogy mindez belföldi készítmény, kétségtelenné teszi az öntési formák föllelése. Cserépedények, tálak, bögrék, urnák tesznek tanúságot róla, hogy az agyag földolgozásában az ügyesség bizonyos fokáig vitték. ') Sz. Endrén, aztán Ó-Buda határában is, Pest környékén, a Gellérthegy tövében, Soroksáron, Tétényen, Pátyon, Dorogon elegendő mennyiségűek annak bizonyítására, hogy ezen a vidéken egy bronzkorbeli néptörzs tanyázott. Legkevesebb ilyes régiség található magok a városok területén. Ez természetes. Egy pár ezer év generatióinak újabb meg újabb építései okvetlenül megsemmisítették, a mi volt.

De nem csupán ezen régiségi leletek kalauzolnak vissza igen régi, a rómaiak telepedését megelőzőt korszakba, hanem a római irodalom és föliratok útján fenmaradt hely-, nép- és még személynevek is. Az újkori nyelvészet kezünkbe adja a kulcsot ezen nevek segedelmével bepillantunk nem a mesék, hanem a valóság őskorába vidékünkre nézve. Látni fogjuk, hogy már a rómaiak előtt

1) Hampl Aquincum. 9. 1.

ezen táj a cultura bizonyos fokáig eljutott volt, ha a rómaival nem versenyezhetett is.

Hazánk dunántúli kerületének, Pannóniának területén a rómaiaknak számos telepe volt, melyek tekintélyes névlajstroma több egykorú könyvben fenmaradt napjainkig. De ezen sok közt csak néhány csekélyebb fontosságú helynek van latin neve. A legnagyobb rész attól idegen. Elmondhatjuk, hogy ha rómaiak emelték volna alapján kezdve, s ők népesítik be, teljes képtelenség, hogy más nevet adtak volna neki, mint tiszta latin nevet. A nyelvészet hát itt biztos kalauz, mely nemcsak tagadja, hogy azon nevek latinok, hanem meg is mondja, körülbelül micsoda fajbeli nép volt ezen városok első alapítója.

És legalább egy részéről ki lehet mutatni, hogy az a nép a celta nép volt, ugyanaz a faj, melylyel a rómaiak korán megismerkedtek, mint felső Olaszország lakóival, mely a mai Franciaországot gall nevezet alatt népesítette, mely bírta Helvetiát is, s egész mai déli Németországot, úgy hogy a Majna vonaltól délre germán nem lakott, hanem túlnyomóan celta.

A népek, folyamok, városok, sőt egyes emberek neve, melyeket a római irodalom és emlékkövek fentartottak, számos celta nyomot mutatnak föl hazánk földjén is, — míg — mint mondám — eredeti római nevet csekély számban. — Szükséges többeket fölhoznom; mert egy-két névnek nem volna bizonyító ereje.

Dunánk a celtáktól nyerte Dánuvius nevét, melyet a római költők verseikben hosszú á-val ejtetnek ki. Ugyanezen folyamot, kivált görög írók nevezték Isternek is, mit thráciai eredetűnek tartanak. A két név azonban külön-külön geographiai fogalom volt. — Isternek nevezték a folyamnak alsó részét, — a Vaskaputól a tengerig, — sa görögök még Darius idejében ismerték; de Herodót oly

keveset tudott eredetéről és felső folyásáról, mint a múlt századbeli ember a Nílusról. A Dráva eredetét tartották a Dunáénak. Csak Krisztus születése táján, a római hódítás nyomán ismerkedtek meg közelebbről a rómaiak és görögök a Danuviussal, azaz a Vaskapun felül annak forrásáig nyúló részszel. A Garam vize szógyökére nézve egy a Garonne-nal. Rábánkat Arabonak nevezték a rómaiak idejében, — mi celta nyelvekben az araf gyökre vezethető vissza, mely szelídet jelent.

Á mi a rómaiak idejében itt lakott népek nevét illeti, azok közül több mutat celta eredetre. A hazánkat lakott egyik nevezetes néptörzs, a „boi“, a celta nyelveknek épen gall ágát vallotta anyanyelvének. Rólok volt elnevezve a mai Soprony és Mosonymegye tája „bojok pusztaságának“ (deserta boiorum). A Krisztus utáni első század írói, Strabó és Plinius nevezik így ama területet, s azt állítják, hogy már az előbbi században a dákok kipusztították volt ezt a népet a rómaiak betelepédése előtt. Azonban ez teljességgel nem áll. Lakták azok hazánk földjét, mint elég számos nép, még később is. A pannon népek nagy lázadásában, Krisztus után 6—8-dik évben, a bojok vezére Pinnetus szerepel. Látjuk, hogy a dákok korántsem irtották ki a bojok törzsét. Szintoly kevéssé irtották ki azt a rómaiak, kikről pedig fölteszik, hogy a meghódított Pannóniát tisztára kisöpörték a fennirt lázadás után az előbbi néptörzsektől, s újratelepítették. Vagy amennyiben még maradt itt valami a korábbi lakosokból, az egy-két generáció alatt elvesztette nemzetiségét, s teljesen rómaivá lön. A római csakugyan ma már példátlan sikerrel vitte a szellemi hódítást is. De Pannóniából oly kevéssé csinált tabula rasát, mint Galliából.

Mert íme generációkkal a hódítás után feliratos kövek s a leghitelesebb író különféle néptörzseket számlálnak elő Pannonia területén. Ezen leghitelesebb író Ptolemaeus, ki

K. u. a második század közepén ir, s ki egész sereg néptörzset nevez meg ezen területen. Sőt külön-külön területet tulajdonít nekik, melyeknek azonban, fájdalom, nem mondja meg pontosan a határát.

A bojok mai hazánk nyugati felében, Ausztria szomszédjában laknak Kr. u. 140 körül, — talán Vas megyében. — Nem egy köemlék felirata tesz rólok említést. Sőt egyik szerint a római uralkodás daczára külön autonóm népnek maradt meg. ¹⁾ Ausztriában és hazánkban is némely felirat szól a bojokról.²⁾ Ezen feliratokon előforduló nevek többnyire nem latinok, s némelyikről világosan be lehet bizonyítani a celtaságot. — Maga a „boi“ szó celta. Eredetileg „bogi“ lehetett, mi félelmet jelent. Sokat vándoroltak egyes törzsei. Olaszországban, Pannóniában, a Duna forrásai felé, s még egy ideig Csehországban is lakott a nép egyes ága.

A bojok, ezen sokfelé elszórt, sokat költözködött nemzet celtasága kétségtelen. Nemcsak nyelvök tartozott ezen családba, hanem történelmi bizonyíték is van rá. Római korbeli írók, mint Strabó, világosan celtáknak mondják őket.³⁾

¹⁾ Olaszországban, Fermóban bizonyos L. Volcatius siriratát találták meg, kinek czimei közt olvasható, hogy ő praefectusa volt a boiok és azalok két néptörzsének („praefectus ripae Danuvii et civitatum duarum Boiorum et Azaliorum.” Katancsics, I. k. 388. lap, 133-dik fölirat. Civitas alatt érteni kell egy központhoz tartozó egész vidéket, népével együtt, nem pedig egy egyes várost.

²⁾ „Ariomanus, Iliati filius Bojus“. Egy másik felirat: Kr. u. 108-ról: „Mogetissae Camatullo filio Boio“. Egy harmadik szól: „Nertomaro Irducissae filio Boio et Custae, Magni filiae, uxori ejus Aquincensi.“ (Mommsen, 570., 867., 869. lapok).

³⁾ Strabó VII. p. 304. és 216. A boiokat és tauriscokat celtáknak nevezi, s tovább a celták legnagyobb törzsei egyikének. Azért Broca úr a Budapesten tartott praehistoricus congressuson tévedett, mikor tagadni akarta a celtákkal és gallokkal való rokonságát ezen népnek. Julius Caesar világosan mondja, hogy a mit a görögök celtának hínak, azt a rómaiak gallnak nevezik.

Ebből következtetni lehet, hogy nemcsak nyelv, hanem más, mind külső mind belső jellemvonásaiknál fogva hasonlítottak a galliai vagy felső olaszországi gallokhoz a mi bójaink. Úgy látszik, Pannonia területén a római hódítás előtt vagy nagyobb területet foglaltak el, vagy többször költöztek. Mert nyomukat találjuk a Szerémség táján is, hol, mint látni fogjuk, egy város az ő nevüket viselte.

A másik nevezetes néptörzs, mely Pannóniát lakta, az „aravisc“ volt. — Az „isc“ végzet celta eredetre mutat. ¹⁾ Az araviscok, vagy némelyek szerint eraviscok, a mennyire Ptolemaeus határozatlan leírásából tájékozhatjuk magunkat, a Duna mentén Budától Eszékig lakhattak, a hercuniáttal együtt. A Dráván túl laktak a scordiscok. Ezen népek lakhelye megvolt hát még Krisztus után i40-ben is, bár korábban máshonnan költözhetek ide. Az araviscok, nem lehetetlen, azelőtt az Arav, vagy Arabó folyó mellett laktak, s aravisc annyit tett, mint az Arav mellől kiköltözött nép.

A mai Sárvíz mellett, A.-Szentiványon egy érdekes síremlék maradt fenn, mely múzeumunkban látható. A sírkő két ember emléke, kiknek egyike „Bato, Trantonis filius Araviscus; a másik „Firmus“. Számukra a sírkövet emelte Mogitmarus.²⁾ Egy másik föliraton: „Oxetius,

¹⁾ Roget de Bell. I. 225. 1. „Vertiscus, Vivisci, Taurisci, Scordisci, Matisco, Viviscum, Petenisca, s a Bretagneban több „Isca“. ... A népnevekre nézve a cimber dialectusra lehet ezen képzőt visszavinni, hol „ysg“ mozgási különválási törekvést fejez ki. Ysguth == futás, „ysgw“ menedék. Scordisci annyit jelenthet, mint a Scordus hegy menekültjei; taurisci hegyekről . menekültek.

²⁾ Desjardins-Romer 223. sz. 36. tábla. Mommsen 430. 1. A marus végzet épen gall. „Mar“ (mint az oláhban) azt teszi , nagy. Gall nevek: Vindumarus, Indutiomarus sat. Roget d. B. I. 226. 1. A gall eredetű Vergilius Maró! — A Bato név, valamint a Tranto, ugyanazon nyelvcsaládba tartozik hát.

Naevionis filius Eraviscus“-t találjuk. ¹⁾ Ez egy Kr. u. 167-ben kelt okmány, s lelték Ó-Budán.²⁾ Még előjött „Biausconi Eravisco“ egy Kr. u. 145-től 160-ig kelt okmányon.

Nevezetes azon néhány pénzdarab felirata is, mely múzeumunkba Biáról, Budától pár mértföldnyiről került. Ezen „Ravis“ és „Ravisci“ szavak olvashatók. Kétségtelen, hogy az említett Araviscok, vagy Eraviscok pénze.³⁾ Említi Ptolemaeus a hercuniatokat, ezen világosan celta nevű népet és a breucokat, kik egyszersmind több feliraton fordulnak elő a római korban is.

Az említettek a fő népek Pannonia területén a bevándorlóit rómaiakon kívül. Nem is említve a többit, úgy látszik, Pannonia egy területnek geographiai neve volt, s nem egy nemzeté. A mennyiben pannon nemzetről van szó, az tisztán geographiai s nem ethnographiai értelemben veendő. — Lehetett ezen területen néhány nem celta eredetű nép is; de csak az előszámláltak meggyőznek arról, hogy a túlnyomó és hangadó törzsek a celta népcsaládhoz tartoztak. És különösen az araviscokat kell kiemelnünk, kik nemcsak Budához közel tartózkodtak, hanem annak természetes geographiai megyéjét lakták, mely a budai hegyektől le a Drávaig s nyugat felé a Balatonig terjed. Mint látni fogjuk, a rómaiak ebből külön tartományt is alkottak..

Fölhozhatnám több pannoniai nép nevét, mely celta eredetű, ha mindezen elősoroltaknál fontosabb nem volna a városnevek eredete. — A rómaiak idejében csaknem annyi város feküdt a Dunán túl, mint jelenleg. De azon

¹⁾ Naevio a Naeviodunum celta névben előfordul. így Oxetius (vagy tán Uxetius) is celta név.

²⁾ Mommsen 888. 1.

³⁾ Hampl Aquincum. 10. 1., ki ugyanott több korábbi régiségi leletet mutat be, mint celta eredetűt.

városok neve csak elvétve latin. Épen a legkevésbé fontos állomások mutatnak római eredetre. Ki ismerne latin származásra ilyen helynevekben: Arabona, (Győr), Bregetium (Szöny), Berebis, Crumerum, Savaria, (Szombathely), Scabrantia (Soprony), Mursa (Eszék), Singidunum (Belgrád)?

Ha ezek és a többi valamennyiéről nem lehet biztosan kimutatni a szó származását, s ha csak ritkább esetben tudjuk megmondani, mi a szó valódi jelentése, — legalább a nyelvsaládot, melyből a név származott, meg lehet határozni. A celta nyelvsalád különböző ágaira nézve bajos eligazodni. A geographiai régi nevek közül, mint lelkiismeretes vizsgálat nyomán kitűnt, csaknem annyi tartozik a gael, vagyis irlandi, mint a kymri vagyis breton ághoz. ¹⁾ Hihető, a római kor előtt ezen ágak nem váltak volt el annyira, mint később. Azért egynek véve a két ágat nyelv és műveltség-történet szempontjából, lássunk egy-két pannoniai helynevet. Péterváradon felül Bánostornál találunk egy Bononia nevű római helyet. A név egészen egyez azon olaszországiéval (ma Bolöгна), melynek táján történelmi időkben is celták laktak,²⁾ s épen a bojokról nyerte nevét. Rittium helynév a ritből származhatott, mely celta nyelvekben menőt, kereket, révet jelent. Bregetion vagy Brigetionban a gyök breg vagy brig, erődöt, menedékhelyet tesz. Ezen gyök megvan Litanobriga, Arto-briga hely- és „Latobrigi“ névnevekben. A mai Bregenz Brigantia és a mai Briançon, a római kor Brigantioné-ja hasonló eredetű szó. Éjszaki Spanyolországban is volt egy Brigetium. Arabona, a mai Győr, a Rába, akkor Arabo vizéről nyerte nevét. Ennek nevét már magyaráztam. A mi pedig Győr hajdani nevének „bona“ végzetét illeti,

¹⁾ Lásd Roget de Belloget id. m. az összehasonlító lajstromokat.

²⁾ Thierry Hist. d. Gaulois I. 76.

még világosabban szól a celta eredet mellett, mely számos helynévben fordul elő, s példa rá többek közt Bécs egykori neve: „Vindobona.“ Bona majd minden celta szójárásban az alap fogalmát fejezi ki. Előfordul vidékünkön Campona. Hasonlít a gall Cambodunumhoz, s a Camba folyó névhez. Cam, görbe, mihez ha hozzáveszszük a fentebbi „bona“ végzetet, értelmet nyer a szó. De van más magyarázat is. Cambona celta népeknél egy istennő neve volt, s általában több isten neve volt ily végzetű: Divona, Epona, Sirona sat. Mercurnak a celták többek közt „Cambus“ melléknevet adtak. ¹⁾ Scarabantia, Soprony egykori neve, már a két kezdő mássalhangzónál fogva celta származásra enged következtetni. Mind a régi celta, mind az ír nyelv a szók elején szereti az „Sg“-t.²⁾ Ha a mai ír nyelvből akarjuk megfejteni „Sgarbh“ annyi mint gázló, sekély, „an“ pedig víz, mely több folyó ’nevében s az „Anio“-ében is előfordul. „Sgarbh-an“ lenne sekély víz, mi Soprony kivált akkori helyi viszonyainak megfelelően. Milano és Turin közt az útban volt a rómaiak idejében egy Carbantia állomás. Tehát a felső-olaszországi Galliában feküdt. A rómaiak, itt már a könnyebb hangzás kedvéért elhagyták a kezdőbetűt. ³⁾

Buda és Eszék közt a Duna mentén, azaz az araviscok földjén feküdt egy Lugio nevű római telep. A lóg vagy lukk gyök különböző celta dialectusok szerint tesz kellemest s tesz világost. Déli Franciaországban is megtaláljuk egy nevezetes város, Lug-dunum, (a mai Lyon) nevében, mi kellemes vagy világos várat tesz.⁴⁾

Semmi kétség sem férhet a következő két hely nevé-

¹⁾ Rog. d. Bell. I. 245. 1.

²⁾ Zeuss „Grammatica Celtica“ 75. 1.

³⁾ „Itinerarium Ant. Wess.“ 340. 1.

⁴⁾ Rog. d. B. I. 103. 1.

nek celta eredetéhez: Singidunum, és Noviodunum (az első Belgrád, utóbbi Károlyváros). Galliában és Britanniában, a celták törzslakhelyén, számos helynév foglalja magában a „dun“ vagy din végzetet. Hogy többet ne hozzak fel, ott van a már említett Lugdunum (Lyon) és Londinum (London). A celtáknál dun: vár. Novio kezdetű helynevekre pedig több példa van a celta vidékeken.

A mai Vukovár táján, azaz a Duna folyásának keletre kanyarodásánál feküdt Komákon, vagy egyszerűen Kornak. Itt az „ak“ végzet jellemzőleg celta, mely ma is számos francia névben megmaradt, s sajtáságot fejez ki, mint a magyar „os“ „ös“. Korn a kymri, vagyis cimber nyelvágban kürtöt, s talán szarvat jelent, *) mi kifejezné épen a folyó kanyarulatát. — Állott Ptolemaeus idejében egy Kurta nevű helység Komáromtól délre. Ez a celták pajzsának nevére emlékeztet, melyet Kurtiainak írt a sicíliai Diodor, de melyet rómaiak cetrának írtak, A mai írben kurtha annyit tesz, mint legyőzött, üldözött.²⁾ A mai Eszéknek hajdani Mursa neve, s egy másik Rába melléli Mursella helynevet avatott nyelvtudósok celta eredetűnek mondanak. ³⁾ Volt Budához közel, Tétény táján egy Matrica nevű római vár. Feltaláljuk a mai Metz környékén ugyanazon korban a medio-matrices néptörzset.

A fentebbi példák alkalmasak arra, hogy a pannoniai helynevek egy tetemes részének celta eredetet tulajdonítsunk, s följogosítsanak, hogy városunk régi nevét is ezen nyelvben keressük.

Az a nagy és virágzó római telepítvény, melynek Ó-Budán felül romjait látjuk, mint fentebb írtam, Aquin-

1) Roget de Bell. I. 144.1.

2) U. a. u. o.

3) Zeuss „Grammatica Celtica“-jában mint gall eredetű szót veszi fel a nélkül, hogy értelmezné, mitől óvakodni szokott.

cum nevet viselt. Teljességgel nem találom indokoltnak azt a magyarázatot, mely szerint Aquincum a latin „aquá“-ból nyerte volna nevét. ¹⁾ Ez a származtatás merő lehetetlenség. Igen számos fürdőhely nevét tudnám elősorolni, mely az aquából nyerte nevét. De valamennyi a maga tisztaságában tartotta fenn az „aquae“ vagy „ad aquas“ latin szót. Oly szórontásra, minő „aquincum“ egy sem mutat példát. Azt Írják, ebből lett összehúzva: „aquae quinque“ (öt víz). Ámde a „cum“ végzet teljességgel nem fér meg az aquával, és szintoly kevéssé a quinquevel. — Ez utóbbi már csak azért is csudálatos volna, mert a quinque nem egyez a némely hivatalos iratokban előforduló „Acinco“ és „Acincum“-féle írásmóddal. A hely neve némi eltéréssel fordul elő az írott emlékeken. A kőbe vésett emlékek majd kivétel nélkül AO. rövidítéssel adják, mi az Aqincum írásmód helyességére vall. Így találjuk azon római korbéli térképen is, melyet Peutinger tábláinak neveznek. Ezen írásmód helyességére mutat Ptolemaeus görög szövege is, írván (görög betűkkel) Akoúigkon-t. De különben a régi kéziratokban átalán Acincumot találunk. Így fordul elő Ammianus Marcellinusnál, így három helyen is a „Notitia dignitatum“ a császárság ezen késő korabeli hivatalos iratban. Idatius püspök Kr. u. 294-ből szintén Acincumnak írja. Egy nevezetes fenmaradt utilajstrom, az úgynevezett Antoninus Itinerariumának újkori kiadói az Acinquot állapították meg ezen forrásra nézve helyes Írásmódnak. De az egyik kézirat Aquinquo-t egy másik Acineot tartalmaz, kétségkívül tolihiba Acinco helyett. Sidonius Apollinaris Kr. u. 480 körül püspök, az ő Panegyricusaiban egy helyen Acintust ír, mi tollhiba

¹⁾ Már 1870-ben november i-jén a „Budapesti Közlöny“ és „Reform“ tárczáiban egyszerre megjelent, de más-más tartalmú czikkeimben fejtegettem.

lehet. Egyébiránt a c és q közti csere nem lényeges, mi-
kor látjuk, hogy a leggyakrabban használt igazi római
szavak leírásában is . fölcserélik a kettőt. ') Bármely eset-
ben a szó nem szenved meg a latinból való származtatást.

E szerint, úgy kell lenni, idegen szót fogadott el a
római. A fentebbiek után pedig a celta nyelvben kell ke-
resnünk a szó magyarázatát, s a bojokat, araviscokat, vagy
más rokon népet kell tartanunk a város valódi alapítójá-
nak. Nem is hiányzik számos nyelv-documentum a celta
eredet bizonyítására. A szó képzője mindenesetre celta,
csak értelmezése bajos.²⁾ A latinos „um“ végzetet mel-
lőzve, az „inc“ szükét, ha pedig a latin „enc“-ből ron-
totta, akkor bővet jelent. Még az is lehetséges, hogy
ezelőtt másfél vagy kétezer esztendővel a képzőnek, mely
nagyon szokásos az akkori nevekben, volt valami más je-
lentése is. De ha a jelentésre nézve marad is fenn kétség,
a szó jellemzetes képzőjének celtaságára nézve nem. En-
nélfogva a szónak hátralevő első tagját, az „Ak“-ot szin-
tén a celta, még pedig ugyanazon kymri szótárban kell
keresnünk, melyben az „ink“-et megtaláltuk. Meg is van

1) Lásd Ficker FI. Jahresbericht über das k. k. kathol.
Gymnasium zu Ofen 1857. „Aquincum u. seine Überreste.“

2) Zeuss „Grammatica celtica“ első kiadásának 774-dik és
újabb kiadásának 807. lapján az „inc“ végzet celtaságára fel-
hozza ezen neveket: „Donencum, Donincum (Picard); arinca,
Galliában egy gabonanem (Plinius); Agedincum (J. Caesar);
Reginca (nyugati Gallia); Lemincum (az allobrogok földjén);
Vapincum (a tengeri Alpokban); Bodinco-magus (felső Italia);
Aquincum, Acincum (Pannonia); Aquincus személynév (Gru-
ternél); Pervincus (Orelli); Perviucius; Asincum, Alisincum, Du-
rotincum (tengeri Alpok); Bezerinca sat. Azonban Zeuss, ki ennyi
példát tud fölhozni, nem magyarázza meg ennek jelentését, —
— sőt azzal hozza még zavarba a kérdést, hogy az „inc“ vég-
zethez sorozza, mint azonost vagy rokont az „eng“, „ang“
és „unk“ végzetűeket is. Roget de Belloguet (I. k. 21g. 1.) sze-
rint a kymri nyelvágban „ang“ és „eng“ bővet jelent, míg el-
lenben az „ing“ szükét, nemkülönben az írben is szükét, s kü-
lönösen földnyelvet.

az minden hangváltozás nélkül. Jelenti ugyan a növény tövét, hajtását; de jelenti azt is, a mit a latin „aqua“, azaz vizet. ¹⁾ „Akink“, latinosan Aquincum vagy Acincum, jelenthet víz-dúst, vagy vízszegényt egyaránt. Tájunk első városépítőinek akármelyik elnevezésre volt okuk. Mert patakokban elég szegény Buda tája; s másfelől a Duna akkoriban is itt szűkebbre szorult; mint Budán felül, vagy Budán alúl, hol két ágra oszolva szélesedett ki. A víz bő voltából szintoly joggal csinálhatták a nevet. Maga a Dunának akárhogy összeszorítva is elég bő a vize, —s ezenkívül a meleg források bőven kárpótolták a hegyi patakok hiányát.

Volt egy városunkéhoz rokon hangzású helynév még a Duna jobb partján, mely a Tisza torkolatával szemben feküdt Szalánkemen táján. Neve Akuminkon vagy Acimincum. Az inc végzet ebben is megvan; de a név fő része más értelmű. Úgy látszik, hogy valamint mai szláv nevében a kő (kamen) benne van, a hajdani celta névben is benne foglaltatott. Acaun vagy Agaun a régi gall nyelvben követ és sziklát jelentett.²⁾ Végül megjegyzem még, hogy a Budával átellenben a pesti parton talált római erődök egyike Vincentia nevet viselt, Vintia pe-

¹⁾ Az „ak“, mint már említettem, mint szórag, tulajdonságot fejez ki, mint „villa Latiniacus“, Latimis villája. A kymriben akhel = menedékhely; a skótban akh, akha, mező. A kymriben jelentette — a növényhajtást, s átvitt értelemben az utódokat, örökösöket; ír nyelvben család — aike. De utóbbi értelemben a szó végén áll. — Mindez kevésbé felel meg a mi helynevünknek. Inkább megfelel a kymriben a szónak víz értelme. A kymriben akh vizet is jelent; — az aremorikban „agen“ forrás, az írben eask víz. (Rog. d. Bell. I. 158, 159, 160. és 222. lapok).

²⁾ Roget de Bell. I. 139.1. Idézi Acaunumarga helynevet (marga = trágya, és márga) porrá tört kő. Előfordul a gyök Agones alpokbeli nép nevében. Tyroli feliratos kövekben az Acuni és Acounae istenek mellékneveként jön elő.

dig celta eredetű, s tehet vagy fehéret, (akkor mintegy fehér várnak felelne meg a név), vagy pedig éléstárt, minthogy a szónak gabona értelme is van. ¹⁾

De szükséges-e több felhozhatók fölhozása annak bizonyítására, hogy Aquincum, a hajdankor Budája celta eredetű szó, s hogy ezen városnak a többi dunántúliakkal együtt az első alapítói a celták, nem pedig a rómaiak voltak?

Volt már külföldi tudós, a ki Budának Ofen nevét is a celta nyelvekből származtatta, Aufan az istennőknek adott melléknév, igen közel járván hozzá,²⁾ s nem lévén ritkaság régi időkben is, hogy két neve van ugyanazon helynek; — de a valószínűség igen kevés, hogysem egyszerű megemlítésnél többet akarnánk ennek fölhozásával. — Hozhatnánk föl ennél világosabb származtatásokat még a fentebbiekhez; de elég volt azt hiszem a névlajstrom. A fentebbi nyelvelmékek világos bizonyítványai annak, hogy a pannon népek celta-gall atyafiságba tartoztak. A folyó és helynevek némelyikét megtaláltuk az olaszországi Galliában (Gallia Cisalpina) vagy a valódi Galliában. — Különösen a bojok törzsét Tacitus, ki Kr. után az első század végén ír, gallnak mondja.

Azonban ugyancsak Tacitus szerint lett volna Pannonia népei közt nem egy, mely pannon nyelvet beszélt, így épen a fennemlített araviscokat nem számítja a gallok közé. Szerinte ez a nép elszakadt az ózokétól. Az araviscok Pannóniában a Duna mellett éltek nyomorúságos életet, az ózok pedig a mai magyar felföldön laktak, melyet Tacitus Germániához számított. Ugyanott, a Felföldön lakott volna a gothinok nemzetsége, melyet gall népnek mond. A római író az ózokról azt mondja, hogy kü-

¹⁾ U. a. 213.1.

²⁾ Roget de B. 245. 1. Valószínűtlennek tartja.

lönböznek a gall gothinoktól, de nyelvre s mindennemű szokásra nézve egyeznek az araviscokkal, — a nélkül, hogy germánok volnának. ¹⁾ Úgy kell lenni, a rómaiak, kik a barbár nyelvek tanulásában nem sokra vitték, ugyanazon nyelvcsalád dialectusait külön nyelvnek tartották. Lehetett például a bojok és gothinok nyelve gall, míg az araviscoké kymri vagy ír. Hogy a rómaiak legélesebb vizsgálói, kik közé Tacitus tartozik, mily tájékozatlanok voltak a barbár nyelvek eltéréseire nézve, bizonyítja az, hogy ő Caledonia lakóit, kik pedig a celta családhoz tartoztak, germán eredetűeknek mondja hajok színéről éstermetők magas voltáról.³⁾

Ilynemű tévedés lehet az, hogy ugyanazon író egészen különböző nyelvnek tartja a pannont a galltól. A celta népek, úgy látszik, felső Olaszországtól a Dunáig egy szakadatlan lánczolatot alkottak. A karinthiai, karnioliai, stíriai, osztrák Alpokat ily népek lakták. Sőt a dalmát-illyr partokon is celta vegyületű népek voltak. Így a japydokat a felső Száva és Kulpa tájain gall vegyületűeknek írja Strabo Krisztus születése táján.

Ezen népek műveltségi fokát egy római vagy görög ró méltán tarthatta jóval alsóbbrendűnek a magáénál; s a celtákat is barbárnak nevezte. De kétségkívül inkább

¹⁾ „Gothinos gallica, osos pannonica lingua coarguit non esse germanos“. (Tac. Germania 43. fej.) Ha ez oly világos nem volna, tévedésbe ejtene ugyanazon író egy másik helye: „Sed utrum Aravisci in Pannoniam ab Osis, Germanorum natione, an Ősi ab Araviscis in Germaniam commigraverunt, cum eundem adhuc sermone, institutis, moribus utantur, incertum est.“ (U. a. 28. fej.)

²⁾ Tacitus Agricola 11. fej. Pedig Tacitus barátja, Agricola, kinek szavai után ír, színről színre ismerhette a caledonokat. „Namque rutilae Caledonian! habitantium comae, magni artus, germanicam originem asseverant.“ A skótok nyelve pedig a celta gael dialectus.

a szokások, mint a nyelv által tudta a continens celtáit megkülönböztetni a germánoktól. A britt szigetek lakói minden tekintetben műveletlenebbek voltak.

Találunk a pannon celtákról több nem hízelgő leírást; de mindezt inkább a rómaival és göröggel való összehasonlítás miatt. Herodianus szerint Pannonia, úgy látszik, nagytestű, de kislelkű emberek szülésére alkalmas. *) Appianus, egy másik görög író, K. u. a második századból, azt mondja: „Egész Pannonia nagyon erdősen terül el a Japydok és Dardanok közt. (Horvátországtól déli Szerbiáig hosszában!) Augustus idejében nem volt ott város, hanem falunként, vagy a vidéken szétszórt egyes házakban laktak nemzetségek szerint. Nem volt e nemzetnek egy, közös kormánya; nem volt közös gyűlés helyök, közös uralkodójok. Háború idején százezer embert tudtak volna kiállítani, de nem tudták összegyűjteni a fejtelenség miatt. “²⁾

Ez a leírás, a mi a politikai szervezetlenséget illeti, egészen találó lehet. Tudva van, hogy J. Caesar idejében Galliának is az egység hiánya volt a fő szerencsétlensége. De a mi a szokásokat illeti, nem fogadható el általánosan jellemző rajznak. Appianus Pannóniája nem más tulajdonkép, mint Bosznia egy része, vagy talán az egész. A hegyi vidékek lakóinak házait írja le. Hogy azonban ne lettek volna városaik, azt maga Appianus czáfolja meg. Mert maga is leírja, hogy a japydok városát Metullumot, mily nagy áldozattal tudta bevenni Augustus Caesar, s a tulajdonképi Pannóniában ugyanő egy nagyon megerősített várost talált a Kulpának a Szávába szakadásánál. Helyesebb azért s a nyilvános események által kétségtelenné vált történelmi tényekkel megegyező a Pannóniát jól ismert Dió Cassius előadása, ki szerint már a római hódítás előtt vol-

1) Herod II. 74. 1.

2) Appiani Romanorum história. De rebus Illyricis 22. fejt.

tak a pannon népeknek városaik, mit már csak az az egy-két „dunum“ végzetű szó is bizonyítna, s talán a „brig“ és a „bona“ is a pannoniai helynevekben.

E szerint nemcsak a nyelv közel rokonsága jogosít föl arra, hogy a pannoniai celtákat a galliai és éjszak olaszországi celtákhoz hasonlítsuk, hanem a műveltségnek körülbelül ugyanazon fokon állása is. A várak létezése a letelepült, fejlettebb társadalmi életet, s a pásztorkodás helyett a rendes földművelést is bizonyítja a cultura sok más szükségképi járulékaival együtt.

A szétszórt vonásokból, melyek a celtákról a római íróknál fenmaradtak, s melyeket a bronzkor bővebb tanulmánya kétségkívül mind jobban napfényre fog deríteni, megkísérthetjük egy általános műveltség-történeti vázlatot állítani össze.

A celta népek, bár némely törzsekben, mint a bojokban, helvétekben időnként erős költözködési hajlamot látunk, túl voltak a nomád élet primitív állapotán. A celtának oppidumai, azaz erősített helyei voltak Galliában, az egyes civitasok vagyis egy-egy megyét elfoglalt néptörzs számára. Ezeknek szükségkép volt állandó lakossága. Julius Caesar Galliában talált szép várost is: Avaricumot. (VII. 15). Két más helységet kereskedő városnak mond (u. o. 36. és 42.) Vidéken különálló tanyai házaik (aedificia) voltak, de voltak népes nyílt helységek, vagyis falvak. A földbirtokok állandó, mert adót vetnek ki, s mert a határkérdések törvényszék elé voltak utasítva. A földművelésben a rómaiak a rhaetiai (bajorországi) galloknak köszöntek egy haladást, — azt, hogy a korábban kerék nélküli eke alá két kereket adtak. *) A galloknak tulajdonítják a trágyázás első alkalmazását is. Termesztettek arinkát (triticum

¹⁾ Roget de Bell. III. 460. és I. 81. „Planarati“ szó alatt (aradh celtában szántani).

hibernum) és „siligo“ nevű gabonát, melynek neve megmaradt a latinban. A bányászatban jártasok annyira, hogy ezen ügyességöket várostromok alkalmával felhasználták aknák készítésére. Az érczek földolgozásában sokra vittek. Híresek voltak Rómában a bojok nagy mennyiségben készített bronz és ezüst edényei, melyeket „gallica“ néven ismertek. Ruházatuk nemzeti volt, s megkülönböztette a rómainót a nadrág (braccae). Az a koczkás kiáltó szín, melyet ma skótnak neveznek, Caesar idejében már nemzeti volt — tehát a kelmefestésben is jártasok. A tisztaság egyik főeszköze, a szappan gall találmány, valamint a szó is (sápon) celta eredetű. ') Rómában keresett volt a gall sajt s füstölt disznóhús; — a sertéstenyésztés kedvencz gazdasági ág volt náluk, a rengeteg makkos erdőkben. Hasonlókép a juhtenyésztésben annyira haladtak, hogy a rómaiak a galloknak adták ebben minden nép fölött az elsőséget. Horatius, Martial, Columella bizonyoság rá, kik a celta gyapjút dicsérik. A galloknak továbbá nagy kedvence volt a szép ló. A vagyonosabbak nagy árt adtak érte. (Caesar IV. 2.) „S ezen szenvedélyük közös volt a dunai gallokéval, kik kitűnő celta lófajt hagytak magok után keleten.“ Lovaikat nagy gonddal kellett, hogy ápolják, mert a rómaiak egy pannoniai nép nevéől nevezték scordiscumnak a lótakarók azon nemét, mely a lovat nyaka közepétől farkáig takarta,“ 2) de a has alsó felét szabadon hagyta. Ezen scordiscum kikészítetlen bőr volt, s úgy látszik, szintúgy szolgált pánczél, mint takaró gyanánt.3) A lovat igavonásra is használták. Az újkori latin nyelvekben a ló és lovas caball, cavall, cheval és cavalleria szó is úgy látszik celta eredetű. — A régi vas si-

1) U. a. I. 112. 1. és III. k. 60. 1.

2) U. a. III. 464.1.

3) Rajza Rich szótárában „Scordiscum“ szó alatt.

sak helyett a római légiók pannoniai kucsmat viseltek a császárok korában. A drungos csapat-nevet, s a spathát (kard) celtáktól vették.

A celta, ki az ekét tökéletesítette, a kerekesebb mesterségben messze haladt: küllös kerekeket készített. Kocsija sokféle volt, s a római átvette tőle a kétkerekű „essedá“-t, mely inkább taliga; a hasonló „carrus“-t; a négy kerekű, font vesszős kassal ellátott nagy „benná“-t, melyben sok ember talált helyet, a „pedo-ritum“-ot (négy kerék); a „rheda“, egy számos egyén számára több magas paddal ellátott hosszú kocsi, Quintilianus szerint is gall eredetű. *) A celta valamint tetemes nagyságú hajóival a folyókon, úgy szekereivel a szárazon kereskedési közlekedést folytattott. Némely jelek szerint kő utakat s nagyocská folyókon is fa hidakat tudott építeni. Annyi áll, hogy Caesar kész, legalább vert utakat talált hadai számára Galliában. Nem hiányzanak az ókori íróknál a nyomok arra nézve, hogy a pannoniai celták bajosan járható helyeken is tudtak utat törni. Így az Augustussal egykorú Strabó (meghalt K. u. a 2 4-dik évben), nem egy helyen szól azon utakról, melyek Triestből és Aquilejától a karni Alpokon keresztül vezettek. — Szerinte az árúkat kocsin hozzák át a hegy-szorosokon, s onnan a Száván és mellékfolyóin hajón szállítják Sziszekhez. — Nem úgy említi az író itt a száraz utakat, mint a melyeket rómaiak építettek volna.²⁾ Egy másik későbbi író világosan azt mondja, hogy a rómaikor előtt voltak már utak törve az Alpokon keresztül.³⁾ Az

1) Roget de Bell. I. 99. 168. 88. sat. S Rich szótára az idézettszavak alatt.

2) Strabo L. IV. Cap. 207. és Lib. VII. Cap. 314.

3) Herodianus, a VIII. könyv elején, *στενοποί γάη εισι χειροποίητοι μετά πολλον καματον τοις πάλαι ιταλιώτας εισγαγόμενοι.* „Mert nagyon fáradságos kézi munkával a régi italioták a szorosokon utakat készítettek volt (a karni Alpokon át).

író kétségtelen tévedésben van, mikor ezeket a régi italiotáknak tulajdonítja. Mert a régi Italia csak a Póig terjedt. Úgy kell érteni, hogy még ama régi időben készítették az utat az ott lakó népek. Ezek pedig: a carnok, tauriscok celta népek, sőt az időbb lakott japydokat is celta vegyületűeknek mondja Strabó. — A rómaiak első hadjáratainak gyorsasága is mutatja utak létezését Pannonia síkabb vidékein.¹⁾ A természet mostohaságaival a pannon népek e szerint már sikerrel megküzdhettek. Irtogetták a Bakonnyok rengetegét, hogy városnak, falunak, szántóföldnek helyet, s lakuknak, erődeknek építő anyagot nyerjenek. Több irányban közlekedési utat nyitottak az őserdőben; fölkeresték a Hanság és Sárvíz mocsárai s nádas rengetege közt a szekérrel járható szárazt vagy gázlót; talán hidat is vertek a Zala és Kapós vizén, míg nagy hajóik a celta Danuviuson keresztül a keletet a nyugattal, annak hosszában az éjszakot déllel hozták kereskedelmi összeköttetésbe.

Azért csak félig-meddig indokolt a rómaiak magasztalása, mely szerint leleményes bölcs stratégiával számították ki útjaiknak irányát. Az utak legalább is irányukat, ha nem többet, a rómaiak előtti lakosoknak köszönhetik, mint a városok elhelyezését is. A természeti viszonyok, a geographia és topographia itt a legnagyobb ur, s a népek lassanként, de igen régi időben hozzá alkalmazkodva megcsinálták a trace-ot. A celta tagadhatlanul alantabb állott a rómainál a respublica vége felé. A római búzát termesztett és bort; Pannonia lakosai árpát és hajdinát, mely ma is kedvencz terménye Stiriának s a szomszédos vidékeknek, itala pedig, legalább a galliai celtának árpából készült sör volt, mitől a görög és római annyira undoro-

¹⁾ Muchar, Noricum I. 202.

dott, mint a celták azon szokásától, hogy nem olajjal főznek, hanem disznózsírral. A római különben a sörnek *cervisia* nevét is a celtáktól vette. A római a celtánál jobb vasat használt eszközül és fegyverül, mely utóbbi egyik nevezetes oka lehetett, hogy a rómaiak ellen megvesztette a csatákat; a római várfalak szilárdul összeillesztett kövekből állottak, a celtákéi vegyesen voltak fából és kőből emelve, s fakapcsokkal összekötve, melyek formaszerinti erődök voltak, s melyeket Caesar „*oppidum*“ -oknak nevez, míg kisebb erődeiket is említi „*castellum*“ név alatt. A rómaiak oszlopos, boltozatos építészete, vallásuk által szükségessé tett szobrászata hasonlíthatlan magasságban állott a celtáké fölött, s útjaik, hidjaik, vízvezetéseik az öszszes eddigi világtörténelemben a culminatiót érték el.

A leggyakorlatibb és fontosabb, a mit a celta a rómainak eltanult, kétségkívül az írás mestersége volt. Mert, úgy látszik, a celtáknál a vallás tiltotta az írás használatát. Pannóniának egy szemtanú ismerője említi, hogy a pannon népek az írást a rómainak vették át; de egyszersmind nagy nyomatékkal emeli ki a gyorsaságot, melylyel azt más római szokással együtt magokévé tették. ¹⁾ — Erre is, mint egyebekre áll, hogy ha a dunai és a Rajnán túli celták sokat tanulhattak a rómainak, a tanulásra meglepő képességet mutattak. — Pannonia ugyanazon római író szerint nem egészen két generatio alatt, Krisztus előtt 35-től, Krisztus után a 8—io-dik évig egészen rómaivá lett, még pedig önkényt, erőltetés nélkül. Ámbár, mint látni fogjuk, a miről az író beszél, korlátolt terjedelmű föld volt; de a terület többi része későbbben hasonló viszonyok közt hasonló eredményhez jutott.

Ezen gyors átalakulást a nem-erőltetésen kívül egy

¹⁾ Vellejus Paterculus, 10. f.

részben magyarázza az, hogy a celta bár hátrább állott a rómainál, sok részben hasonlítottak polgári intézményei a rómaiakéhoz. A vallásos cultus különbözött sokban, s mégis azt látjuk, hogy a római írók minden gall istenségnek könnyen tudnak megfelelő római nevet találni, s viszont a celta a római isteneket átveszi, s celta melléknevekkel diszesíti bálványait. Sokkal hasonlatosabbak azonban a politikai és társadalmi intézmények. Az ingadozás az aristocraticus respublica és a monarchia közt egyaránt megvolt a rómainál és celtánál, kivált Róma történetének kezdetét véve. A Vercingetorix nevének utolsó tagja nem egyéb a latin rex-nél; — a gall „brenn-us“ megfelel a római dictatornak. Mindkét népnél egy senatus, azaz egy aristocraticus testület kormányoz. Rómában clienses, a celtáknál „ambact“-ok serege környezi otthon és nyilvános helyeken az előkelő férfiakat. Legnagyobb hasonlatosság pedig az, hogy a politikai és közigazgatási egységek központi városok szerint váltak ki. Róma a királyság alatt oly vallásos és politikai központ volt, mint a gall „mediolanum“-ok. Egy terjedelmes megye, mely mégis csak egy városnak tartatik. Csakhogy Róma apránként a félvilágot tette egy várossá, míg a celta népek számos kisebb központokra, civitasokra szakadtak, s ezek csak nagy veszély esetében, s akkor sem mindig tartottak együtt. Föltehetjük, hogy Pannóniának mindenik celta törzse is külön-külön ily központot tartott, s a fennemlített római fölirat nem római, hanem celta értelemben is külön civitasoknak nevezi a bojokét és azalokét. Hasonló civitas lehetett az araviscoké is, kiknek nagyobb valószínűséggel adhatjuk Aquincumot központul, mint más pannoniai népnek. Sajnos, hogy positiv emlékek nincsenek erre, s nem is remélhetünk. A mi épületjök, várak, oltáraik, temetőjök lehetett városunk területén, azt a római, ki épen a celta vá-

rosok tőszomszédjába telepedett, átídomította, szétszórta, összekeverte. A római épülettromok eltakarták és elhomályosították az első telepek maradványait oly helyeken, hol magok is várost építettek. A bronzkor és első vaskor maradványai csak oly obscurus helyeken maradhattak meg, hol a római nem tartotta méltónak megtelepedni. — Már pedig tudjuk a fentebbiekből, hogy minden nevezetesebb római város celta romokon emelkedett, s kétségkívül azokon, melyek szintén a legnevezetesebb celta központok maradványai voltak. — Pannonia térképe a celták idejében nem nagyon különbözhetett a római korbelitől. Ugyanazon nevezetes városok ugyanazon névvel, s ezen városok léte szükségkép megszabta a közlekedési irányt; — vagy jobban mondva épen a természet által adott közlekedési fő irányok mutatták ki a telepedések helyeit.

Az Aquincum név e szerint a többivel kapcsolatban oly Útmutatóul szolgálhatott nekünk, mint a geolognak egyes jellemző csigák fölmutatása egy-egy egész korszakra, s különösen városunk ősi korszakára nézve. Egyszer mind megszabadjunk egy történelmi előítélettől, mintha városunkat parancsszóra építették volna, még pedig mintha az eredetét a római katonai comissióból kapta volna egy szép reggelen.

Ha bölcsesség volt a pannoniai városok és erődök elhelyezésében, az utak irányának kimérésében, — a mint-hogy valóban volt is, — az nagyobb mértékben volt prae-historicus, mint római bölcsesség.

VIII. FEJEZET.

AZ ELSŐ SZÁZAD.

Aquincumnak és vidékének meghódítása későn, s mintegy kerülő úton ment végbe a rómaiak részéről. Ha ezen kérdésben is, mint a többiekben, nem azt nézzük, mi hízeleghet jobban városunk akár régiségére, akár hajdani fényére való büszkeségének, s vizsgálatainkban nem a tekintélyeknek akár egyező, akár eltérő véleményén, hanem az eredeti kútfők útmutatásán indulunk, — úgy vélem, a legbiztosabb úton járunk, s valódiabb tiszteletet tanúsítunk a főváros múltja iránt. Az elfogadott traditiók könnyen útját állhatják sok ideig az igazság földerülésének, mint Bonfin hamis fölirata esetében láttuk. Azért a menyire csak módunkban áll, a leghitelesebb tanúkhöz fordulunk, bár nagy tisztelettel vagyunk azok iránt, kik a tárgyalandó kérdéseket igyekeztek földeríteni, s archaeologiai szakértelmök által biztos eredményeket szolgáltatnak a tudománynak. A hajdankori írókból csak a tényeket vesszük át, a krónikák néha gyarló, néha szenvedély sugallta véleményét az indokok felől nem követjük.

Ily gyarló véleménynyel találkozunk mindjárt az első sorban, mikor Pannonia meghódításának történetéről akarunk felvilágosítást szerezni. Az ebben legrészletesebb

előadás a görögül író Dió Cassiusnál található. Ez Augustusnak legnagyobb mérvű lépését, hogy a karai Alpokon keresztül, Pannóniába hozta át a római hódítást, nem tulajdonítja nagyobb eszmének, mint annak, hogy a katonák meg ne únják magokat, s idegen földön táplálhassa őket. ') így ítélnék néha nagy emberek és nagy tettek fölött! — Augustusnak kétségkívül nem egy indoka volt arra, hogy Pannóniát, vagy annak egy jó részét meghódítsa. De, bizonyára, azon indokok ha megvoltak, a legkisebbek közé tartoztak, melyeket a krónika neki tulajdonít. Az igaz lehet, a mit mond, hogy a pannon népek nem vétettek semmit ezúttal Róma ellen, sőt maga Augustus sem vádolta őket semmivel. Morális szempontból méltán veti utána az író, hogy a hódító — úgy látszik — igazoltnak tartott mindent, a mit a fegyverben hatalmasabb elkövethet a gyöngye ellen. Hozzátehetne volna még, utánozta ebben is Julius Caesart, kinek a helvétek és általán Gallia meg Britannia népei nem vétettek többet, mint Augustusnak Pannonia; hozzátehetne volna azt is, hogy ezen mindenestre lángeszű és nagyeszű férfiak ily tettében az a nagy hiba volt, hogy a bandita modor által végsőig való ellenállásra lázították és szoros egyesülésre ingerelték fel az egymás közt különben viszálykodó népeket. De épen az a hiba, melyet oly világ- és emberismerő szellemek lehetetlen, hogy ne láttak volna, arra mutat, hogy nem volt idejük bevárni az alkalmat egy kétségkívül könnyen előállandó casus bel- lre. A sietség Augustus esetében nagyon feltűnő. Tudnunk kell, hogy ezen pannoniai hadjárat, melyben maga Augustus személyesen vezette a rohamot, s megsebesült, — még az actiumi ütközet előtt történt. Antonius még életben volt, Egyptom nem volt alávetve K. e. a 34-dik évben, —

1) Dio Cassius 49. könyv 36. fejt.

s Augustus csak 30-ban lesz egyedül Uralkodóvá. Az előbb nevezett évben épen Siciliába ment, hogy Egyiptomba keljen át. Sürgős volt neki, hogy itt rendet csináljon. Ott veszi a hírt, hogy az Olaszországot a mai Magyarországtól elválasztó Alpok lakói, a salassok, tauriscok, liburnok, japydok, kik már rég nem fizették a köteles adót, s még rablásokat is követtek el, nyílt lázadásra használják fel az ő távozását. Augustus azonnal visszatér Siciliából, s ellenök indítja hadait. Az Adriához közelebb lakókat könnyen engedelmességre téríti. De a vegyesen celta és illyr japydok, kik ellen személyesen ment, hatalmasan megerősítették egy városukat, Metullumot. Több ostromot vertek vissza, míg végre erőt lehetett venni rajtuk. A többi népet egyes vezérei csendesítették le. Ezen indokolt háborúból ment át a caesar közvetlenül a pannonok indokolatlan megtámadására, s készebb volt elhalasztani egyiptomi hadjáratát, csakhogy ugyanezen alkalmat el ne szalaszsa egy kétségkívül rég táplált tervének megvalósítására. Útjában nagy kímélettel járt el, hogy a népet ne ingerelje maga ellen. Keményen eltiltott katonáinak minden rablást, pusztítást, s azok szót fogadtak, bár a lakosok mindenütt üresen hagyták falvaikat, a merre a római sereg elvonult. Remélte a caesar, hogy majd önkényt hozzá fognak csatlakozni. Nem is talált ellenállásra Siscia, a mai Sziszek tájáig. Ott azonban megtámadták a pannonok. Azonnal szabad rablást és pusztítást engedett seregének, s a megerősített Sisciát felszólította, hogy adja meg magát. — A város eleinte mintha hajlandó lett volna a kívánság teljesítésére. De közeledvén hozzá, Augustus elzárva látta a kapukat.

Az ókor Sisciája a Kulpának a Szávába szakadásánál oly módon feküdt, hogy a Száva és vár közt egy nagyobb tér maradt, melyet a pannonok palisádokkal és sán-

czokkal zártak el ¹⁾. — Caesar a Duna melletti szövetséges népektől hajókat kért, s a Dunából a Száván felhozatta. A barbároknak számos ladikja vagy kisebb hajója volt.²⁾ A várost Augustus nemcsak szárazon, hanem vizen is be akarván keríteni, nem egy vízi ütközet folyt a Száván és Kulpán, s a szárazon is kemény összecsapásokra rontottak ki a védők, kiknek bátorságát emelte, hogy Pannóniából sereg gyülekezett fölmentésökre. Azonban a fölmentő sereget a rómaiaknak sikerült lesbe csalni és szélylyel verni. Ennek hallatára Siscia föladta magát harmincz napi ellenállás után. A várost két részre választotta a Caesar. Egyiket a maga számára római módon erősítette meg, s abban mintegy tízezer embernyi sereget hagyott (20 cohort), Fufius Geminus vezérlete alatt.³⁾ Oly nagy volt a dicsőség, hogy Augustus részére triumphust határoztak el, mely ezúttal elhalasztott, de a polgárháborúk befejezte után K. e. 28-ban megtartották a pannonok, dalmaták, japydok sat. felett.⁴⁾

A diadalmenet még korai lett volna a 34. évben. Mert mindjárt a következő 33-ban nagy erővel támadnak a rómaiak ellen a pannonok, dalmaták. Geminus, Valerius Messala, Statilius Taurus, végre Agrippa és maga Augustus kénytelen ellenök menni. A Caesar ismét kénytelen személyét kitenni a veszélynek és sebet kap. Azonban nemcsak ekkor, hanem a 28-dik évben is korai volt a diadalünnep, a mi Pannóniát illeti. Még temérdek vérbe került mindkét részen ezen már akkor is vitézek hazájának meghódítása. K. e. a 15-dik évben újra fegyvert fog Pan-

¹⁾ Görögül stayróma és taphreyma.

²⁾ Monoxyla ploia, tehet csupán fából készült hadihajót, de tehet kisebb fajta hajót is.

³⁾ Appianus 24. f. és Dio Cassius i. h.

⁴⁾ Dio Cassius Lib. 49. Cap. .37. és Lib. 51. Cap. 21.

nonia, Noricum (a mai Stiria és Ausztria), s Istria partjáiig pusztítanak; a scordiscok, egy Száva melléki nép, Macedóniáiig nyomulnak. A római légiók győznek, s a háború eredménye, hogy abban az évben elfoglalják Noricumot, a következőben Rhaetiát.*)

Azonban K. e. a 11-dik, a 10-dik és 9-dik évben is megújul a lázadás vagy nyugtalanság Dalmatiában és Pannóniában.²⁾ De legnagyobb küzdelembe került Pannónia és a szomszéd tartományok megtartása K. u. a 6-dik éven kezdve, azon háborúban, mely három évig folyt. A krónikák szerint Róma oly nagy hadseregeket nem állított lábra a polgárháborúk óta, mint a minők összegyűjtésére most volt kényszerítve, és egykorunk szerint a világvárost oly nagy veszély nem fenyegette Hannibal ideje óta. Maga Augustus a senatus ülésében azzal rémítette az Atyákat, hogy az ellenség tiz nap alatt Róma láthatárában tűnhetnek fel,

Ezúttal is azonban, mint oly sok ízben, a támadás nem a barbárok részéről indult ki. A Dunától éjszakra a mai magyar felföldtől Morva- és Csehország tájain egy germán népszövetség támadt, a markománoké, kik jeles vezért nyertek Marbód személyében. A rómaiak hadi mesterségébe avatott ember római módon szervezett sereget kezdett tartani. Augustus egy támadó sereget küld ellene Tiberius vezérlete alatt, ki az akkori Carnuntum, a mai Petronell táján erősített tábort s hajóhidat állítván, előcsapatait a markománok ellen indította. Azonban itt veszi a hírt, hogy a pannonok és dalmaták teljes lázadásban fegyvert fogtak Róma ellen. Bátorította, hogy azon tájakról a római katonaság eltávozott, s lázította, hogy súlyos adókon kívül még nagymérvű újonczozást is rendelt a római

¹⁾ U. a. 54. könyv 20—22. f.

²⁾ V. a. 54. k. 28., 34., 36. f.

kormány a dalmát és pannon fiatalság közt. Így történt meg, a mi a rómaiak támadó fellépése nélkül különben nem történik, hogy oly különféle népek egyesültek Róma ellen. Tiberius nagy hidegvérrel és elszántsággal hárítja el a veszélyt Olaszországról. A lázadás híre oda hagyja a markomán földet, s hihetőleg békét is kötött egyenlő lábon Marbóddal. Egyenesen a Szávához siet, hogy a pannonok és a dalmaták egyesülését meggátolja, s Olaszországot fedezze. A pannon breucok vezére Bato, s a dalmatáké egy másik Bato, a bojok törzséé Pinnetus volt. Igen véres s változó szerencsével folyt harczok után sikerült végre a római katonai fegyelemnek, vitézségnek s okos vezérletnek, de egyszersmind ravasz diplomatiának győzedelmeskedni a könnyű csapataikkal veszélyes guerilla harczot folytatott pannon-dalmát szövetség felett. Ezen háború után lehetett elmondani, hogy Dalmatia, Pannonia Noricummal és Rhaetiával együtt meg van hódítva.

Így Augustus csaknem egész férfi és agg korát, életének negyvenhárom évét elfoglalta ezen legnevezetesebb hódítás. K. e. 34-ben kezdődik, s K. u. 9-ben végződik a caesar legnagyobb hadi- munkája. A mihez a bölcs Augustus mindjárt elejénte oly hévvel fogott, a mit nagy áldozatok árán oly makacsul igyekezett megtartani, nem lehetett oly vállalat, melyet csupán katonásdi szeszélyből kezdett volna meg.

Augustusnak egyik látszólagos indoka az invasióara karni és julian Alpok lakóinak ellenséges fellépése volt. De ezen Alpokat hatalmába keríthette a nélkül, hogy az alsó Száváig és a Dunáig hódítson. Sőt, ha Olaszország határait akarta ezen oldalról biztosítani, amaz Alpoknál jobb védelmi vonal egyáltalában nem volt található. Görögország védelmére pedig az éjszaki népek ellen szintén jobb volt a Haemus és Rhodope, s a mai Bosznia hegyei, mint

a Duna és a Száva. A Duna vonala sem volt épen rász ilyenül; de korántsem kínálkozott annyi előnnyel sem akkor, sem azóta, mint a nevezett óriási hegyek. De megjegyzendő, hogy Augustus, mihelyt az Alpok laybachi átjáróit (az akkori Okra hegysort) biztosítja, minden gondolkodás nélkül ezen védvonal előnyei fölött, egy huzamban a Dunáig jön.

Egészen más forgott fenn, mint a legerősebb védelmi vonal keresgélése. Hogy miről volt szó, megmondja egy pillantás az akkori Közép-Európa földabroszára. Mivolt képe a római birodalomnak K. e. 34-ben, midőn Augustus még csak a triumvirek egyike? — Olaszország meg van hódítva a Pótól éjszakra is az Alpokig, s a hegyi népek adófizetői Rómának, de itt az Alpoknál van a határszél. Ez a birodalomnak egyik darabja. Görögország Macedóniával együtt már több mint száz évvel azelőtt meg volt hódítva. Még K. u. a 6. évben Thraciának önálló királya van, de vazall függésben Rómától. Így a római birodalom itt a Balkán déli oldaláig terjedt, s nem tovább. Ez tehát egy második darab, melyet semmi száraz ut nem köt össze az anyavárossal, Rómával. Egy harmadik darabja volt az európai continens római birodalmának a nem rég meghódított Gallia, a régibb Spanyolországgal, mely bár az Alpok nehéz útjain, egyenes száraz összeköttetésben is lehetett a központtal. De világos, hogy mindezeket vagy kizárólag, vagy főképen csak tengeri ut tartotta összekapcsolva. Augustusnál, ki alatt a száraz ut hálózatok a birodalomban nagy kifejlődést nyertek, nem conjecturának, hanem históriai bizonyosságnak vehetjük, hogy a Szávamellék meghódításában valódi indok a birodalom szétszórt tagjainak száraz utak által való összekötése volt. Már pedig, míg a Száva-vonal Dalmatiával s más szomszéd területekkel, valamint a balkáni félsziget hátralevő tájai nin-

csenek római telepekkel megszállva, Görögországgal csak tengeren közlekedhetik Róma. De miért kellett Noricumot, aztán Rhaetiát is meghódítani, mely utóbbi Vindeliciával együtt a mai Bajorország, Tyrol és Schweiz egy részét foglalta magában? Ezen tartományok megszerzése által a rómaiak nyilván szárazsi közlekedést szereztek magoknak egyfelül a Száva vidéke és Görögország, másfelül Gallia közt. Ezen hódítások a Duna valódi forrásáig, egészen Gallia szomszédságába vezették a hódítót. Így ha igaz volna az Augustusnak tulajdonított végrendelet, mely szerint a birodalom határát nem kell a Duna partjain túl terjeszteni, annak valódi oka nem egyéb, mint a birodalom nagy közlekedési útjainak nyitva tartása lett volna. Azonban e végrendelet nem történeti tény, — s annyival kevésbé valószínű, mivel, mint látni fogjuk, a nagy folyó több mellékén Augustus halálakor még a határ nem ért a Duna partjáig, abban az értelemben, hogy ott római telepek és erődök lettek volna építve. A mai bolgárországi dunaparton kívül ilyen volt folyamunk azon darabja, mely Győrtől vagy Komáromtól Eszékig kanyarog, s mely vonalban a celta Aquincum is feküdt. Augustus Pannóniájának jelentős része nem ez volt, hanem egyfelül a Dráva és Száva közti föld, másfelül az a vonal, mely a Dráván fel a Balaton háta mögött, attól nyugatra terül Bécsig. Ez volt a rövidebb vonal egy szárazsi ut számára, mely a Száva-melléktől a felső Rajnához viszen. Ha, a mint bizonyosnak vehetjük, a főindok a mai Szerémség s azután a mai Stiria, Ausztria, Bajorország sat. meghódításában nem főleg magok ezen tartományok belértéke volt, hanem országutak nyithatása, egy általános birodalmi érdek, a külön részek egybekapcsolása: akkor igen valószínű, hogy a hódítás ama fennirt első korszakában nem is hódítottak meg többet a területből, mint a mennyi az út elvezetésére s teljes

biztosítására szükségesnek látszott. A Duna, igaz, maga is hajókon közlekedési út lett volna. De a rómaiakra nézve ennek másodrendű fontossága volt. Az év egy részében járhatatlan; még lefelé sem oly gyors volt rajta a haladás, mint a rómaiak egyenesre vágott országutjain; hosszú járatokra voltak oly természeti akadályai, mint a csallóközi s alsó-ausztriai zátonyok s a mai Steinnál levő zuhartszerű esés, s elvégre is csak Ulm tájáig hajókázható.

— Csak a római császárság utolsó szakából Julianus idejéből, mikor mint valami szokatlan eredeti eszmét hozzák fel, tudunk egy nevezetes példát rá, hogy Galliából egy sereg jött egy részben vízi úton Pannóniába. Későbbi időkben is a rómaiak dunai flottái úgy tűnek fel, mint helyi szolgálatra való fegyvernem, — s hosszabb vonalú járatokra nem rendes közlekedési eszközök. Ily akadékos és lassú közlekedésnél jóval több előnye volt a száraz utaknak a rómaiak nézete szerint.

Ezen okon kívül, mely nagyon valószínűvé teszi, hogy Augustus korában s még az egész első században is Aquincum és vidéke nem vált volt római teleppé, volt egy másik is, — az, hogy bármily óriási erővel rendelkezett Róma, oly nagy területeknek, minő a Dunamellék elkezdve a folyam forrásától a Vaskapúig, betelepítése, várakkal utakkal való ellátása, csak lépésről lépésre, s azért aránylag lassan történhetett.

De a csupa valószínűség nem elég bizonyító erejű. Vegyük K. u. az első század írott emlékeit. Először is ki kell emelnünk, hogy Budán és környékén egyetlenegy felirat nem volt található eddigelé a nevezett századból. Azután tekintsük meg az első század görög és római íróit, kik Pannóniáról szólnak.

Lássuk, minő fogalma volt Appianusnak Pannóniáról. Szerinte ezen tartomány nem nyúlik fel éjszakra

a Duna mentén, hanem hosszát a mai Horvátországtól mintegy a mai Szerbiában levő Mórává, vagy talán a Drina folyásáig méri, magába foglalván Horvátországot, a Szerémséget, Bosznia és talán Szerbia egy részét. A mint Appianus leírja Augustus hadjáratait, főképp a Száva mellékéről beszél, s ott is kiválóan a segestánok néptörzséről, kik a Száva és Kulpa egybeszakadásánál laktak. Siscia ezek városa volt, miért is ezt Segesticának is találjuk írva. Appianus Pannóniája úgy látszik, alig több a Szerémségnél és horvát földnél, Magyarország saját mai területéből. — Azt lehetne mondani, hogy Appianus második századbéli író lévén, nyilván ignorantiából maradt az akkori köztudomással ennyire ellenkező fölfogásban. Azonban ő itt is, mint egyebekben, régibb Írókból vonja ki a történeti és földrajzi adatokat. S ezen régi írók közt volt egy commentar szerzője is, ki nem más, mint maga Augustus Caesar, s ki nagy elődét abban is utánozta, hogy valamint az Galliában viselt dolgait egy naplószerű könyvbe foglalta, úgy ő is megírta Pannonia meghódítása történetét. Appianus sajnálattal említi, hogy „Augustus Caesar nem szól a pannonok régi történetéről, hanem csak a maga viselt dolgait írja le.“ *) Részünkről nem azt sajnáljuk, hogy elveszett, a mit a nála régibb dolgokról vélt Augustus, hanem hogy elveszett legnagyobb és legjobb, része azon commentároknak, melyek Pannóniáról, népeiről és helyeiről talán szintoly részleteket foglaltak magokban, mint Julius Caesaréi Galliáról. — Azonban minden el nem veszett belőle, s éppen egy-egy másodrendű kútfő, minő

1) App. De rebus Illyricis. Latin szabad fordításban idézem a görög író szavait: „De Pannoniis vetustis nihil ne in Caesaris Augusti quidem commentariis, quo loco de Pannoniis ágit, quidquam inveni.“ S ismét: „Nequeenim aliorum rés gestas, séd suas tantummodo, exposuit Augustus/ (14. és 15. fejezet.)

Appianus, több adatot, sőt helyeket vett Augustus emlékiratából. Appianuson meglátszik, szorgalmasan kereste az emlékiratban az információt. Augustus említett megsebesülése oly részletekkel van közölve nála, hogy azt csak közvetlenül szereplőtől vehette át a görög író. — Valószínű, hogy mindaz, a mit a pannon hadjáratról mond, ugyanazon emlékirat töredéke. Épen az a területi meghatározás, melyet Pannóniáról ad, kétségtelen anachronismusánál fogva egy Augustus korabeli íróból egészen szolgálilag átvett hely, —s ezen író valószínűen lehetett épen Augustus maga, kinek szavára legtöbbet adott.

Augustussal egészen egykorú volt a görög Strabó, a ki megtestesülése a maga ideje összes geographiai tudományának. Földrajzi könyve kiterjed az akkor ismeretes egész világra, s még a legtávolabbi barbár népekre is. Lássuk, mit mond Pannóniáról, melyet szerinte Augustus csak „a minap“ hódított meg.

„A pannonok éjszak és kelet felé, úgymond, Segesticaig (Sziszek) és az Isterig terjednek — de jókora részök más táj felé is.“ — Ez elég határozatlan leírás; de annyit elárul, hogy az író a Szerémséget a pannonok legéjszakai és keletiebb területének tartotta. Egy másik helyen más szavakkal ugyanazt mondja, a mit Appianusban találunk: „A pannonok földje egy fensík (horopedia). Ez a dalmatáktól s az ardeusoktól (a dinári Alpok lakóitól) éjszakon terül el, s a Dunánál végződik, keleten a scordiscokig ér Makedonia és Thrakia felé.“ Egy harmadik helyen ismétli, hogy Pannonia a dinári Alpoktól éjszakra nyúlik el. — Ugyanott előszámlálja a pannon néptörzsek nevezetesbjeit: breucok, andizétek, ditionok, peirusták, mazajok, daisidiatok, kiknek vezére Bato. Vannak még, úgymond, más, említésre nem méltó kisebb népek is. ¹⁾ —Egy

¹⁾ Strabonis Geographia VII. 31.3. 314. és 317. f.

szóval csak néptörzsekről tud, s az egy Segesticán kívül más várost nem említ. Föl kell továbbá tennünk, hogy ezen népek közül is, ha a Drávától éjszakra lakott valamelyik, az annak szomszédjában volt, mint a breucokról bizonyos. Semmi nyoma, hogy a kor legnagyobb geographja ismerte volna a Drávától éjszakra fekvő Pannóniát.

Vellejus Paterculus, a ki a nagy pannoniai lázadásnak szemtanúja volt K. u. a 6-dik évben, s szerepelt is benne, nem írja le Pannóniát és népeit. De a harcok phrasisos vázlatából az tűnik ki, hogy a rómaiak még Augustus idejében csak igen kis részét bírták a későbbi Pannóniának. A római várakkal meg nem szállott terület szomszéd népei, mint a breucok, daesidiatok félig független fejedelmek alatt éltek, s midőn a rómaiak fellázadásról beszélnek, helyesebben csak a szerződések megszegéséről kell vala beszélniök.

Miután Augustus alatt a római Pannonia nem lehetett egyéb a Dráva- és Száva-köznél, — annál könnyebben érthető, hogy Illyria közös név alá látjuk foglalva Pannóniát, Japydiát, Liburniát és Dalmatiát. — Innen, mikor Vellejus Paterculus, a szemtanú, azon meglepő tudósítását olvassuk, hogy K. u. 6-ban már összes Pannonia átvette a római nyelvet, szokásokat s az írást is, csak a római területre kell azt értenünk, melyen a nép aligha fellázadt, — hanem fegyvert fogott a sokkal nagyobb rész, melyet csak szövetségi szerződés kapcsolt Rómához. — Augustus századának egy szintén nevezetes geographja, a K. u. 79-ben a Vezúv kitörése alkalmával elveszett Plinius már valamivel többet ismer Pannóniából az előbbieknél. De még mindig az alsó és felső Dráva- és Száva-köz a törzsrésze Pannóniának. A keleti Alpok délre hajlásúróól szólván, a tengerre néző részt úgymond Dalmatiának nevezik, azon innen van Illyria. Ezekről éjszakra a „makktermő Pannonia“

(glandifera Pannonia), melynek a Duna vet határt. Coloniák abban Aemona (Laybach) és Siscia (Sziszek). Hajózható vizei a Noricumban eredő Dráva s a karni Alpokból folyó Száva, mely utóbbi a breucok és colapiánok területén foly keresztül.

Látniebből, hogy a tulajdonképi Pannonia leírása nem sokban különbözik még az Augustus korabelitől, s hogy Sziszek immár katonai őrhelyből római polgári várossá lett. Kitűnik az is, hogy az Augustus idejebeli fő lázadók, a breucok is tulajdonkép Száva melléki nép volt. —Azonban Plinius a fentebbi két colonián kívül tud már Pannóniában más római telepeket is megnevezni. Így Carnuntumot, a Magyarország és Ausztria közti mai határon, Pozsonyon felül, a Duna, déli partján, a hol ma Petronell helység áll. Ezt Plinius pannoniai állandó katonai telepnek mondja. ¹⁾ Ezenkívül megnevezi a mai Sopronyt és Szombathelyt. Az elsőt, úgy látszik, Tiberius császár alapította, mert „Scarabantia Juliá“-nak nevezi. Tudjuk, hogy a nagy lázadás alkalmával Tiberius Carnuntumnál erődöt állított volt, melyet azonban ott kellett hagynia. Hihetőleg később megújította azt. Ugyanekkor keletkezhetett a carnuntumi országúiban Scarabantia, mely azonban csak „oppidum“-nak, azaz másodrendű táborhelynek van címezve. Nevezetesebb telepítvény volt Sabaria, a mai Szombathely. Ezt Plinius coloniának nevezi. E szerint ez a város sem volt többé valamely légio tanyája, hanem római polgár-várossá lett. — Nincsenek is Szombathelyről római katonai emlékeink. A városfejlődése gyors lehetett. Claudius császár emelte colonia rangra.²⁾ Több várost Pannóniában nem nevez meg írónk. De a megnevezettek

¹⁾ láb. IV. Cap. 25. „Pannonica hyberna Carnunti.“

²⁾ Colonia divi Claudi Sabaria. Claudius 41—54. uralkodott K. u.

elég biztos kiindulási pontok. Először is Szombathelyre nézve meg kell jegyeznünk, hogy miután az már a század közepén nevezetes római város, úgy kell lenni, hogy a század elején már meg volt szállva. Akkor még csak egyszerű municipium lehetett. Föl kell tennünk, hogy az említett helyek római út által voltak egybekapcsolva, sőt valószínűbb az, hogy egy országút volt megszállásuk fő indoka. A Plinius szerint való útívázlat geometriai föladattá válik. Meg lévén adva a Duna partján Carnuntum, mint éjszakai végpont, mely tisztán csak táborhely volt még akkor (Pliniusybernának mondja); továbbá Sabaria, mint közbelső pont, s végre Siscia, mint az ut vége, mindez megadja a vázlatot. Megfelelne az irány mai térképeink azon vasutjának, mely Sopronytól Szombathelynek, onnan Kanizsának, onnan Zákánynak tart. Zákánytól pedig nem Zágrábba, hanem a kissé keletibb fekvésű Sziszekre menne. Meglehetős egyenes vonal éjszaktól délnek, csakhogy a Drávától a Szávaig kissé nyugat felé törik meg. — Dfe feltűnő, hogy Plinius a Rábáról nem szól, pedig a Szávát és Drávát nagyon figyelmére méltatja. Megfejtethőbb, hogy a Balatont is egyáltalában nem említi. Mert az egész római világ, latin és görög író egyaránt, a Balatont nevezi hol Peisonak, hol Pelsonak. Plinius pedig azt a tavat nevezte így, melynél Noricum (a mai Ausztria nagyjából) érintkezik Pannóniával s melynek környékén Soprony fekszik, az ő Scarabantiája. Ez pedig nyilván a Fertő tava. E szerint Plinius csak egy tavat ismert a mai dunántúli vidéken. A Balatonnak mintha hírért sem hallotta volna. Az írónak különben nem volt fontos a nagy tó megnevezése. A fenn leirt ut egyáltalán nem érinthette, — attól nyugat felé vagy öt mai mértföldre húzódhatott le. Egy római író, — sok példa van erre, — kevesebbet tudott ilyesekről, mint az élet érdekelt emberei. Sőt a legújabb korig is

van számos tárgy, melyet tudhat egy katona vagy diplomata, vagy belügyministerium, de nem tudnak az akadémiák sem. Pedig Guttenberg születése után az ötödik században vagyunk. A római Sabariában minden gyermek hallott a Balatonról, a mit a római Plinius nem ismert. De épen ez a feltűnő ignorantia mutatja, hogy Pannóniának ez a nyugati útja annyira új volt, hogy mentsége lehetett egy tudós írónak, ha azt pontosabban nem ismeri. Ilyen megfontolás mellett érthető az is, hogy mikor ugyanazon író szól a borostyánkő-kereskedésről, csak Carnuntumot hozza fel, mint kereskedési állomást, s hallgat az előtte ismeretlen útról, mely Aquincumon vezethetett keresztül. Az előbbi is még a század közepén innen csak téli szállás, mint láttuk, s nem colonia. Sőt még ennél alsóbb rangú municipiummá is csak a következő században, 136-ban lett.

Azonban ha írónk nem ismerte a természeti viszonyokat, voltak tudósításai a Balatontól keletre lakott pannoniai népekről. Szól az azalokról, kik, mint későbbi írók-ból gyanítjuk, a mai komárom-, esztergom-megyei Duna mentén laktak, az eraviscokról, Budának akkori legközelebbi szomszédjairól, hercuniatokról, kik valamivel nyugatabbra lakhattak sat. Egyszóval ezen a tájon a népekről van tudomása; de várost nem említ eme vidékeken. Nyilván a római úthálózat és telepedés még nem terjedt a Duna keleti vonaláig. A Balaton és Duna vonala közti száraz Pannoniához számítottatott ugyan, de világos, hogy a barbár s nem a római Pannoniához még. ¹⁾ — A népek, mint a rómaiak szokták mondani, ki voltak békítve, azaz nem mertek támadni, adót fizethettek, segédcsapatokat állíthattak ki, — de apróbb törzsekben főnökük alatt auto-

¹⁾ Plinius legbövebben szól Pannóniáról a III. k. 25. f.-ben, régibb felosztás szerint a 28. fejezetben. Én a lipcsei Teubner-féle 1865. kiadást használtam.

nomiát élvezhettek. Ily állapotban keletkezhetnek az eraviscok fennemlített pénzei. Bármint legyen ez, a nevezett pannon népségek aligha nagyobb függésben voltak Rómától, mint ugyanazon időben a Dunától éjszakra lakott quádok és markománok.

Augustus utóda, Tiberius alatt ugyanis a félelmes Marbodot magok a barbárok buktatják meg, s most a rómaiak adnak nekik királyt a quád Vannius személyében, s megszabják a határt, a hol lakniok kell, — úgy látszik a Morva és Vág között. Tacitus szerint ők szövetségesek, kiket a rómaiak is segítenek, nem fegyverrel, hanem pénzzel, s megteszik ennek fejében a szolgálatot. ¹⁾ Tehát a római mintegy zsoldot fizet nekik. Claudius császár idejében X^{annus} ellen fellázadnak testvére gyermekei. A császár nem avatkozott a viszályba, de Histernek, Pannonia parancsnokának ír, tartson egy hajót készen a Duna partján, s vegyen maga mellé a tartomány segédcsapataiból is, hogy védhesse a legyőzöttet s féken tartsa a győzött. A segédcsapatok alatt (auxilia) nyilván a meg nem telepített népek contingense értendő.²⁾ Vanniusnak a gyalogsága a germán svévekből, lovassága szármát jazygokból állott. De a túlnyomó erő ellen megveszti a csatát, smaga sebesülten menekszik a dunai hajóhadra a rómaiakhoz. Neki és követőinek Pannóniában adnak szállást. — A.kik trónját elfoglalták, hűséget esküsznek a rómaiaknak.³⁾

Mindez az első század végén irt Tacitusból van véve, mi sok tekintetben jellemzi a rómaiak és a határszéli barbárok közti viszonyt. A határvédelem náluk nem csupán várakban, hanem a szomszéd népek feletti souzerain vi-

¹⁾ Tac. Germania 42. f. és Annales II. 63.

²⁾ Ann. XII. 30. „Ipsaque ex provincia lecta auxilia“ vi-tás hely szerintem csak ennyit jelent.

³⁾ U. a. u. o.

szonyban állott, s ezen kapocs a viszonyok szerint igen különböző fokon lehetett tágabb vagy szorosabb. A Dunától éjszakra lakók függetlenebbek lehettek, mint a pannonok, mely utóbbiakra ráparancsolják a contingens kiállítását.

Érdekes továbbá az, hogy a rómaiak a Dunán, kétségkívül Carnuntumnál hadihajókat tartanak, melyekre a quád fejedelem és vazalljai menekülnek. — Ez, valamint az éjszaki népek engedelmessége mutatja, hogy semmiféle ellenállás nem állott útjában a rómaiaknak, hogy ha akarták, a pannoniai Duna egész hosszát s az azon belül fekvő területet meg ne szállják. S itt méltán kérdehetjük újra, ha a rómaiaknak mindenek fölött védelmi vonalak keresése volt a főgondjuk, mi az oka, hogy oly kevésbé siettek megszállani a Dunát egész hosszában? Száz éve múlt Vespasianusig, mióta Augustus légiói Olaszország bástyáján, a Karszon s Görögország védfalán, a Balkánon innen telepedtek meg, s még a másik természetes védvonalat Vespasianus haláláig sem szállották meg? Úgy látszik, a pannoniai védvonal az első században kevésbé volt erős a természet által, s a mesterséges védelem sem mutat nagy aggodalomra. Tacitust veszszük ebben tanúnak, ki az első század közepén innen született, igen jól ismerte kora viszonyait, szorgalommal állította össze az őt megelőzött két generatio adatait, s a következő század elején írja nagy gonddal évkönyveit és történeteit. Szerinte Tiberius uralkodása alatt (i4—37. évek), nyolcz egész légió őrizte a Rajnát. De ugyanakkor Pannóniában csak két légió tanyázik. Hanem a mai Szerbia hosszában elnyúló Duna mellett, felső Moesiában is volt két légió. Végre Dalmatában ugyancsak kettő. ¹⁾ Utóbbi rendeltetése volt, úgy lát-

¹⁾ Tacitus Annales IV. 5.

szik, hogy a más két hadosztálynak tartalékul szolgáljon, s biztosítsa az olaszországi utat. Ha nem engedjük magunkat zavartatni a provinciáknak ezen időben úgy sem eléggé szabatos körülírása által, s csak hadi szempontból tekintjük az elhelyezést, a dolog így áll; van két légió, az egyik Carnuntumban, a másik belebb a szárazon, hogy összeköttetését biztosítsa: ennek állomása a század utolsó harmadában legalább Pettau. Ez áll őrt a Dunának Becstől Pozsonyig terjedő vonalán, hogy a márkománokat s más svéveket féken tartson. A Pozsonytól Esztergomig való vonalon a túl parton levő szövetséges quád csak az azon inneni szintén szövetséges pannonokat bánthatta volna. A Duna szerbiai vonalán azért kellett két légió, mert az Erdélyt lakó dákok veszélyes és nyugtalan szomszédok voltak. Hol a Zimonytól a Vaskapúig való Dunán, hol a Vaskapú és tenger közti vonalon be-betörtek rabolni a birodalom területére. Már Strabo úgy vélte, hogy Siscia elfoglalását a dákok ellen tervezett vállalat indokolta. — A Duna keleti vonalát, azaz a buda-eszékit, úgy látszik, nem féltették. Ott, ha a Duna és Tisza közén lakó jazygok átjönnek a Dunán, a scordiscok, breucok, eraviscok fogadják őket kevés vendégszeretettel, a kik már korábban, a rómaiak nélkül is tudták magokat védeni ellenök, ha csak a dák királyokkal szövetségben nem nagyobb invasióval törtek be. Azt gondolom, katonailag az a kezdetbeli Pannonia, mely leginkább a Dráva és Száva között foglalta magában, most a moesiai sereg védelme alatt volt, s illetőleg azon tájék nagy részének nem volt szüksége védelemre. Különös az, hogy a legelőször meghódított Sisciában, valamint a később fővárossá lett Sirmiumban (ma Mitrovitz) nem maradtak fenn oly emlékek, melyek valamely légió ottani szállásolását bizonyítnák, pedig meglehetősen számban találtak ott római föliratokat, s tudva van

az is bizonyossággal, hogy Tiberius Sisciába légiót telepített, — oly formán, hogy a benszülöttek városát két felé osztotta s az egyiket katonái számára megerősítvén, a másikat meghagyta a régi lakosoknak. A katonai emlékek nemléte akkép magyarázandó, hogy mint katonai teleppel, Sziszekkel hamar fölhagyhattak, hogy a Dunához közelebb eső helyekbe tegyenek őrséget, — s később ennek sem érezhették szükségét, — inkább az alább eső Dunán lévén szükség a birodalom előharczosaira. Így osztván fel a légiókat, az tűnik ki, hogy a Duna négy légiója körülbelül fél akkora vonalat védelmezett, mint a Rajna nyolcza, — azaz ott a határvédelem ép oly erős volt, mint itt, vagyis megfordítva egyenlően gyöngé. Oly nagy távolságokra, mint a minőt leírtam, s külső invasiók eshetőségére valóban egy maroknyi sereg. Egy légió mintegy 6, a könnyű csapatokkal együtt mintegy 12 ezer ember volt. Tehát mindent beleszámítva két légió 24 ezer ember.

Miképen gondolkoztak a császárság alatt is a legharcziasabb barbárokról a légiókkal szemben, arra érdekes példát találunk Tacitusnál. — Augustus a Rajna mellékén, a germánok földjére egy táborhelyet állít, mely, mint világosan ki van emelve, nem védelemre van építve, hanem azon célra, hogy féken tartsa a germánokat. Nem is volt rendszeresen bástyákkal megerősítve. Egyszerű sánczolat. Még is oly nagy volt a biztonlét érzete, hogy körülötte egy generatio alatt külváros keletkezett nyílt helyen, mint az író mondja, egy „municipium“-szerűhelység. Nem gondolta volna senki, így folytatja, hogy azt valaha a barbárok ostromolni merjék. Egy támadás esetére elegendő volt a légiók ereje és jó fegyverei?) Ez a sánczolat így maradt 70 tájáig, s akkor is csak egy légió volt benne.

¹⁾ Hist. IV. 23.

Ez a rajz kétségkívül elkerülte azok figyelmét, kik úgy írják le a rómaiak barbár szomszédjait, kik ellen a római kénytelen lett volna hatalmas várakat építeni. Mert hogy a markomán vagy dák félelmesebb lett volna a rajnai germánnál, azt sem bizonyítani, sem képzelni nem lehet. A rendetlen könnyű lovas szármátokat pedig ebben a században, mint látni fogjuk, éppen megvetette és lenézte a római. Pannonia csekély őrségéről idézhetjük az első század vége felé élt Flavius Josephust is. Szerinte; A Dalmatiáig és Dunáig terjedő Illyria csak két légiónak engedelmeskedik, melyek egyszersmind feltartóztatják a dákok becsapásait is. Sőt magok a dalmaták, kik egykor oly sokat küzdöttek szabadságukért, most csendesen vannak egyetlenegy légió alatt.¹⁾

Ha a római sereg fentebbi csekély létszámát vesszük, elenyészik az az álhit is, mintha Róma erővel igazta volna le az egyszer fegyverrel legyőzött népeket. Csudálatos, hogy Augustus századának némely kikiáltott rász uralkodója alatt is csak katonai zendülésről olvasunk, — azaz csak a római elem lázong, de a meghódított népek békén maradnak egy Nero, Domitianus alatt. A mozgalmakat a légiók, s más zsoldosok kezdik. Katonai lázadások, s a szomszéd barbár népek belevegyülése is ily jellemű; mert azok is Róma katonái voltak. Nem a nemzetek, hanem azon fegyvereseik vesznek benne részt, kik különben Rómának szoktak szolgálatot tenni. A megszállott területek népe veszteg marad. Epén Tacitus, ki oly élesen sújtja ama Caesarok bűneit, megfejtí félig a talányt. Csaknem panaszosan hozza fel, hogy a respublica bukását korántsem sajnálták a provinciák. A senatus és nép uralma gyakori polgárháborút szült, a respublica tisztviselői zsarolták a

¹⁾ Jos. Flavii Opera omnia. Becker 1856. kiadása, 4. p.

tartományokat, a törvény nem adott védelmet, melyet erőszak, cselszövény és pénz kijátszott. íme a Caesarok legelkeseredettebb ellensége is kénytelen bevallani, hogy a tartományoknak jobb dolga volt a császárok, mint a köztársaság alatt. ¹⁾

Svetoniusnál is érintve látjuk azt, hogy Domitianus nagy szigorral őrködött a tartományok lelkiismeretes kormányzása fölött. E szerint a provinciák polgári elemét nem hogy fékezniök kellett volna a légióknak, mert ezek nem egy rász példát adtak a pártütésre, hanem a jó administratio tartotta nyugalomban.

De itt csak azt akarom kiemelni, hogy Tacitus két légiója közvetett bizonyíték a Duna vonalának fennirt birtoklására nézve, mely szerint az első század végén csak a Duna éjszaki vonala lehetett megszállva s az is kis terjedelemben; ezenkívül a szerbországi dunapart. Ha a Rábától a Dráváig nyúló, azaz a keleti dunapart is meg lesz vala szállva, szükségkép egy harmadik légiót is említne Tacitus Pannóniában, a minthogy későbbi időben mindig külön légiók kellettek ezen vonalakra.

Voltak s vannak, kik Aquincumnak római megtelepítését az első századba, Vespasianus uralkodása elejére teszik, tehát 70—79-re.^{a)} Kenner, ki ezt elfogadja, nem eredeti kútfőre hivatkozik, hanem egy régiségtani szótárra. ³⁾ Ez pedig hivatkozik Dio Cassiusra, mint már Schönvisner is. Dio Cassius a második század végén s a harmadik elején

¹⁾ Tac. Ann. I. k. 2. f.

²⁾ Első, tudtommal, ki ily véleményt mondott, az érdemes Schönvisner volt (De ruderib.) Ma is többen vallják. Kenner Fr. Noricum und Pannonia (Berichte u. Mitth. XI. k. 25. 1.) Hampl „Aquincum“-a 22. 1. sat.

³⁾ „Paulys Realencyclopaedie“ Légió szó alatt. Ezen igen hasznos könyvet azonban nem lehet ellenőrzés nélkül használni, s számos fogyatkozásait tapasztaltam.

élt, s könnyen tévedhetett volna az első század viszonyai dolgában. Azonban a nevezett görög író teljességgel nem mondja, hogy Aquincumba Vespasianus helyezte volna azt a II-dik légiót, mely később állandó lakosa lett városunknak. Ő előszámlálja az Augustus idejéből az ő koráig megmaradt tizenkilencz légiót. Azután elősorolja azokat, melyeket Augustus utáni császárok állítottak ki. — Szerinte „Vespasianus alkotta a II-ik adjutrix légiót alsó Pannóniában?” — Tehát betű szerint véve sincs az mondva, hogy Aquincumban feküdt volna ez a légió. De értelmezésem szerint még az sincs mondva, mintha átalán Vespasianus alatt alsó Pannóniában lett volna ez a dandár.

Az író azt akarja mondani, hogy Vespasianus szervezte azt a légiót, mely ma (K. u. 200 körül) alsó Pannóniában van állandó szálláson, ¹⁾ Sem feliratos emlékek, sem írók nem különböztetik meg az első században alsó és felső Pannóniát, — hanem egyszerűen Pannonia nevet használnak. E szerint, ha Dio Cassius helyét jól értelmeztem, el lehet mondani, nincs egyetlen egy írott emlék, melynek nyomán azt lehetne állítani, mintha Aquincumban a rómaiak Vespasianus idejében (69-től 79-ig K. u.) megtelepedtek volna.

Ezen időből van két-három fölirat, mely kapcsolatban látszik állani a kérdéssel. — Későbbi időkben Aquincum legállandóbb lakosa a II-ik légió volt, melyet adjutrix névvel különböztettek meg néhány hasonló számot nyert más légióktól. — Ezt Vespasianus császár alakította. mindjárt trónra lépte után, még pedig a hajóhad legénységéből, mire Nero adott volt példát. Mikor ez a gyűlölt zsar-

¹⁾ Dio Cassius LV. könyv 24. fej. épen az, a mire Pauly Encyclopaediája hivatkozik. Annak sem találok nyomát Dio Cassius 67. könyve 5. és 7. fejezetében, mit Hampl (23. 1.) talánképen állít, mintha K. u. 86-ban Domitianus a II-dik légió adjutrixszal harczolt volna a markománok ellen. D. C. ott egyáltalában nem szól egy légióról sem.

nők egymásután látta elpártolni katonáit, a flotta legénységét akarta szárazsi seregül használni.

Egy ily csapatot küldött Spanyolországba a lázadó Galba ellen. De az új szárazsi had utóbbihoz pártolt, ki légió rangra emelte, — azaz sast, „első adjutrix“ czimet adott neki, s ígéretet tőn, hogy a kiszolgáltaknak tisztességes földbirtokot ad. Szóval Galba volt teremtője azon légió I. adjutrixnak, mely később egy pár századig volt Komárom tájának építője, őre és lakosa.

Nem tudni, véletlen volt-e vagy számítás, hogy a szomszédos vidéknek, Aquincuménak lakójává meg, szintén később, a II-dik adjutrix lett, melynek eredete hasonló, de még viszontagságosabb. Midőn Galba ünnepélyesen bevonult Rómába, eléje ment a flotta-katonák egész serege fegyvertelenül, s kérte, alkosson belőlök is légiót. Kereken tagadó válaszára zúgni mertek, s a caesar a fegyverteleneken borzasztó mészárlást követett el. Mintegy hétezer embert gyilkoltatok le. A megmaradtakat szigorú őrizet alá, fogságra vetette. Ez az általánosan borzadással elitét tett okozta főkép Galba vesztét.

Otho támadt fel ellene, s az új légió, mely az egykori bajtársain elkövetett kegyetlenség miatt idegenkedett Galbától, most az új követelőhöz pártolt. Otho hatalomra jutván, a Rómában sok ezerre menő flotta-katonaságot kiszabadította a fogságból. Rendes századokra (centuria) és zászlóaljakra (cohors) osztotta, szóval légió módjára szervezte, — ámbár még forma szerint nem kapott zászlót, azaz sast. De Otho, mint előde, szintén nem évekig, csak hetekig uralkodott. Vitellius támadt ellene, ki győzedelmeskedvén, a katonák, s vele a hajósok új légiója is hatalmába kerültek.

Vitellius a flotta-legénységből alkotott I. légiót, mely Otho mellett nagyon kitett magáért, Spanyolországban helyezte el. De a még sas és szám nélküli flotta-légiót meg-

tartotta Rómában. Ideiglenes neve „légio classica“ volt, azaz hajósok (száraz) légioja. Ezek hűségében megbízott, s talán csak azon mult a csapat formaszerinti felavatása, hogy nem volt rá idő. Otho 69-ben, april 16-ikán vet véget életének maga, s már julius i-sejéig a keleti és dunai légioók Vitelliust bitorlónak kiáltják ki, helyette Vespasianust éltetve. A hajósok új légioja most a második elpártolást követi el, — az új jelölt mellé állván.

Egyszersmind a ravennai flotta katonái is, kiknek parancsnoka Lucilius Bassus volt, Vespasianus mellett nyilatkoznak. Mert a legénység nagy része dalmatai és pannoniai eredetű volt. Ezek a tartományok pedig Vespasianushoz szítottak. *)

Vespasianus trónra jutván, a már légioív alakult „classicus“-nak (hajósoknak) sast, czimert és nevet ad. Neve „Légio II. adjutrix“ (II-dik segédlegio). Ez eléggé indokolt czím lehetett jövendőre, — bár mindaddig nagy tetteiről nem szól az írás. De különösebb a kitüntetó czím, melyet Vespasianus még hozzáragasztott, úgyhogy a teljes czím „Leg. II. adjutrix pia fidelis“, azaz megbízható és hűségés. ²⁾ Valóban sokszorosán hű: először Othohoz, aztán az ezt legyőzött Vitelliushoz, s végre ennek ellenségéhez, Vespasianushoz! — Talán épen a tisztességes név által akarta utóbbi örökösen emlékeztetni a légioót a születésekor mutatkozott hibák kerülésére.

De ez még csak czím volt. — A légiónak minden egyes embere római polgárjogot nem nyert volt, melynek hijjával volt a hajóhadnál vagy a szárazon nem légioókban szol-

¹⁾ Tac. Hist. III. 12.

²⁾ A pia nem kegyest jelent mindig, s épen itt nem. Dió Cassius görög szövegében rcturd-nak van fordítva. Ugyanazon író szerint Claudius császár találta fel más légioók számára, kiknek szorultságában hűségét biztosítani akarta, a pia fidelis címet, s azt a senatus által is megerősítette. (D. Cass. LX. 15.)

gáló barbár eredetű alattvaló. Vespasianus 70-ben márczius 6-dikán ünnepélyes okmányt állított ki a légió számára, mely rézlapra vésve a Capitoliumban a Júliusok nemzetségenek oltára mögött helyeztetett el, mint szokás volt az ilyenmű okmányokat. Ezen kívül szintén érczlapon a légiónál is megvolt másolata.

A légió akkor Campaniában Resina táján tanyázott, a hol találták az emléket. Ebben polgárjog van adva a II-dik „pia fidelis“ segédandár mindazon egyéneinek, kik betöltötték a szolgálat húszadik évét. Ez volt ugyanis a legióbeli szolgálat köteles évszáma. Sokat jelentő formaság! Mert ebben nem szoktak részesülni a hajókon szolgáltak, hanem csak a szárazon a rendetlen csapatoknál a fentebbi évet kitöltött egyének. A kik rendes, azaz legióbeli katonák voltak, azokat polgári joggal bíró osztályokból ujonczozták, s ilyeneknek nem volt szüksége a fentebbihez hasonló diplomára. Azért ritka kivételes tünemény, hogy az I. adjutrix Galbától, a hasonnevű II-dik légió Vespasianustól nyer ilyen okmányt.

Azonban nagy kitüntetés volt a polgárjog elnyerése, s az, hogy csak húsz évi szolgálat kitöltése elegendő volt. Mert a hajóhad legénysége csak huszonhat évi szolgálat után nyerhetett ily előnyt. Így azok a tengerész-katonák, kik a ravennai flottánál Vespasianushoz pártoltak, ennyi évi szolgálat végeztével lettek polgárokká, mint ezen császárnak egy 71-dik évben kelt diplomája tanúsítja. Világosan . ki van téve, hogy azok a tengerészek, kik Lucilius Bassus alatt szolgáltak volt s a huszonhat évet kitöltötték, nyerne polgárjogot.¹⁾ Ez pedig többek közt azon fontos engedményben állott, hogy veteránnak azelőtti vagy azutáni

¹⁾ A II-dik légió számára kiállított diploma. Cardinal! Dipl. Mil. Táv. IV. p. XIX. A flotta számára kiállított pedig Mommsen Corpus Inscr. L. 850. lap.

házassága törvényesnek ismertetett el. A nem valóságos polgár házasságát, ha különben formaszerű volt is, s szégyen nem volt, a törvény el nem ismerte.

A 71-diki fentebbi diplomából az tűnik ki, hogy Vespasianus valamennyi flotta-katonát nem osztott fel légiókba; de azért jutalmuk nem maradt el azoknak sem, kik a II-dik adjutrix légióban helyet nem találtak. A nevezett okmány 71-ben april 5-dikén kelt. Még azon hó második felében ugyanazon katonák számára a császár egy módosított diplomát állít ki. Nyilván a megajándékozottak sérelmesnek tekintették, hogy bajtársaiknak a II. légióban csak húsz évet kell szolgálniuk, nekik pedig huszonhat évet. Azért ujdonúj diplomát kaptak Vespasianustól april 14-től 30-ikáig, melyben a törvény is meg van tartva s a katonák is ki lehettek elégítve. Az van mondva benne, hogy a diploma élvezetébe a legénység huszonhat évi szolgálat után lép, de a ki a hadjáratban (expeditione belli), tehát mint száraz katona vitézül és híven megtette kötelességét, amaz évek leszolgálása előtt is. Kétségkívül azt kell alatta érteni, hogy az ilyenekre nézve a száraz sereg húsz évi szolgálatideje érvényes.

A másik kiváltság, a miben a veterán részesült, házassága törvényesítésén kívül az volt, hogy számára a birodalom valamely részében az állam földbirtokot jelölt ki. így a flotta-katonaság azon részének, mely nem a II-dik légióban szolgált, Vespasianus Pannóniában jelölt ki telepet, s a diploma leihelyéből gyaníthatólag a Száva mellékén; mert az utóbb taglalt okmányt Bródtól nem messze találták, a volt bródi ezred területén. ¹⁾

¹⁾ Mommsen az általa közölt két diplomára (851. 1.) nézve feltűnőnek találja, hogy két-három hét különbséggel Vespasianus ugyanazon csapatok számára két külön diplomát irat. Ő azt a különbséget látja a kettő közt, hogy az elsőben (april 5-dikiben) meg van nevezve Pannonia, mint a flotta-katonák telepedési

Annyi a fentebbiekből áll, hogy egyfelől a II. légió katonáinak okmánya egy szóval sem gyaníttatja, hogy veteránjaik hol nyernek telepet; másfelől a légióvá nem alakított többi flotta-katonaságról is, mely Pannóniában szállott meg, nincs semmi adatunk, melyből azt mondhat - nók, hogy Aquincumban helyeztetett el. Sőt inkább az a valószínűbb, hogy a Száva mellékén lett birtokossá.

A mi a II-dik légiót illeti, mely jóval később Aquincumba került s azt el sem hagyta századokig, annak történeté ezért közelebről érdekel bennünket. A sást, kitüntető címet, melyet Vespasianustól 70-ben, márczius 6-dikán nyert, meg kellett hálálni, a mire bő alkalma volt; mert még azon évben folyt le a súlyos hadjárat, melyre a császár, mint láttuk, egy másik diplomában czéloz.

A polgárháborúkat az alsó rajnai népek felhasználják függetlenségök kivívására, melyre a pártoskodás mintegy felhívta őket. Épen a batavok, Civilis nevű vezérok alatt az elsők, holott ennek a szövetséges népnek legkevesebb panasa lehetett az elnyomatás miatt. Nem adott egyebet katonánál a rómaiaknak, különben saját törvénye szerint élhetett. — A kevés számú római légiók nagy nehezen bírtak megküzdeni a veszélyes mozgalommal, mely kiterjedt a germánokra, sőt némely gallokra is. Vespasianus császár Civilis ellen a 70-dik évben több légióval együtt egyenesen Rómából. küldi az Alpokon keresztül a másodikat is. Az ellenség a Rajna mellett Veteránál száll táborba. A Rajnát egy keresztben vont gáttal kiárasztja serege homloka előtt, mi által a síkság tóvá és mocsárrá helye, a másokban nincs. Én nagyobb különbségnek látom, a mit fenn előadok, — hogy t. i. az első diploma szerint 26 évig kell szolgálni, a második szerint előbb is veteránna lehet valaki, ha a lefolyt hadjáratban kitüntette magát. Az utóbbiban azért nincs szó Pannóniáról, mivel az első, szinte érvényes okmányban az benne foglaltatott.

lett, melynek gázlóit a batavok és germánok jól ismerték. Könnyű fegyverzetökkel úszni is tudtak. Lábolásra is az ellenség emberei magas termetőknél fogva alkalmasabbak. Mindamellett Cerialis, a római vezér nem akarta megadni egy barbárnak azt az elégtételt, hogy ne látszasák merni a támadást, bár csupán a természeti akadályok miatt is. Az első nap a rómaiak támadása nem sikerül. Másod nap a római vezér, Cerialis külön osztályokban állítja föl seregét s mindenikhez külön beszédet tart: a VI-dik légiót megtiszteli azzal, hogy ez egymaga emelte a császári trónra Galbát; a XIV-dik légióban Britannia meghódítóját üdvözli; a II-dik légiót azzal buzdítja, hogy ebben az első ütközetben érdemelje ki az új sast és légió címet. S a légiók a természeti akadályok s az ellenség vitézsége felett diadalmaskodnak. *) Bár a történész nem emeli ki, de kétségtelen, hogy épen a II-dik légió és a többi volt flotta-legénység a legjelesebb szolgálatokat tehetette ezen inkább vízi, mint száraz harczokban, habár elvben a száraz sereghez számították a csapatokat. Civilist még néhány hiú kísérlete után sikerült kibékíttetni. A II. légió első és nehéz munkája méltán számítható Aquincum történetébe, miután mint mondám, a Rajna ezen vitéz harczosai őrzötték századokig a Dunát a mi vidékünkön. A hadjárat utolsó felében a Rajna mellett, Batavodur.umat tartotta megszállva a mi légiónk; de hol volt neki állandó szállás kimutatva, az tudva nincs.

Domitianus idejéből maradt fenn a légió hős tetteinek némi emléke. Egy Olaszországban, Potenzában talált fölirat a légió egy tribunjának, (mintegy őrnagyának) kitüntetését foglalja magában, ki csapatjával egy várostromban az első volt a falak megvételeiben (corona muralist nyert)²⁾

1) Tacitus Hist. V. K. 16. f.

2) Orelli Henzen gyűjteménye 6766. szám. Vitás kérdés

Ez a hiteles okmány azt bizonyítja, hogy a II. légió legalább a 88-dik év után a pannon határokon küzdött; mert az együttes szármát-svév támadás tárgya kétségkívül Pannonia volt. A harcban a légió, úgy látszik, nagy dicsőséget aratott ismét. De később szintoly büszke lehetett más czímeniserre a korra. Ezen időtájban szolgált a II-dik légióban mint tribün Hadrianus, a későbbi nevezetes császár, kit innen aztán alsó Moesiába tettek át s ott lett úgy látszik, az V. macedón légió parancsnokává. ¹⁾ — És abból, hogy egy légió rendkívüli időkben hol küzdött, nem lehet következtetést vonni arra, hol volt állandó tanyája. Asvév háborúra Spanyolországból is hoztak ki légiót. Némely régiségbúvár a Rajnához, más Pannóniába teszi a mi légióink első telepeit. Van, a ki egy ideig való táborhelyét Britanniában keresi.²⁾ De documentumokat ezen idő szerint nem lehet fölmutatni ezen légió első századbeli lakóhelyére nézve, s még az azután való sok évre sem.

Miután a II-dik légió nyomán nem bizonyúl be semmi az első század Aquincumára nézve, lássunk még a területre vonatkozó egy-két adatot. Az irodalmi nevezetesebb emlékek szemléljét ezen időre nézve kimerítettük. Tacitus fenmaradt műveivel már némileg a második századba is átcsaptunk, mire világos bizonyság, hogy történeti bevezetésében reményét fejezi ki Nerva és Trajanus történetének volt, vajon Vespasianus vagy Domitianus idejére teendő-e ez a felirat: mely a szármát és svév háborút együtt említi. De Borghesi véleménye s Mommsen fejtegetései (Hermes III. nő. 1.) alaposabbak, kik a Domitianus alatti ily háborút tartják említettnek. Alig is lehet, hogy a 69—70-ben folyt szármát-svév nyugtalanságokról lenne szó, mikor a légió születendő félben s mindjárt a Rajnához volt rendelve.

¹⁾ Spartianus, Hadrianus élete. 2. fejr. Tribunus secundae Adjutricis legionis creatus. Post hoc in inferiorem Moesiam translatus, extremis jam Domitiani temporibus.“ (Domitianus meghalt 96-ban). — Mommsen Corp. I. L. 550. sz.

²⁾ Grotiefend Annál. Soc. Rhen. 32, 77.

megírásához. Trajanus pedig 98-ban jut trónra, s a következő száz év első éveire esnek legnevezetesebb tettei. A nagy történész az ő „Históriái”-t, úgy látszik, részenként írta és olvasta föl 98-tól 115-ig, s az utóbbi évben adta ki, mikor Annalisaihoz fogott. ¹⁾ Germaniáját 98-ban írta. Ha Pannóniáról oly tüzetesen ír vala, mint a germánokról, már a Trajanus korabeli Pannonia képe maradt volna ránk. A területi viszonyokról, a mit tőle vehettünk, egyes mellékes szavak, s aligha a fentebbi idézetekben kimaradt valami fontosabb, a mi vidékünkre vonatkozik. — A területi viszonyokra alkalmas némi világot vetni egy a fentebb tárgyalt diplomák osztályába tartozó emlék Domitianus korából, ki 81-től 96-ig uralkodott. Kelt 85-ben, de már nem légió számára, hanem azon nemzetiségek szerint alakított zászlóaljok részére, melyek a római seregnek mintegy rendetlen csapatai voltak. Egy ilyenek részére kiállított diploma a szóban levő, melyet Belegen találtak, Segesdtől délkeletre. A Pécestől Szigetváron át N.-Kanisának vezető útban lehetett lakása ezen csapatoknak, melyek, mint látni fogjuk, az utak hosszában állomásonként szoktak elhelyezve lenni. Ezen csapatokról meg van mondva a diplomában, hogy Pannóniában fekszenek Funisulanus Vettonianus parancsai alatt. Megjegyzendő, hogy nincs megkülönböztetve a teljesen hivatalos okmányban alsó és felső Pannonia, valamint nincs megkülönböztetve ama 71-dikiben sem, melyet fentebb vizsgáltunk. A csapatok, melyekről most szó van, 21 zászló lévén, mintegy tiz-tizenegy ezer embert tehettek, lovas és gyalog együtt. Rendes viszonyokat véve, ezen csapatok mellett legfelebb két légiónak kellett lennie. Hol volt vajon az a két légió? — Az egyiknek állomáshelye az lehetett, me-

¹⁾ Mommsen, Lebensgeschichte d. jüngeren Plinius. Hermes, III. 106. 1.

lyet már Plinius (meghalt 79-ben) Carmintumnak nevez, a másik pedig Poetovio (a mai Pettau) volt. Utóbbiban a XIII. iker-legio (gemina) tanyázott, előbbiben a XV. Apollinaris, mely 71 -ben a judaeai háború után hozatott vissza Pannóniába. Ezt pedig nemcsak irodalmi följegyzések, hanem a legbiztosabb emlékek, ezen légiók által készített téglák bélyegei tanúsítják, melyek az első század vége óta ama helyeken találhatók. *) — Szerintem a legfontosabb körülmény az, hogy Poetovio az első század utolsó negyedében egy légiónak állandó lakása. Pettau pedig fekszik a Dráva partján Magyarország nyugati határán, nagy messzeségre a Dunától. — Látni fogjuk, hogy mihelyt biztosabb jele van annak, hogy vidékünkön a Duna vált a birodalom védelmi vonalává, Pettau megszűnik legiószállás lenni, s a XIII. ikerlegio téglái a mai Bécsben lesznek találhatóakká. Föl lehet bízvást tennünk a mi vidékünkre nézve, hogy légionárius táborhely csak a határszélen, vagy annak közelében volt. — Pettau soha sem volt többé légiók tanyája, mihelyt a Dunáig terjedt a római határ. A mint elvitték belőle a légiót, colonia rangra emelkedett — még pedig a II-dik század elején, Trajanus alatt. A 85-dik évről szóló fentebbi okmány leihelyének hiteles volta valószínűséget nyer a pettaui tábor létezése által ugyanazon időben. A leihely pedig, Segesd vidéke, arra mutat, hogy a Dráva és Rába vonalait összekötő útban, a Balatontól délre és nyugatra alkottak egyes helyőrségeket az okmányban felsorolt könnyű csapatok. A carnuntumi légió volt az előőrs a Dunától éjszakra lakó népek ellen, a pettaui tartóztatta fel a Balatontól netalán délre Olaszországba betörni akaró ellenséget, s az utat homloka előtt megszállva tartotta a könnyű fegyverzetű katonaság, mely mintegy előőrsi szolgálatot is teljesített.

1) Mommsen Corpus I. L. III. 482. és 510. 1.

— így osztva fel eme haderőt, azt is állíthatjuk, hogy már akkor két külön seregnek kellett lennie Pannóniában. Egyik a poetovio-carnuntumi, másik az alsó Száva mellékei, mely vidék mindig a legnagyobb fontosságú volt az utbiztonság tekintetében, s hadi vállalatok szempontjából is. Hogy azonban hol, s micsoda légió volt azon tájon az első század végén, arról hallgatnak az emlékek. De nyilvánvaló, hogy ha ekkor a II-dik légiót Pannóniában gyanítják, a Száva és Dráva közt kellene nyomait keresnünk.

Ha a leihelyeknek kivált a könnyebben hordozható diplomás érczlapokra nézve bizonyító erőt tulajdoníthatnánk, legelső jele annak, hogy Róma a buda-eszéki vonalat megkezdte szállani, a 98-dik évből maradt volna ránk. Találták Felső-Nána táján, mely Kölesdtől délnyugatra fekszik Tolnamegyében, nem ugyan a dunaparton, hanem a Duna mellékén. Szintén könnyű csapatbelieknek a szokott szolgálati év letelte utáni polgárjogát adja meg. Hét zászlóalj van előszámlálva benne, melyek az okmány szerint Pannóniában fekszenek. ¹⁾ Az okmány azt bizonyítja, hogy még a század vége előtt két évvel nem volt a tartomány alsóra és felsőre osztva, s így a hihetőséget, melyet a leihelyből merítenék a római provincia kiterjedésére nézve, ez a körülmény meggyengíti. Az itt előszámlált könnyű csapatok kis száma arra mutat, hogy ezen a tájon nem önálló sereggel van dolgunk. Egy fél légióhoz való könnyű sereg ez mindössze, — talán csak a Dráván túlról előörsképen kiküldött sereg, mely egyfelől a Dunát tartja szemmel, másfelől a pécsi hegyek átjárásait őrzi.

E szerint a keresztyén időszámlálás első százada nem ad semminemű biztos támaszpontot arra, hogy Aquincumot a rómaiak részéről megszállottnak és megtelepítettnek tekintsük. Római megtelepítés esetében vagy egy

¹⁾ Mommsen Corp. I. L. 862. 1.

légió téli szállása lett volna az, vagy polgárilag berendezett római város (municipium, colonia). Még az első században ez a két kategória kizárta egymást. Tekintve, hogy Aquincum a határon fontos közlekedési pont, ha valami, táborhely lett volna, a carnuntumihoz hasonló „hybernum,” mely esetben még római szervezetű város nem lehet vala. De nincs semmi nyoma, hogy itt légió tanyáztott volna Trajanus kora előtt. Sőt a pannonjai hadsereg fenle.irt elhelyezése csaknem az egyedüli argumentum, ez ellen bizonyít. Ezt az időt legfelebb átmeneti korszaknak tekinthetjük városunkra és egész vidékére nézve, melyen a benszülött törzsek megtartották autonómiájok egy részét, s ha nem is úgy szolgáltak, mint fenebb a quádokról írtam, szövetségesekekül, kik nemhogy magok fizettek volna, hanem Róma fizetett nekik; de, meglehet, olyformán, mint a batávokról írtam, hogy alávetették magokat a római ujonczozásnak, ha más adóval nem tartoztak is. Azok a pénzek, melyek az eravisc nép nevével verettek, valószínűbben lehetnek az első, mint bármely más század emlékei. De ezek a pénzek az autonómia mellett bizonyítják a rómaiság elterjedését a fél függésben volt népnél, s hihető, hogy a főnökök neve is római lett, mint a hogy egy Civilis nevű fejedelmet látunk a batávoknál. — Könnyen lehetnek ebből a korból valók azon leihelyek emlékei, melyekben a barbár készítményü ipartárgyakat összevegyülve találják régiségbúváraink a nyilván római gyártmányokkal.

Pannonia Trajanus előtt még mindig alig volt egyéb a rómaiak számára, mint egy, bár fegyverrel, kisajátított vonal, egy-két ut keresztülvezetése és biztosítása céljából. Az egyik ut a Görögországból Itáliába, a másik a keleti Európából a nyugatiba vezető. Így Aquincum közlekedési vonalainak előnyei csak mellékesen voltak felhasz-

nálva ebben a században. A carnuntumi hajóhad a mindkét parton többnyire kibékített szövetséges népek közt biztosan járhatott, mikor akart, le a vaskapui szorosokig; de mint mondtam, a folyami hajóhadak inkább állomásozó, mint közlekedő szerepet vittek, s inkább révbeli szolgálatot tettek. Az utak Eszéktől és Szombathelytől Budáig a barbár primitív, bár szekérutjai lehettek, de a rómaiak segíthettek már nagyobb akadályok legyőzésében. Mindenesetre nagy hátramaradás volt városunkra nézve, hogy még Pompeji eltemetése korában (79-ben) a rómaiak nem kezdtek itt építeni; hogy Siscia, Sirmium, Sabaria, sőt Carnuntum is előbb jártak nála ki fél, ki egy egész századdal.

Szóval úgy lehet vélekednünk, az első században a praehistoricus korszaknak még nincs vége, bár a római korszak elkezdődött volt vidékünkön. Azonban az első században kezdődik, s a második elején befejezést nyer egy bonyodalom, mely Rómát arra kényszerítette, hogy a Duna vonalán állást foglaljon s másképp rendezkedjék el.

IX. FEJEZET.

A MÁSODIK SZÁZAD.

Mint láttuk, az Augustusnak tulajdonított végrendelet, mely szerint a birodalom természetes határa a Duna és a Rajna, az előbbi folyamra nézve nem ment teljesedésbe az első császár egész századában sem. — A második század első éveiben éri el a római megszállás Pannóniában a Duna egész vonalát. Csakhogy ekkor szintoly kevéssé törvény az a vélt alapelv, mint azelőtt. Mert mikor a hóditó megérkezett a Dunához, keresztül is ment rajta. Az történt a Duna stratégiai vonalával, a mi történt volt Augustus idejében a krajnai Alpok szorosaival, — meg sem állapodott egy hónapig sem a hóditás ezen kitűnő védelmi vonalnál. Ugyanaz a Trajanus, ki Pannóniában a Dunáig viszi a megszállást, az Al-Dunán messze túl terjeszkedik Dacia meghóditásával.

Dacia elfoglalásának indokai mások, s az egykorúak előtt menthetőbbek voltak, mint Augustus hóditása. Domitianus alatt úgy látszik, diplomatai esztelenség s hadvezér! gyámoltalanság nagy csorbákat vertek a római név becsületén. Azok a quádok és markománok, kiket most svéveknek neveztek, s kik a Dunától éjszakra laktak s Augustus óta királyt fogadnak el Rómától, nemcsak pártot ütnek, hanem a Duna és Tisza közt lakott szármátok-

kal szövetkezve betörnek a római területre, s ott egy egész légiót megsemmisítenek. A szármátok, úgy látszik, a mai magyar Duna alsó folyásánál törtek át a határon. Igen nagy számban titkon sikerült átkelniük a folyamon. Véletlenül lepték meg az őrségeket, s számos rómaikat leöldöstek.) Ugyanazon időben támadnak a hatalmassá lett dákok, kik-től aztán a római caesar gyalázattal vásárol békét. Hihető azonban, hogy a hadjárat, ha nem volt is dicsőséges, de végre nagynehezen csakugyan győzött a légiók fegyvere. — Bármint legyen ez, Domitianus diadalmenetet tartott a svévek és dákok felett; de a szármátokat még ily megalázó kitüntetésre sem tartá érdemeseknek.²⁾ Nerva alatt (96—98), ki Trajanust utódjául fogadta, s neki nagy szerepet juttatott, nem tudni, mi okból, újra kitör a svév háború. Trajanus azt dicsőséggel végzi be, s mind a császár, mind fogadott fia a „germanicus“ nevet veszi fel címei közé, a 97-dik év őszen.³⁾ Hogy azonban a győzelem után a békét biztosítsa, Trajanus a következő év végén és azon egész télen a Duna mellékén tartózkodik, hol, miután Nerva 98-ban meghalt, Pannóniának új helytartót adott J. Servianus Ursus személyében. Ekkor kelhetett az a diploma, melyet Felső-Nánán találtak s fentebb ismertettünk. Ez Trajanus nevében szól, s kétségkívül az illető csapatok jeles szolgálatai fejében osztatott ki.

A svév háborúról leírás nem, csak czélzások maradtak ránk. Ifjabb Plinius, ki K. u. a 100-dik évben, tehát a

¹⁾ Flavius Josephus, Becker VII. k. 4. fej.

²⁾ Expeditiones suscepit sponte in Cattos, necessario unam in Sarmatas, legione cum legato simul caesa, in Dacos duas.... De Cattis Dacisque... duplicem triumphum egit; de Sarmatis lauream modo Capitolino Jovi retulit. (Sveton, Domitianus 6.) „vagosque Sarmatas latio non est dignata triumpho“ (Statius, III. .3.)

³⁾ Mommsen, Hermes, III. 117.1.

svév háború után s a dáciai kezdete előtt tartja dicsérő beszédét a császárra, nagy magasztalásaiban nem túlozva ezeket mondja, hallgatagul párhuzamot vonva a Domitianus és Trajanus idejebeli állapotok közt:

„A népek bátorságot kaptak (Domitianus alatt) és lerázták a jármot. Nem szabadságukért, hanem leigázunkra küzdöttek. Fegyverszünetre sem álltak, csak egyenlő föltételekkel. Más föltételt nem tartottak elfogadhatónak, mint melyet ők szabtak meg. De ime most megjuhászodtak, újra megszállta a rettegés, s a parancsok teljesítésében a készség. Mert római hadvezért látnak, ama régiekből valót, kiknek a diadalmenetekhez jogot a hullafödte csatamező adott. Nem pénzen vesszük már, elfogadjuk a kezeseket, s nem roppant kár és tömérdek ajándék árán békélünk, mint valami legyőzött. —Kérnek, kényszerének. Tetszés szerint adjuk vagy tagadjuk meg, — akármelyiket elfogadják a birodalom méltóságától. Az esdeklő hálálkodik, az elutasított szólani sem mer. Hogy is merne, mikor eleven emlékezetében van a múlt. A legharcziasabb népeket oly időben lepted meg, mely rájuk nézve legkedvezőbb, s ránk nézve legsanyarúbb, — mikor a jég hidat ver a Duna két partja közt, s megkeményedve egész táborokat bir meg a hátán, midőn vad nemzetek fegyverénél biztosabb védelem nekik az ő csillagzatuk ege. Mintha kicserélődött volna az évszakok rendje, te köztük termettéi, ők pedig rejtekeikbe vonultak. Ennyire becsül, tisztel téged az ellenség! ¹⁾ — De ennél is magasztalóbb a mérsékleted. Harczok dicsőségében töltöd fiatalságodat s a békét szereted. Nem félsz a háborútól s nem idézed elő. Szép az, ó Imperator! szép az, megállapodni a Duna partjánál, holott ha átkelsz, bizonyos a diadal!“ ²⁾

¹⁾ Plinii Caecilii Secundi Panegyricus 11. és 12. fejt.

²⁾ U. a. 16. f.

Innen tudjuk meg, hogy Trajanus téli időben lepte meg s győzte le a quádokat, svéveket, s teljesen kibékítette őket. De a pannoniai Dunántúlra nem terjesztette ki hódításait, hanem megállapodott annak partjainál, és hogy a nagy császár mielőtt a dáciai háborúhoz fogott, biztosítani a karta magát a Morva- és Csehország felé lakott germán népek veszteg maradásáról. Fő gondját, egész erejét az elhatalmasodott Decebalus dák király ellen fordította. — Nemcsak maga által volt ez veszélyes ellenfél, hanem azon szövetségek által, melyekbe vonta a szomszédos barbár népeket, s különösen a szármát jazygokat, kik az első században kezdenek rossz hirnevüekké lenni Rómában; de még Domitianus idejében rendetlen harczmódjuk által inkább megvetettek, mintsem félelmesek. Trajanus, úgy látszik, nem így gondolkozott. A dák hadjáratra nagyszámú lovasságot egyesített a birodalom legtávolabbi részeiből is; mert a dákoknak nagy erőt adott a magában csakugyan győzni képtelen szármát könnyű lovasság.

A veszélyes szövetséget karddal kellett ketté vágni. A hadjárat alapeszméjéül ezt mutatja a kimenetel: Egyiket a két nép közül meg kell hódítani, — a másik egymagában nem veszélyes. Trajanus nem a szármátokat, hanem az erősebb dákokat szemelte ki áldozatul. A Dunán Belgrádon alúl hajóhidat vevén, nem bántja az Alföldet, a szármátok hazáját, hanem talán a lugosi és aradi utón Erdélyt támadja meg. A 100-dik évtől 107-ig két nagy hadjáratban tökéletesen meghódítja Daciát, s ezzel mesévé teszi, mintha a római chinai falnak nézte volna a Duna vonalát, melyen túl menni ép úgy tilos volna, mint azelőtt messze innen maradni rajta. — Trajanus, miután Pannóniában, úgy látszik, végre a Duna vonalát egész hosszában megszállotta, Erdélyben légiókat helyezett el, de ugyanakkor a mai magyar Felöldet, valamint az Alföldet megszállatlanul hagyja.

Az állítólagos védelmi állás a barbár népek ellenében nem mondható kitűnőnek, pedig Rómának aligha volt valaha jelesebb hadvezére, mint Ulpius Trajanus. Mind a Duna által négyszögű bástyaformára kiszabott Pannonia, mind pedig a bánsági földnyak által a többi birodalommal kevésbé összekapcsolt Dacia a barbár földre messze beszögellő félszigetek, melyeken egy invasio tengere az első lökésre átcsaphat. Még arról sem lehet szó, hogy ezt a két beszögellést két egymást fedező bástyának lehetne tekinteni, mintegy Vauban stíljében. Bizonyára az ágyuk részére feltalált emez építészeti rendszer szabályai közt nincs egy is, melyben az mondatnék, hogy egyik bástya ágyúja teljességgel ne szolgálhasson még csak közel se az ő szomszédjáig. Epén az ellenkező a szabály: egymást fedezniök kell a szomszédos bástyák ütegeinek. S mikép fedezhette Dacia bástyája Pannóniát bármely fegyvernemmel? Egy Eger vagy Hatvan táján előbukkanó barbár sereg mikorra átkel Budánál s kirabolja a Dunán túli vidéket, az erdélyi római légiók legfeljebb Tokajig ha elérkezhetnek, s mikorra Egerhez érnek, a rablók Esztergomnál vagy Komáromnál el is takarították a zsákmányt a bányavárosok hegyei közé. Mennyivel előnyösebb még az ellenfélre nézve, ha egyszerre több oldalról tör be akár külön Daciába, akár külön Pannóniába. — Ha tehát érelyesen támadni kész és képes népeket veszünk az Al- és Felföldön, ellenükben a védekezés nem volt célirányosan rendezve. — Egészen más, ha a római hadi rendezkedést csak kis mértékben védelminek s sokkal inkább agresszív természetűnek tekintjük. — Célja Trajanus dáciai hódításának nem az volt, hogy ellenséges invasiók ellen védpaizsul szolgáljanak a hegyek, hanem hogy Rómának meghódítson nem annyira egy tartományt, hanem a környezetében valamennyi kisebb népet, melyek a helyett hogy, mint

azelőtt, olykor veszélyes szövetségeket kötnének Róma ellen, most Róma szövetségesei és védői legyenek. A limesek, melyeknek értelmezéséből hajlandó lenne az olvasó chinai falakra gondolni, soha sem voltak ilyenek. Ellenkezőleg, inkább a külvilággal való érintkezés támaszpontjai. Nem volt még ország, melynek valódi határait bajosabb lett volna megmondani, mint a római birodalom. Messze túl terjedt az Európában mindenütt az utolsó római mértföldmutatónál, a limes hosszában lakó népek fölötti uralkodásban, s első sorban nem a római légiók által épített várfalak, hanem ama szövetséges népek védték a határokat távolabbi barbárok ellen. Bonyolult egy védelmi rendszer, mely a határ parancsnokaitól és a császároktól több diplomatiái elmét, mint stratégiai tehetséget kívánt meg. Ezekkel a népekkel bánni kellett tudni. A túlságos megbecsülés szintoly rász következésü lehetett, mint az elbizakodott erőszakoskodás. Trajanus, kinek a jószívűségig menő nagylelkűségét szintúgy dicsérik, mint parancsolni tudó méltóságát, kétségkívül nagy hódításokat tett a diplomatia fegyvereivel is, — s azt bizonyosnak vehetjük, hogy miután egész Dunántúlt megszállotta s Erdélyt elfoglalta, nem volt a mai Magyarországnak egy nádas rejtekevagysziklás zúga is, melynek néptörzse ne lett volna Róma szövetségese. Magyarország mai területe meg volt hódítva, habár megszállva nem, s habár más provincia nem volt sem most, sem később eme területen, mint Pannonia és Dacia. Legjobban volt biztosítva a szármát jazygok hűsége, ha kell, fegyver által is. Mind a pannoniai Duna felett, mind Daciából a Tiszáig állandóan fenyegette a rómaiak büntető karja, ha büntetésre okot adnak. Trajanus utóda, Hadrianus alatt is békében voltak a tartományok a külső támadásoktól. A határnépek, úgy látszik, zsoldot is kaptak tőle. Sőt, ha egymás közt perök volt, Hadrianus

császárhoz fölebbezték azt. ¹⁾ De ha érdekes kérdés, miért terjeszkedett Trajanus alatt Róma a Duna egész vonaláig s azon túl Erdélybe is, nem érdektelenebb a másik, miért nem terjedt a megtelepedés jóval messzebb, legalább Magyarország mai keretét miért nem töltötte be, mely védelmi határnak jobb lett volna. A hódítmányt mai szemmel elég kecsegtetőnek láthatjuk. Ott volt a Felföldön a fényűzés fő czikke, az arany, mely akkor kétségkívül jobban meghálálta a bányász fáradságát; ott volt az akkor is becses vas. Az Alföld, hol futó homok és mocsár nem lepte, bőven megtermett a rómaiak kedvencz gabonáját, a tiszta búzát. Mi gátolta, hogy oda nem telepedtek? — A barbár népek vitézsége sehol fel nem tartóztatta ezt, — hiszen azok már le is voltak győzve mind, a kik ahatárok szomszédjában laktak. Mint láttuk, a Duna vonalához való ragaszkodás sem fogadható el döntőleg nyomatékos oknak.

Azt gondolom, rosziúl fogják fel a római embert azok, kik másképp nem tudják képzelni, mint egy súlyos embermészárló pallossal oldalán. A római nemcsak edzett katoná, hanem nehéz munkát bíró földműves volt elejétől fogva. Már a *respublica* fiatal korából lelkesítő monda maradt fenn, hogy az eke szarvától ültetik az embereket a hatalom legfelső polczára, s Cato a nagy hazafi a földművelésről ír könyvet. A földművelés nem volt kisebb becsben a császárság alatt, habár nem szántottak is a kormányférfiak. — Ekkor már finomabb foglalkozások is voltak. A császárságbeli római szenvedélyes kőfaragó, kitűnő ács-, kőművespallér, művészi architect és vízműépítő. Egész egy szabadkőműves-nemzet, (középkori értelemben), mely Európa nagy részét elárasztja a nemes, férfias lélek

¹⁾ Dio Cassius. 69. könyv 9. f. A hely épen Pannóniára szólhat, mivel itt lehettek azok a lovasok, kik a Dunán át tudtak úsztatni.

bélyegét magán viselő építményeivel. Mert nemcsak amolyan mai napi munkás mesterember, hanem a ki, a mihez fogott, igyekezett úgy megcsinálni, hogy magának is kedve teljék benne. A számtalan építmény, melyek több mint másfélezer év pusztítóival daczolnak, bizonyítják, hogy az a hős lélek, mely a Scipiókat a harctéren jellemezte, átment a békés iparágakra is. Nem a csiszolt finomság, hanem mindenk fölött a merész eszme és solid kivitel jellemzi őket.

Mindenütt, a hol a római letelepedett, városokat, erődöket, utakat, hidakat épített, s sűrűn hintik be ma is romjaik Európa nagy részét. Physical lehetetlenség, hogy mindezen temérdek épületnek a tulajdonképi római lett volna napszámosa is. Hogy volna képes a mai Olaszország lakossága, mely lehet oly számmal, mint volt a római császárság alatt, Európa, Ázsia és Afrika mindazon részeit

sajátkezüleg sűrűn beépíteni, melyek egykor a római birodalomhoz tartoztak? És csak az általam leírandó utak, melyek Pannóniát összefűzték, óriási munkaerőt tesznek föl, melyek építésére a római katonaság teljességgel nem lehetett elég. Azt kell , hát hinnünk, a római inkább az építőmester, a pallér és munkavezető volt: a napszámos, a mennyire a rómaiból nem telt, a hódított tartomány népe volt. Úgy tettek, mint Marmont marsai I. Napóleon alatt Dalmatiában. Katonái vezették az útépitést, a benszülöttek rá voltak szorítva segíteni a kézimunkában, kik azt zúgolódás nélkül végezték, mint közhasznú vállalatot. S méltán jutott eszébe ezen kitűnő műveltségű tábornagnak, hogy alkalmasint így jártak el a római légiók is.

A rómaiak tekintettel kellett hogy legyenek a stratégiai szempontokon kívül azon materiálékra is, melyeket egy-egy hódítmány szolgáltathat nemzetgazdasági szenvedélyeik kielégítésére. Ily materiálék voltak: a föld termő

ereje, az építési anyag hozzáférhetősége, de nem kevésbé az a munkaerő, melyet a beolvasztandó nép szolgáltatni képes.

Ezt tartva szem előtt, megmondhatjuk, miért ment Róma kelet felé csak addig hódításaiban, a meddig letelepült arabokat talált. A nomádság határánál volt itt a római birodalom határa. Ez az oka, hogy Róma nem akarta megszállani a germán törzsek lakhelyét. Ezek teljességgel nem szerették az ács és kőműves mesterséget, nem szerettek épületekben lakni, melyeket tömlöczőknek néztek. Hajlékuk egy tetőtől talpig leérő széna- vagy nádfedél volt, egy ajtóval, ablak nélkül. Inkább barlang, mint lakás, inkább boglya, mint ház. 'Csak később kezdtek a németek is magok építészekké lenni. — Ily nép, mely széna és nád alatt éli világát, — lehetett, Tacitus ízlése szerint, oly irigylendő boldog, mint Chateaubriandnak az amerikai őserdőbe vonult regény hőse, — de nem szolgáltatott munkaerőt a rómaiaknak masszív kőépítmények emelésére és utak csinálására. Sőt szántóvetőknek sem lehettek alkalmasak időszámításunk első századának germánjai. Legalább Tacitus, ki a vad erények annyi érdemjével pipe-rezi a germánokat, egy szóval sem dicséri munkaszeretetőket. Az a fal, melyet délnyugati Németországban a Rajna melletti Kölnntől a Duna melletti Regensburg tájáig egy nyugati behorpadással vontak, s keleti részében Hadrianus falának neveztek, csak annyit kapcsolt Germániából a római birodalomhoz, a mennyit nem a germánok, hanem celta népek laktak. Hazánk területén, a Felföld ásványban, fában s minden építőanyagban gazdag táj volt, csak munkaerőt nem szolgáltatott. A quádok a kis Kárpátoktól mintegy a Mátra vonaláig laktak a Felföldet, s csak a Duna választotta el a rómaivá lett Pannóniától. Ezen a svévekkel elegyült vagy velök rokon és szövetséges nép szokásairól a

görög és római egykorú írók majd semmit sem írnak. De mindemellett föl lehet rólok tenni, hogy semmivel sem voltak messzebb a culturában Germania fajrokon lakosainál. Annyi bizonyos, hogy dolgozni szégyennek tartották mind ők, mind a szármátok. Bányászatra a Felföldön egy oda települt celta néptörzszt szorítottak „nagyobb szégyenül“ — mint Tacitus írja.

Kevéssel több az, a mit világosan tudhatunk Pannonia keleti szomszédairól, a jazygokról. Hadi szokásaikból, melyeket Ammianus Marcellinus Krisztus után 358-ban ismertet, primitív lovas scytháknak tartanók, piczi lovaikkal, melyekből kettőt kellett harczba vinni minden lovas számára, hogy váltogathassa. Nagyobb helységeiket említi egy hiteles író; de aligha vehetjük azokat földműves nép telepeinek. Inkább azt mondhatjuk, hogy ethnographiai tekintetben a Duna balpartjáig nyúltak be Scythia pusztái.

A dákok műveltségi állapotáról részletes rajzok szintén nem állanak rendelkezésünkre. Pedig ez vetne mindenek fölött világot a kérdésre. A hódítás külső eseményeit véve, inkább azt kell hinnünk, hogy a dákok nem voltak munkaszeretőbbek a quádoknál. Trajanus, mikor megszállotta, úgy látszik, a benszülött nép, kétségkívül számos néptörzs szövetsége, föloszolván elemeire, kiköltözött onnan, s a rómaiak jóformán pusztá földön telepedtek meg. A császár kénytelen volt a birodalom minden részéből egy nagyszerű kivándorlást rendezni, s abból népesíteni be Daciát. ¹⁾ De Trajanus, mint több más nagy ember

¹⁾ Eutropius 8. k. 3. f. úgy véli, hogy a nagy háborúban pusztultak ki a dákok; de a rómaiaknak sehol sem volt szokása az irtás. Pannonia elnéptelenítéséről is írnak; de a következés megczáfolja ezt a véleményt. A római elvitte a fegyverfogható fiatalság tetemes részét katonáskodni; sokat vihetett el néha rabszolgának is; de annyit hagyott, a mennyi a földművelésre

e részben inkább merész, mint biztosan sikeres eszme kivitelére vállalkozott. Tudjuk, hogy a római telepedés legkevesbé volt állandó Daciában. Mintegy másfél századig virágzott a mesterséges talajba ültetett fa, de oly kevéssé vert mély gyökeret, hogy egy császári parancsolatra szintúgy vissza lehetett ültetni a Dunán túlra, mint a hogy oda ültették volt. E szerint Dacia oly példa, mely csak a szabálytól eltérő kísérlet, s nem mondhatni, hogy sikerült kísérlet volt.

A Dunán túli vidéken, azaz Pannóniában a celta népek kétségkívül már a római megtelepedés előtt ellentétei voltak sok részben az itt elősorolt Dunán innenieknek, s áll ez a mi a quádot és szármátot illeti. A jazygok földé, ha talán a nép dolgos lőtt volna is, magában alkalmatlan a római telepedésre. A Dunától pár mértföldnyire keletre nem volt kő, miből a rómaiak az ő isteneiknek oltárkövet, magoknak síremléket faragjanak, templomaik elébe oszlopos tornácot, a népnek circust, színházat emeljenek; s ha találtak volna is itt-ott agyagot, mit téglává cseréppé égessenek, nem volt bővön fa, mivel ezeket égethessék, s mivel fürdőjüket, lakásaikat fűthessék. Ott a római nem imádhatta bálványait; nem gyakorolhatta szokott munkáját, rendes multságát; testileg lelkileg megvette volna a hideg. Nem-hogy tűzhelyét, de sírját sem találhatta a mi Alföldünkön. Rómaiság szalma kunyhóban és pásztori szalma tűz mellett, hal a szárazon. — Ily területen az útépités is, római stylben, oly nehézségekkel jár vala, hogy ki nem fizeti a fáradságot. Azonban már Trajanus ideje óta, mindaddig, míg Dacia Rómához tartozott, lehetetlen hogy használva szükséges, a munkabírókból is. Eutropius szavai: „Trajanus victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta.“

ne lett volna az a két fő közlekedési vonal, melyek egyike a Szamostól Tokajon át vezet Egernek s onnan Pestnek, másika Szeged felől tart ugyanezen pontjához a Dunának. Talán a mai Erdély meghódítása nélkül is, mihelyt Róma megtelepedett a Duna partján, Aquincum fontossága, mint a Kelet és Nyugat közti közlekedésnek csaknem elkerülhetlen állomása, fontosságot nyert. Mennyivel inkább a birodalomnak amaz Európában legkeletiebb provinciája által? — Sőt aligha tévednénk, ha úgy vélekednénk, hogy Erdély meghódítása szükségkép maga után vonta a pannon Dunaig s legkivált Aquincumig való terjeszkedést a telepek rendszerével. Sajnos, nincs semmi biztos alap, melyre véleményt építhetnénk az úgynevezett Csörszárkára nézve, mely, mint tudva van, a Duna és Tisza között körülbelül párhuzamban a mi Középhegységünkkel vágja keresztben. A középkor ily munkával nem fárasztotta magát, hacsak a mongol invasio megújulása ellen nem hányják i24i után,— a mi részleges voltánál s az írott emlékek némaságánál fogva nem valószínű; hunnak, avarnak s a bevándorlás utáni két első század magyarjainak semmi szüksége nem volt rá; — a római kor előtti apró néptörzsektől ez igen nagy mű lesz vala. Legkevesebb ellenvetés lehet a római korbéli származás ellen. Ha nem a légiók és cohorsok, de készíthették a rómaiak vezetése alatt a rászorított szövetséges népek. Azonban ez csak gyanítás. Bármint legyen ez, azt bizonyosnak tarthatjuk, hogy a rómaiak, a hol másképp nem ment, beérték földszancokkal, s kövezett utak helyett földhányásokkal vagy egyszerűen kerékvágta utakkal is. Oly legyőzött népek, mint a szármátok, kik közé a római nem telepedett le, aligha nem fő szövetségi pontul tartották szem előtt, hogy a rómainak szabad átvonulást és utazást engedjenek területökön. Hogy Buda-Pest és Erdély közt a két fő köz-

lekedési vonalat a jazygok földén keresztül csakugyan használták a rómaiak a második század első felében, arra bizonyosságunk lesz alább Ptolemaeus.

Vannak jelek, melyek arra mutatnak, hogy a pannon Duna megszállása, s következőleg Aquincum első római megtelepítése egyidejű Dacia meghódításával. — Ha mint legalább municipium nem fordul is elő a feliratokban, lehetett katonai táborhely (castrum), valamelyik légió számára, csak később alakulván várossá. Annyi látszik, hogy a dák háborúk folyamában a 102-dik évtől a 107-ikig, mely utóbbiban ama háború bevégeződött, kezdenek meg különböztetni egy alsó, meg egy felső Pannóniát, s értették előbbi alatt, mint néhány évtized múlva világosan kitűnik, a Középhegység, Balaton s annak délre nyújtott vonalától keletre eső országrészt. *) Dacia és a pannoniai teljes határ megszállásával múlhatlanul együtt járt a légiók és könnyű csapatok nagymérvű áthelyezése. Nevezetesen Pettau colónia rangot nyer Trajanustól, miután onnan elvitték a légiót.²⁾ Azonban Trajanus alatt többé nem volt szabály az, hogy a légió táborhelye ne lehessen egyszerűs mind municipium vagy colonia, szóval római polgárjogú s rendes szervezetű város. Ez az uralkodó az első, ki eltér a szabálytól, és utána a többi császár követi a példát. Így Carnuntum, daczára annak, hogy állandó táborhely, ebben a században municipiummá és coloniává lesz.³⁾ Annyi bizonyos, hogy Trajanus Pannóniában a veteránok számára földbirtokokat osztogatott ki, s ezen célból mintaszerű földméréseket eszközöltetett, mi kétségtelenül addig még meg nem szállott területekre vonatkozik.⁴⁾

1) Mommsen Corpus I. L. 415. 1.

2) U. a. 510. 1.

3) Hermes, VII. köt. 32.3. 1. (1873. évfolyam.)

4) Hygini „De conditionibus agrorum.“ Lachmann 121.1.

Melyik légió, mely táborhelyen tanyázott Trajanus alatt alsó Pannóniában, azt emlékek hiányában még eddig nem lehetett eldönteni. Annyi bizonyos, hogy a 112-dik év előtt Hadrianus egy ideig ezen új provincia kormányzója volt, melylyel csak *propraetori* rang járt együtt. ¹⁾ A tartomány katonaságára nézve érdekes emlék egy 113—114-ben kelt diploma. Elő vannak sorolva benne azon könnyű csapatok, melyek alsó Pannóniában fekszenek, úgymint két ala és hat *cohors*, összesen nyolcz zászlóalj. Ha még a tartományból elvitt 1000 embert hozzávesszük, a létszám mintegy 6000 ember.²⁾ Parancsnokuk is meg van nevezve: P. Afranius Flavianus. — Épen szabályosan egy légióhoz való segédc csapatok ezek. Hadrianus császár idejéből, ki Trajanus után következett, s 117-től a 138-dik évig uralkodott, mutathatunk föl emlékeket. — Schönvisner közölt egy ritka feliratot, melyen Hadrianus neve áll. Aquincumban készültére bizonyos az, hogy az Ó-Buda fölötti kisczelli klostrom körül találták. — Ez mint a legrégebb köemlék nevezetes, ha teljesen megbízható volna olvasási módja. Száz év óta régiségbúváraink különféleképp próbálták értelmezni. Újabb korban a leggyakorlottabb epigraph, Mommsen adott neki oly értelmet, mely igen sajátságos viszonyokra vetne világot. A felirat szerint a követ tiz község emelte volna az uralkodó Hadrianus tiszteletére.³⁾ Mint nem szakavatott régiségbúvár nem „in Pannonia agros veteranis ex voluntate et liberalitate imperatoris Trajani adsignaret.“

¹⁾ Aelio . . . Hadriano legato propraetore imperatoris Trajani Pannóniáé inferioris. Mommsen 550. felirat, melyből fentebb idéztem a II. legióbeli szolgálatot is. Ez a felirat a dák háború után kelhetett, mert Trajanus itt Daciusnak is van czímezve. — A felirat kelte pedig a 112. év.

²⁾ Mommsen Corp. IL. 869. 1. Hozzá van téve, hogy egy *cohors* az előszámláltakon kívül, hadjáratra vitetett ki, még pedig egy 1000 emberből álló.

³⁾ A feliratban, melyet Mommsen után közlünk (C. I. L.

avatkozom feliratos rebusok találgatásába. Csak mint történész igyekszem megmagyarázni. Fentebb előadtam a celta népek azon szervezetét, mely szerint több vidéki kisebb községnek egy-egy központi vára szokott lenni, melyek közösen egy „ci vitas“-t, vagy politikai és hadi egységet alkottak, mint a bojok és azalok két civitása. A fölírat azt mutatná, hogy a rómaiak betelepedhettek Aquincumba, de megmaradt szervezetével együtt a benszülött nép, mely annyira átvette már a rómaiságot, hogy vallásos szokásává lett az uralkodók cultusa. Lehetne más értelmezést is adni a „vicus“-oknak. Azt, hogy eme fölírat keltekor Aquincum rendes légionárius táborhely volt. De támadt, mint rendesen, ily táborhelyeknek külvárosa is, veteránokból és más római polgárokból. Ezeket azonban nem tekintették végleg megtelepedett polgároknak, hanem ha a légiót magát máshová parancsolták állandó táborba, a külvárosiak is vele telepedtek tovább. Ezen külvárosiak vicusok szerint voltak osztályozva, mintegy utcák, vagy negyedek szerint. Azonban a fenidézett helyen alkalmassint más a vicus értelme; tesz olyformát, a mit tettek volna 1848 előtt oly szomszéd faluk, melyeknek földesura Buda városa lett volna. Hogy Aquincum környékén némely celta helység megmaradt, bár római szokásokat vett föl, annak egy világos jelét is találjuk. — Ó-Budától éjszakra, mintegy fél mértföldnyire, Békásmegyernél találtak egyfelira-

III. Rész .34.31. sz.), csak a nagy betűvel írottak állanak a kövön; a mit mi kis betűvel zárjel közt adunk, az Mommsen értelmező kiegészítése. A felirat „J(ovi) O(ptimo) M(aximo) OB SALUTE HADRIANI AUG(usti) V(ici) X PU(blice) PO(sue-runt). Desjardins-Romer elfogadják ugyanezt az olvasást (10. sz. felirat). — Miller (Acta Músei), Katancsich, Erdy másképp, de nyilván helytelenül olvassák. Schönvisner szintén hibásan olvasta; — s szokása ellenére tartózkodik minden magyarázattól (De ruderibus 178. 1.) Nyilván nem bízott olvasása helyes voltában.

tos követ, mely szentelve van Jupiternek, Junonak, Minervának s valamennyi többi istennek és istennőnek. Állították ezt Vindonia falu birtokosai (possessores vici Vindoniana). Itt világosan áll a „vicus“ szó külön helység értelemben. Az előszámlált földesurak nyilván rómaiak, s köztük van aquincumi magasrangú tisztviselő is. De a feliratban ki van emelve, hogy a falubeliek (vicani) kérelmére engedte át a kőnek való területet saját földjén Aurelius Vettianus római lovag. ¹⁾ A felirat keltének kora nincs meghatározva; de hihető, későbbi keltű Hadrianus koránál. Ha ez áll, csak annál érdekesebb, hogy későbbi korban is megmaradt nemcsak a nagyobb Aquincum, hanem környezetében kisebb faluk celta neve is. Mert a Vindonia is nyilván szintúgy az, mint a Vindobona név. — A több tekintetben érdekes utóbbi föliratot különben csak annak bizonyosságául hoztam föl, hogy a „vicus“-nak éppen Aquincum vidékén „falu“ és nem utcza vagy külváros jelentését kimutassam. — Még egy ily falu említetik egy múzeumban található feliratos kővön, melyet Romer „Vicus Bacorefensis“-nek, Mommsen Basoretensisnek olvas.²⁾ A fentebbi felirat nyomán nem érthetünk egyet azokkal, kik eme szóban Aquincum egyik utczájának nevét vélték megtalálni, — s annyival kevésbé, mivel éppen ezen vélemény pártolói oly kevésé tudják, mint magam, hogy az az utóbb idézett fölirat csakugyan Ó-Budáról került-e a múzeumba? Ha pedig vicus alatt falut értünk, akkor Pannonia bármelyik részéből való is a Bacorefensis vicusról fenmaradt epigramma, bizonyosság rá, hogy később is, miután a római telepedés gyökeret vert ezen a földön, némely celta falu

¹⁾ A föliratot kiadta Paur Iván, „Uj Magyar Muzeum“ 1851—52. Romer-Desjardins „Acta Nova Musei“ .344-dikszámú felirat. Mommsen .3626. sz.

²⁾ Romer-Desjardins 81. sz. Mommsen 3673. sz.

neve fenmaradt. — A mi pedig a Hadrianus korabeli tiz falut illeti, az egy átmeneti korszak emléke, melyben a római telepedés megvan, de mellette tenyészik még a korábbi szervezet is. — Különben már Hadrianus a municipium czímet, úgy látszik, megadta Aquincumnak. Egy fölírat is maradt ránk, mely hiteles documentumul van elfogadva, hogy Hadrianus alapította volna meg Aquincumot, legalább is municipiummá; mert a város mellékneve abban a fölíratban Aelia, a mi Hadrianus mellékneve volt. Ez az egyetlen ilyenmű emlék, s az is kétes kiolvasás nyomán fogadtatik el ebben a tekintetben documentumnak. *)

Azonban tekintve, a mi Hadrianus alatt a római birodalom más vidékein, s különösen a pannoniai Duna más pontjain történt, igen valószínűvé lesz, hogy Aquincum viselhette az Aelia nevet. Ez a császár volt az, ki a birodalom határainak éles megszábasára és véletlen meglepetések ellen való fedezésére nagy mérvben hozzálátott az erődök, hosszú védfalak emeléséhez. Ő volt első, a ki Britanniában mintegy tizenhat mai német mértföldnyi falat emelt, mely a barbár földet elválaszsa a ró maitól,²⁾ s Németországban hasonlót tett, hol az ő nevééről elnevezett fal Regensburgon felül a Dunát délre hagyva vonult nyugatnak. Beutazta egész birodalmát többnyire gyalog, majd

1) Közölve és kiolvasva Orelli-Henzen gyűjteményében 6791. sz. A fölíratot Rómában találták. Hosszú névsor az, melyben az emberek neve után van téve, ki hová való? Ezen névsorban fordul elő többek közt ez a talány: „P. Aelius P. F. Ael. Sept. Romulus Aquinq.“ A kiadó megjegyzi, hogy az utolsó szavakat (a Romulus átugrásával) így kell összekötni: „Aelia Septimia Aquinco.“ Avatott régiségbővárokra bízom annak eldöntését, nem jobb értelmezés-e, hogy egy ember neve legyen Aelius Septimius Romulus, ki Aquincumból való? Részemről nem merem ténynek fogadni el Henzen értelmezését.

2) Spartianus Hadr. (11. f.) „Brittanium petit... murumque per octoginta millia passuum primus duxit, qui barbaros Romanosque divideret.“

minden városban építtetett valamit, a nélkül, hogy nevét ki engedte volna tétetni a művekre. ¹⁾ Bár nincs róla szó, de aligha nem emlékezett meg Pannóniáról, melyben mint nem császár parancsnokságot viselt volt. — S csakugyan némely pannoniai város fentartotta emlékét. Mursát, a mai Eszéket, ő tette coloniává, Carnuntumot (Hainburg táján) municipium rangra emelte. Csak ezen a jelekből is valószínű, hogy alatta lett városunk municipiummá. — Átálán véve Hadrianus az, ki az úgynevezett védvonalakhoz valami hasonlót létesített, bár korántsem vitte keresztül. Igaz, Ázsiában az Euphraton túli római birtokot feladta, s ezt a folyamat rendelte határu. Állítják azt is, hihetőleg ezen analogiára építve, hogy az új szerzeményt, Daciát is oda akarta hagyni, sőt a Trajanus építette nagyszerű dunai hidat is lerontatta volna, mint szükségtelet. De utóbbi állítás hihetetlen. Egy római akkor sem tette volna ezt, ha csakugyan oda hagyják Daciát a légiók, mit Hadrianus nem tétetett velők. — Dio Cassius, ki ezen császár után vagy hatvan évvel irt, azt mondja: Hadrianus félvén, nehogy a barbárok ezen a hídon átmenve, betörjenek Moesiába, fölszedette volt a híd felső készülékét, (boltíveit-e?) — s a nevezett író idejében nem járt rajta senki, bár oszlopai még kiállottak a vízből.²⁾ Leghihetőbbnek tartom, hogy az óriási boltozatok magoktól szakadtak le. Mert a mű nem annyira római, mint úgyszólván emberfeletti építmény volt. Sem Hadrianus, sem utódai, kik Dio Cassius életét megelőzték, oly esztelenséget nem követhettek el,

¹⁾ Spartianus 19. f.

²⁾ Dio Cassius 68. könyv 13. fej. Megjegyzendő, hogy a híd hosszáról adott számok, helyesek. 20 oszlop volt, s állítólag 170 római lábnyira egymástól. Tehát 5—6 száz *öl* széles lett volna azon helyen a Duna. Ma is Turnu-Szeverinen alul, hol a híd maradványai látszanak, ily szélességű a folyam. (Szabó egy Continent, emelk. III-dik térkép.)

hogy míg Dacia római tartomány, a hidat mesterségesen elrontassák. Láttuk más példában is, hogy ez az író az események indokait nem a dolgok természetében, hanem a császárok eszelős szeszélyeiben keresi, még a legbölcsebb uralkodások alatt is.

Hadrianus császár uralkodása pedig ezek egyike volt, némely egyéni fogyatkozások mellett is. Az Euphraton túli népeknek visszaajándékozta szabadságát; — de úgy látszik, nem volt szándéka ugyanazt tenni a Dunán inneni népekkel. Ellenkezőleg, mihelyt hírért vette, hogy a magyar Alföld szármátjai és a Kárpátokon innen Felföldünkön élt roxolánok mozognak, azonnal Moesia felé sietett lecsendesítésökre. Ennél is nevezetesebb az a tény, hogy egyesíteni látta Pannonia és Dacia kormányzását egy kézben, Március Turbóéban. Ez igen nevezetes tény. Ebből látni, Hadrianus nem hogy el akarta volna rontani Trajanus művét, hanem folytatta, s a mai Magyarország népei közvetlenül vagy közvetve a római császárok alattvalói maradtak, s a mai Magyarországnak egy kormányzója volt. A Duna vonalának római városokkal való benépesítése folyvást nem annyira defensiv intézkedés volt, mint inkább a külső népek engedelmségben és közlekedési utak nyitva tartására volt számítva. Aquincum pedig mindkét tekintetben természetszerű fontosságot kellett hogy nyerjen. És valóban positiv jele is van, hogy városunk már municipium rangra emelkedett volt Hadrianus alatt.

Mommsen épen a 138-dik évre tesz egy feliratot, mely évben Hadrianus meghal, s helyébe fogadott fia, Antoninus Pius következik. A föliratot Schönvisner Ó-Budán Kis-Czellnél találta. Ez azt bizonyítja, hogy Aquincum római

¹⁾ Spartianus Hadrianusa. 6. fej. Erdélyben talált feliratok is fentartották Quintus Március Turbo emlékét, Hadrianus császár idejéből. Mommsen, C. I. L 1462. sz.

módon szervezett község, ha még nem volt is colonia. Az előkelő rendű augustalisok és egy czéh van említve. Előbbiek saját költségükön emelnek oltárkövet Antoninus Fiúnak. ¹⁾ Egy másik múzeumunkban levő vaskos követ Neptunus tiszteletére emelt Geminus Capellianus hadvezér! és kormányzói rangú férfiú (Legátus augusti propraetor), kiről tudják, hogy Antoninus Fiús császár alatt a 145-dik éven innen viselte ezt a méltóságot.²⁾ Ezekből, s különösen a 13 8-dikiből lesz igen valószínűvé az, hogy Aquincum még Hadrianus alatt lett municipiummá Carnuntummal együtt.

A következő legrégebb emlékek már a második század utolsó feléből valók, Marcus Aurelius idejéből, ki lőitől 180-ig uralkodik. Ebből az időből mértföldköveket találtak, melyek több tekintetben nevezetesek. Egyik, hogy tanúskodnak már római utak létezéséről Aquincum vidékén. Másik, Aquincum oly nevezetes római telep, hogy az utak mértföldjeit tőle számlálják. Harmadik, hogy ezek a kövek a legrégebbek, melyeken Aquincum neve előfordul.³⁾ Mommsen K. u. 161-re teszi ezen feliratok keltének idejét.

Egy a 172-dik évből fenmaradt kövön már M-mel van jelölve, mi alatt municipium értendő, római módon szervezett város, bár még másodrangú. Municipium czímét mutatja még egy fölirat, Marcus Aurelius idejéből.⁴⁾ Az irodalomban is csak 140-től 160-ig említik először nevét. Ptolemaeusnál, ki 130-tól 160-ig írhatott, találjuk legelőször Aquincumot Alsó-Pannónia városai közt megnevezve. De nem mondja coloniának, holott Mursát már annak írja. — Lehetett azonban municipium.

¹⁾ Schönvisner „De ruderibus“ 174. 1. Mommsen .3487. sz. Romer-Desjardins .38. sz. és Mommsen 341g. és 3486. Már Apianus, kinek gyűjteménye Mátyás korából való, közölte a feliratot.

²⁾ Mommsen 3744. és 3745 sz.

³⁾ U. a. 3347. sz.

Ha e mellett annyi valószínűség szól, vizsgáljuk, mi csoda légió, mikor telepedhetett meg a római határ ezen pontján? — Ha Ptolemaeusra betű szerint támaszkodnánk, azt kellene mondanunk, nem volt itt még egyáltalában táborhely a második száz év közép tizedéig. Mert ez az író nem teszi ki Aquincum nevéhez, mint szokta más esetekben, hogy egy légió táborhelye. Pannóniában megmondja, hogy Bregetium táborhely, s melyik légióé. Továbbá említi Acumincumot (Szalánkeményt), mint ilyent, habár sajnos, elmulasztja megmondani a légió számját és nevét; de Aquincum nevénel egyáltalában nem szól légióról. Több jeles régiségbuvár úgy vélekedik, hogy Ptolemaeus összetévesztette ezt a nevet Acumincummal, s ide tett légiót, holott Aquincumhoz kell, vala azt tennie. A történésznek óvakodnia kell ugyan a kútfőknek írás-és sajtóhibákat tulajdonítani; de épen Ptolemaeusra, mint látni fogjuk, sok tévedés mutatható ki. Neki mellékesek is voltak a helyrajzi, politikai és hadtani viszonyok: fő nála a helyek csillagászati meghatározása.

Vannak csak általános szempontból is oly körülmények, melyek e részben is mulasztást engednek föltennünk a csillagász iratában. Épen könyve világosít fel arról, hogy Bregetiumban (Ó-Szőny) a második század közepe felé az I-ső légió adjutrix volt állandó szálláson elhelyezve. Ha nála nem találnók ezt följegyezve, abregetiumi föliratos kövek, a mennyiben máig ismeretesek, homályban hagyának fölöle. — Bregetium különösen a quádok ellen szolgálhatott támaszpontúí, alkalmasint a Ptolemaeus által a mai Komárom tájára tett Anavummal, mint előörsi állomással. Hogy az alföldi jazygok ellen, s kivált a Dacia felé vezető hegyalji ut biztosítására szolgáló Aquincum ne részesült volna hasonló figyelemben, azt bajos föltennünk. Melyik légió volt Trajanus alatt és Hadrianus uralkodása na-

gyobb részében a mi tájunkon, arra biztos adataink nincsenek. Sőt azt sem lehet határozottan állítani, hogy későbbi uralkodások alatt is mindig egy és ugyanazon légió lakott volna itt. A Budán talált fölíratok, nem tudni mely évekből hihetővé teszik, hogy egy ideig a negyedik légió tanyázott itt, mely alapítója, Vespasianus családi nevével Flavia melléknevet viselt. *) — Találtak még Ó-Budán fölíratot mind a XIII. mind a XIV. „légió geminá“-tói.²⁾ Vannak, bár nem ily világos nyomai más légióknak is; de az bizonyos, hogy mindez csekély mennyiségű emlék ahoz képest, melyet a II. légió adjutrix felől bírunk, — s ha a fentebbiek után nem merjük is állítani, hogy az elejétől fogva és szakadatlanul Aquincumban tanyázott; de mindenesetre hosszas időn, pár századon keresztül. — A II-dik adjutrix részt vett az elsővel együtt a dák háborúban. Egy Duna-Pentelén talált kő tanúskodik erről többek közt. Egy II. adjutrix legióbeli katona nevét találjuk rajta, ki a daciai hadjáratban esett el katonáskodása 16-dik, és élete 32-dik évében. A katona szülőföldje Bassiána, mely kettő is volt Pannóniában. Egyik a Szerémségben, másik a Rába vidékén Sárvár felé. — A kő nem világos bizonyíték arra, hogy maga a légió Pentele táján is tanyázott volna. — Ha ez állana, akkor föltehetnők, hogy Buda volt a főhadiszállás. Egyes ember, az elesettnek ezen tájra költözött szülői vagy testvérei állíthatták az emlékkövet

¹⁾ Romer Acta Nova 149. sz. a légió Ilii, a Flavia felix armorum custosáról szól; a 31-dik szám egyik tribunusáról ugyanazon légiónak. Ezek lelhelye pedig Ó-Buda. A 230. 270. és 438. számoknak, melyek ezen légióra vonatkoznak ama gyűjteményben, részint olvasása, részint lelhelye bizonytalan. — A 270. számúnak lelhelye R. szerint Sz. Fehérvár volna gyaníthatólag. De ha ez a lelhely, akkor csaknem bizonyos, hogy az a légió Aquincumot vallotta főhadiszállásának.

²⁾ A XIV-nek zászlótartójáról van szó (182. sz.); a XIII-diknek tégláját találták a hajógyári szigeten (445. sz.)

neki. ¹⁾ Csak az bizonyos, hogy a nevezett légiót az el-esettnek szülőföldje tájáról is újonczozták. Nem bizonyít többet egy másik fölirat, mely szerint egy II-dik legióbeli veterán telepedik meg Poetovióban. E szerint is a légió kitüntette magát a dák háborúban, hol egyik osztálya rohammal vett be egy barbár sánczolatot.²⁾

A Szerénységben találjuk még a II. légió föliratait. A hajdani Sirmium táján ezen légió frumentariusa, azaz már katonai szolgálatot nem tevő, de az ezred kenyerén élő katonának versbe szedett sírírata olvasható.³⁾ De mindezeknél nevezetesebb egy másik fölirat, melyet a Dráva partján, Eszéken leltek, s a classicus kor szép betűivel vésvé megmondja még az évet is, melyben kelt, — t. i. 133-ban, Hadrianus idejében, kinek egész hosszú címét magában foglalja, hogy annál kevesebb tér maradjon az alkalom leírásának, melyért a fölirat vésvé volt. De az mégis kivehető, hogy valamely épületre volt illesztve a kő, melyet a II-dik adjutrix légió épített.⁴⁾ íme tehát egészen biztos nyomára akadunk a mi légiónk lakhelyének, s megtaláltuk történetének fonalát. Az az egy pár szó, melyet a felirat mond nekünk, biztosabb bárkinek okoskodásainál. E szerint a II-dik légiónak, miután Trajanus alatt Daciában elszántan harczolt, Mursa lett a tartózkodási helye; ott úgy berendezte magát, mintha örökre ott akarna maradni, s 133-ban végez be egy hihetőleg, na-

¹⁾ Mommsen Corp. I. L. .3.3.36. sz. Romer-D. 88. sz.

²⁾ Orelli Henzen gyűjteménye .3048. sz. A feliratot Fabriában (Olaszország, Ancona táján) találták.

³⁾ A bécsi múzeumban. Mommsen .3241. sz. A frumentariusokat úgy látszik rendőri kémkedésre használták a császárok idejében (Aur. Victor 39.). S Hadrianus ezekkel tétetett titkos jelentéseket magának.

⁴⁾ A császár címe s a datum után csak az áll rövidítve: „per legionem II. adjutricem.“ Mommsen, .3280. sz. M. megjegyzi: „videtur titulus (azaz a felirat maga) fuisse aedificii cujusdam ab HadrianoMursae conditore ibi facti per Legionem II. adjutricem.“

gyobb épületet. De úgy látszik, kevés idő múlva történt az, hogy Mursa megszűnik ezen légió lakhelye lenni, s általán nem táborhely többé. Még a régi modorban lett coloniává, azaz polgári várossá, kivéve, hogy egy dunai hajóhad állomása volt későbbben, s talán már ebben az időben. A katonai föliratok hiányoznak Mursánál ezen koron kezdve. Az, mely a XIV. légióról szól, hihetőleg korábbi időből való.

Maradt fenn Eszéken egy II. legióbeli veterán emléke is, mely magában nem, de a fentebbivel kapcsolatban bizonyító erejű.¹⁾ Bizonyosnak vehetjük, hogy 133-ban a mi légiónk táborhelye még Eszék volt. De következtetést vonhatunk arra is, hogy nemsokára, s még Hadrianus életében Aquincumba helyezték által, vagy legalább abban az időben, mikor még Aquincum nem is volt municipium rangra emelve. Érintettem fenebb, hogy a légiók táborhelye mellett szoktak volt támadni külvárosok, hová ugyanazon légió veteránjai, s azonkívül más római polgárok telepedtek és alkottak külön hatóságú községet. Ezen római polgárok alkalmasint markotányosokul és üzletemberekül kísérték a légiókat, s belölök, mint Tacitus fentebbi idézetében láttuk, elég terjedelmes külvárosok állottak elő az erődített tábor körül. Ezeket nevezi némely fölirat cannaba néven, mely tulajdonkép vásári bódét jelentett. A cannabák, vagyis külvárosok polgári szervezete különbözött a municipiumokétól abban, hogy választott elöljáróikat nem nevezték duumvireknek, mint a municipiumokét és coloniákét, — továbbá, hogy a polgárjoggal felruházott lakosok nem az illető város polgárainak, hanem római polgároknak neveztettek, — s végre, hogy valamennyi lakost az illető táborhely körül nem végleg megtelepedettnek tekintette a törvény és szokás. A netalán máshová telepített légióval együtt azok is vele mentek. — Épen ily viszonyt

¹⁾ Mommsen .3283. sz.

mutat föl Aquincumra nézve egy feliratos emlék, melyet Ó-Budán találtak. Az van mondva benne, hogy Volcanus istenségnek tiszteletére oltárt emelnek a II-dik légió adju-trixhoz tartozó veteránok s más római polgárok, kik a táborhely körül (nem állandóan) letelepedtek, s megnevezik duumvirek helyett magistereiket. *) — Ezen fölirat szerint volt idő, mikor a II-dik légió Aquincumban lakott; de a város még nem volt municipium. 133-ban még ama dandár Mursa építésén fáradozik, 138-ban pedig, mint láttuk, már Aquincum municipiummá lett. Tehát az az idő, mikor a II-dik légiót Aquincumban csak cannabák környezték, a 133. és 138-dik közti négy évre esik valószínűleg, ha bizonyosan nem állíthatjuk is. — Nem következtethetjük ebből, mintha a nevezett légió lett volna itt első, mely castrumot épített; mert annak léteznie kellett nagy hihetőséggel még Trajanus korában. De az kitűnik, hogy légióink a második század derekán alsó Pannóniában, s így kétségkívül Aquincumban volt megtelepedve, a fentebbieken kívül más emlékekből is. Rómában a Vatican múzeumában áll egy kis kerek márványoszlop, mely régen a Capitoliumban volt, s melyre a légiók névsora van följegyezve, a II-dik század közepén innen, valószínűen 160-tól 170-ig való években.²⁾

1) Mommsen Corp. I. L. III. .3505. sz. „Volcano sacrum veteran! et cives Romani consistentes ad legionem II. adjutricem, curam agentibus Valerio Respecto et Utedio Maximino magistris.“ Mommsen Hermes, VII., 299. és kövv. 11. bőven magyarázza, hogy ezen szavakat úgy kell érteni, mint én itt röviden a szövegben értelmeztem. Különösen a nem állandó telepedést kifejezi a „consistentes“ szó. Továbbá a cives romani úgy értendő, hogy a veteránok és más római polgárok, mert veterán csak római polgárjogú ember lehetett. Jellemző a „magister“⁴⁾ és „curam ágens“ is. E szerint épen csak az hiányzik, hogy a cannaba szó világosan ki legyen téve, — a mi egyébiránt ennyi határozott jelentésű műszó után fölösleges volt.

2) Aschbach: A bécsi Akadémia phil. osztályának közleményei XX. k. .324. 1. és Mommsen Corpus I. L. III. 416. lap. Orelli .3.369.

A légiók itt geographiai rendben állanak, s a mi II-dik légiónk alsó Pannóniára esik. Ha a római fölíratoknál nem volnának oly ritkák az esetek, melyekben a kelti időre biztosan lehet következtetni, valószínű, hogy létező számos budavidéki fölírataink teljesebben meggyőznének arról, hogy már Hadrianus óta állandóan itt tanyázott a II-dik légió adjutrix. — Úgy látszik, keze alatt a város elég gyorsan emelkedett föl a municipiumok rangjára. — A légió nem sajnálhatta a mocsáros Eszékről Buda egészséges, erdős, hévizekben gazdag tájára való telepíttetését, hol a még megvolt némely barbár falukon az előkelőbbek, úgy látszik, földesurakká lettek, csaknem középkori értelemben. Ez nem mindennapi előny a római birodalomban. Legalább is ritkaság lehet, hogy az egykorú római emlékek oly compossessoratust mutassanak föl, minőnek példáját az Acpiincum előkelőihez tartozott Vindoniában láttuk.

Aquincum mindenesetre át volt már alakítva római várossá a II-dik század közepe előtt. És már 161. táján oly nevezetes város, hogy az utak kiinduló pontjául szolgál, s tőle számlálják a mértföldeket,— a mi csak egy generatio műve volt. De megkezdett virágzásában egy visszaesés, ha nem is pusztulás állott be ugyanazon század második felében. Egész Pannóniának békés fejlődését hátravetette egy barbár invasio. Marcus Aurelius idejében történik ez, ki Antoninus Pius után 161 -től 180-ig uralkodott. A mint említettem, már Trajanus óta a Pannonia és Dacia határain lakó külső népek: quád, jazyg, roxolan s. a. t. nem volt egyéb, mint a világ urának cliense, ki a hatalmasoktól hogy valamit nyerjen, kedvökben kellett járnia. Ismeretlen okokból 165-ben a quádok és jazygok háta mögött egy nagy népszövetség zivatara kerekedett föl, minő a népvándorlások pusztító vihara volt. Góthokat, vandalokat, victihalokat s más addig ismeretlen népeket

említenek. Ezek réme elől futva roxolanok, quádok, jazygok menedékhelyet kértek a pannoniai parancsnokoktól, hozzátéve, ha azt meg nem adják, fegyverrel erőszakolják ki. A quádok egészen ártatlan színben tűnnek föl. Épen akkor meghalván a rómaiak által adott királyuk, az újonnan választottnak megerősítését kérték magok a két császártól, Verustól és Aureliustól. *) Őszinteség vagy tettezés volt-e ez? — Az bizonyos, 200,000 barbár özöriiötte el Pannóniát s jutott feltarthatlanúl Olaszország határaihoz, velők együtt a már azelőtt lázongott markománok, — s nem sokára az invasióhoz csatlakozott quádok és jazygok.

Úgy látszik, a kénytelenség alkalmas ürügye alatt a cliens népek versenyt raboltak az egészen idegenekkel. A parthus háborúból visszatért császárnak gondot adott az épen akkor uralkodott éhség és pusztító dögvész. A barbár had egy tetemes, de az ellenfélhez képest kicsiny római sereget megvervén, az Adria partjáig nyomult előre. Marcus Aureliusnak több évi hadjárata törte meg végre a barbárok veszélyes szövetségét. A háborút Róma sokkal hamarább bevégezheti, ha bölcsnek nevezett császára csak határaitól akarja kiszorítani az ellenséget, s azokat erősebb defensiv állapotba tenni. De világos célja volt a jazygokat és quádokat teljes engedelmeségre téríteni, sőt földjüket római módon megszállani. Kitént, hogy az eddigi cliens népek nem eléggé megbízható őrei a birodalom határainak. Kezdte földjüket megszállani, mi élethalálra való ellentállást idézett elő. Sikerült azonban megtörni erejüket, mikorra a császár Pannonia földén meghalt, s helyébe Commodus lépett, ki megkötötte a békét. Ez, valamint a M. Aurelius által kötött, de ismét fel-

1) Capitolinus 13. fej.

bomlott két béke pontjai érdekesek a viszonyok ismerete tekintetéből. Látjuk, hogy a császárok erősítik meg a szomszéd népek fejedelmeit s a háború után évenkénti katonaság, s a jazygok 8 ezernyi lovas-contingens kiállítására vannak kötelezve; kiadják a foglyokat és rablott jószágot; a quádoknak, markománoknak egy német mértföldnyinél, ajazygoknak két annyinál közelebb nem szabad lakot építeniök a Dunához, utóbbiaknak külön eltiltatik saját hajókat tartani a Dunán s annak szigetjeire telepedni; a quádoknak nem szabad megengedni, hogy jazygok és markománok földjükön keresztül utazzanak; el van tiltva büntetésből (s ez csak ideiglenes lehetett) hogy római városokat látogassanak vásárlás ürügye alatti kémkedés kedvéért. Markománok és quádoknak havonként egyszer szabad gyülekezni s akkor is egy római biztos jelenlétében. — De nevezetes, hogy mindezen ellenségesnek látszó pontok mellett a rómaiak inkább szerették eme népek szomszédságát Pannóniában, mint másokét. A háború folytában egyszer a quádok elkeseredvén, ki akarnak bujdosni hazájokból teljessen. Marcus Aurelius elzárja minden utjokat légióival, s a kivándorlás lehetlenné válik. A jazygok, a rómaiak által annyira levert nép, érdekében a Commodus-féle békekötésben egy gyöngéd gondoskodás foglaltatik. El van tiltva a quádoknak és markománoknak, hogy a jazygokat haddal támadják meg. Épen ezen háború lefolyása bizonyítja, hogy a quádok és jazygok magokban, ha akartak volna sem tudtak veszélyesek lenni. A császárok hadi erejével és diplomatiájával mérközni nem voltak képesek. Marcus Aurelius háborúi után a szomszéd népek közelebbi kapcsolatba, vagy inkább függésbe jöttek Róma hatalmával.

Szokásba jött több-több ily szomszéd barbár népeket római szolgálatba és parancsnokság alá helyezni. A jazygok közül 5500 embert Britanniába küldtek; ezenkívül a

markomán háborúban részt vett némely törzsek közül kit Daciába, kit Pannóniába telepítettek, sőt Olaszországba is. Egy szóval az idegen népek tömeges betelepítése, katonai szolgálatra, nagyban folytattatik M. Aurelius alatt, a 2-dik század vége felé. Ezen új elemek egy része a római provinciák belsejében nyervén szállást, addig katonáskodott, míg apránként földmivessé lett s fölvelt más római szokásokat s a nyelvet is. Átalán véve a császárság idejében nem azt rójják meg a rómaiságban, hogy tendenciája a harcias élet fejlesztése volna, hanem ellenkezőleg, hogy a katonát polgárosítja. De a leirt nagy háború közben feltűnik egy másik nevezetes tény is. A többszöri békekötések s többször megújult harcokkal, a pannoniai Duna bal partját lakott népekkel fenmaradt emléke annak is, hogy M. Aurelius kiterjesztette volt a római erődök rendszerét ama bal partra is. S egyik békekötést ezen erődök miatt bontották föl a quádok. Felpanaszolták, hogy a földjükön erődökbe elhelyezett 20,000 római katona nem enged nekik nyugtot békés (?) foglalkozásaik folytatására, — holott a rómaiakat a szükség nem kényszerítheti, mert még oly fényűzésre is jut nekik, minők fürdőik. Panaszkodhattak az ellen is, hogy a római várak helyőrségei tizedet szedtek terményeikből önfentartásukra. De legnagyobb panaszuk az, hogy ezen erődökbe a rómaiak a quád szökevényeket is befogadják, — sőt az önkényt átpártolókkal meg nem elégedvén, erőszakkal is rabul visznek, el quádokat, más szóval, hogy munkásokat ujonczoznak köztök, mi szép szerével nem sikerülvén, cselet, erőszakot használnak. Ezen való elkeseredésükben akartak kivándorolni nemzetestől.

Kiolvasható ebből, hogy a rómaiak magok betelepedvén a quádok közé, oly formán akarták civilisálni őket, mint a celta törzseket: belőlök akartak a légiók táborhelye körül külvárosszerű telepeket állítani, melyek a rómaiak-

nak munkás kezeket szolgáltatnak. De kitűnik az is, hogy a quádok ennél nagyobb szerencsétlenséget nem ismertek, s a munkára szorított ást rabszolgaságnak vették. Azonban a Duna balpartján felállított erődök nehezen bírtak acclimatisálódni. Hiányzott a termékeny talaj, melybe a rómaiság gyökeret verhetett volna. Az erődök oly elszigeteltségben találtak magokat mint a byzqnti várak később a szláv tengerben. — Bár a viszonyok némileg különböztek, de a kísérlet vége az lett, a mi Daciában: teljes visszatelepítése a római telepeknek. Csakhogy a quád földről mindjárt M. Aurelius fia, Commodus (180—192) jónak látta visszaköltözködni. Belátta Marcus Aurelius már, hogy hiú erőlködés germán és szármát népek közt azt létesíteni, a mi sikerült a celták földjén. Azonban a Duna bal partján egy pár mértföldnyi terület a rómaiak kezében maradt a Dunával és szigeteivel együtt, honnan mint láttuk, a jazygokat, s hihetőleg a quádokat is messzebb költöztették. — Annál nagyobb tevékenység indul meg a rómaiak részéről, mint látni fogjuk, a dunapart sűrűbb megszállására, melyen mindazon ideig, tehát a második század vége feléig a szövetséges népekkel vizen és szárazon meg kellett osztozkodni. Különösen Aquincum, a Középhegység aljának ezen nevezetes pontja, alkalmas lehetett arra, hogy a rómaiak megakadályozzák a quádok és jazygok érintkezését.- — Ék módjára szögelt az körülbelül a két népet elválasztó határ felé.

A háború, melyet egészen önkényesen neveznek marcománnak, — helyesebben pannoniai nagy háborúnak kellene nevezni, — a 183-dik évben ért véget, s így kevés hijján húsz évig tartott. A légiók annak különböző phasisaiban kimutatták felsőbbségüket a barbárok felett. Nagy része annak az ellenség földén folyt; de több ízben sikerült betörni kivált a jazygoknak, kik egy ízben a Duna jegén fo-

gadták el az ütközetet az őket üldözött rómaiaktól. A légiók gyalogságának szilárd összetartása, s a szövetséges lovasság gyakorlott fejlődési képessége meghiúsította a jazygok számítását. Kétségtelen, hogy a mi II. légiónknak s a hozzá tartozott cohorsoknak és aláknak elsőrendű, dicsőséges szerep jutott.

Kivehetjük a hiányos elbeszélésekből azt a jellemző vonást, hogy a római támadólag működött oly esetben is, mikor a barbárok a római területre tették át a harczt. így a Duna jegén folyt ütközet is a kifelé vert jazygok visszavonulása közben történik. Határ- vagy belső várak ostromáról nincsen szó. A jazyg és quád nem volt képes megromgálni a kőszikla keménységű falakat. A római még sem ezekben bízott. Sík mezőn szállott szembe az ellenséggel.

Marcus Aurelius hosszú háborújában két hadvezér tűnt ki a többi fölött. Pertinax volt az egyik, Septimius Severus a másik. Com modus gyalázatos uralkodásának undok vége után Pertinaxot nem születés, hanem katonai és polgári tulajdonok emelik a trónra. — Pannonia határain szerzi a babérok. A főváros, Róma határában hizlalt és kényeztetett császári gárda csakhamar ráúnt az activ seregből szigorú fegyelmet behozni akaró császárra. Talán elég volt csak az az indok is, hogy egy határszéli tartomány parancsnoka s nem egy római henyélő nyerte el a legfelső polczot. Legalább az események fejlődése arra mutat, hogy már ekkor féltékeny lett volt a császári gárda a dicsőséges pannoniai hadsereg felsőbbségére, s ez volt egyik nevezetes, bár az egykorúak által ki nem emelt oka Pertinax legyilkolásának a praetorianusok által. — A mint ezen elvetemült gárda gyáva tettének híre Pannóniában elterjedett, lobbót vetett a boszúvágy az itteni hadseregben. Nem annyira a császári trónnak vérrel mocskolása,

mint egy színről színre ismert győzedelmes hadvezér és népszerű kormányzó legyilkoltatása, — nem annyira Severus szónoklata, mint az érdemek élénk emlékezete lelkesítő a pannoniai három légiót, mely körül a szomszédbeli római hadak is csoportosultak. Septimius Severus nem azon cím alatt vezérlé őket, hogy maga akar császár lenni, hanem a kedvelt vezértársért való boszúállás volt, jelszava. Ennek erőlyesebb kifejezésére azonnal a Pertinax melléknevet illesztette a magáéhoz. A magas termetű, izmos férfiakat szült Pannóniában nem értették a ravasz politika nyelvét, de annál fogékonyabbak voltak az emberek az igazság és valódi érdem iránt. ¹⁾ Septimius Severus, kit mindig a helyzet szabatos fölfogása és a kivitel biztos gyorsasága jellemzett, váratlanul termett Róma határánál a pannoniai légiókkal. Nem annyira a vezér, mint ezek neve réműlettel tölté el Pertinax gyilkosait. A tízezernyi praetorianus, kiket elsánczolt tábor is védelmezett volna, fegyvertelenül állott ki Severus parancsára, ki ezalatt gyorsan hatalmába kerité a fegyvereket és a tábort. Úgy szólván perczek műve volt ezen rettegett belső ellenség megsemmisítése. A praetorianusokat egyenként szétszórta és száműzte. — Septimius Severus két vetélytársát főkép

¹⁾ Herodianus II. k. Azt gondolom, ezen görög író ide vonatkozó helyének ez a jó magyarázata, nem pedig a Gibboné, ki minden éles elméje mellett sem veszi észre, hogy Herodianusnak egy immorális megjegyzésében bűnrészessé válik. Ez a görög író itt tulajdonkép megvetéssel szól a becsületességről, melyet hájfejűségnek nevez. Izmos testű, a pannon, úgymond, de ha valamit ravaszul és álnokul mondasz neki, nem veszi észre azonnal a cselt. És Gibbon hozzáteszi, hogy vajon az oszt-rák birodalom lakói (kétségkívül beleértette a száz évvel ezelőtt író a magyart is) nem veszik-e magokra a jellemzést, hogy nagy testűek és törpe lelkűek! — Gibbon abban is téved, hogy a görög írónak itt Severusra tett pessimista indokolását elfogadja. Melyik historicus dobna ma követ Septimius Severusra azért, hogy Didius Julianust megbuktatta?

a pannoniai légiókkal verte meg. — Az új uralkodó afrikai születésű volt ugyan, de Pannóniában szerezte babérait s katonái oda valók. Ha — szerintem — ezek fegyverfogásának főoka a köztök és a praetorianusok közt való antagonismus volt, ez a pannon légiók teljes diadalával s az ellenfél megsemmisítésével végződött. Pannonia emelte a világ trónjára Septimius Severust. — Ha a császár ily sokat köszönt ezen tartománynak, viszont ezt a császár kötelezte hálaárá. És éppen Aquincum valamennyi császár közül tán neki köszönhetett legtöbbet. — Septimius Severus az, ki Aquincumot colonia rangra emeli, a legfelsőre, a mit egy provinciális város elérhetett. A császár nevéől czíme „Colonia Septimia Aquincum“ az ama korbéli kő feliratokon, melyek csak emez uralkodáson innen találtnak nagyobb mennyiségben, míg a megelőzőt kor még mindig szegény ilyen emlékek dolgában. Nemcsak a város, hanem a benne lakott II-dik légió adjutrix szintén a Severiana melléknevet nyerte, elég bizonyág arra, hogy ez is ama nagytestű, de a ravaszságokra nem sokat adó hadseregbe tartozott, mely egy rohammal emelte a trónra addigi vezérét. Septimius Severus Pertinax a 193-dik évben lett császárrá, s uralkodott 211 -ig. E szerint az ő uralkodása alatt éri végét Krisztus születése után a II-dik száz év, s nyílik meg a III-dik. Így Aquincumnak valódi fölvirágzása közel egyszerre kezdődik a III-dik századdal, bár coloniává lette évét nem tudjuk.

El lehet mondanunk, hogy a római birodalom legifjabb ültetvényei közé tartozott, s virágzása mintegy a 200-dik évtől a 400-ikig, vagy addig sem egészen tartott. Mindamellet, hogy nem a classicus kor legszebb éveiben emelkedett, tekintélyes várossá nőtt. — Eme korszakból, különösen a 3-dik századból valók a város emlékei legnagyobb részben. Azonban a fejlődés, haladás lánczolatát ba-

jos, s talán lehetetlen kimutatni. Az események is, kivéve, melyek a nyugati birodalom megszűnte táján adták elő magokat, csak ismétlései volnának a már fenn vázoltaknak. — Ez az egyformaság a viszonyokban nem mutatja czél-szerűnek az előadás azon chronologiai rendjét, melyet eddig nagyjából követtem. Azért nem az időrendet, hanem az állandó viszonyok szakok szerinti felosztását követem. A római civilisatio Augustus százada után hanyatlani kezdett; s baj volt Aquincumra nézve, hogy vagy kétszáz évvel később lett coloniává, mint némely galliai város. De ezen hanyatlás mellett is ama civilisatio mindig eléggé életerős, s általános jellemét megtartotta mindvégig. — Ez állandóságnál, vagy hogy úgy mondjuk, conservativ jellemnél fogva két-három századot foglalhatunk össze városunk viszonyainak ismertetésében. A második század közepétől kezdve az ötödik első feléig kelt emlékeket veszem vizsgálat alá. Kezdem a városok egyik fontos életérdekén, a geographiai és közlekedési viszonyokon, áttérek aztán az ezekkel kapcsolatos hadiakra s aztán igyekszem rajzolni a polgáriakat, ahhoz képest bővebben vagy rövidebben, a mint az ismert emlékek anyagot adnak hozzá.

Lássuk hát a római közlekedésre vonatkozó emlékeket nagyjából időrendben, — kezdvén a II-dik század közepe táján.

X. FEJEZET.

GEOGRAFIAI MEGHATÁROZÁSOK.

Claudius Ptolemaeus az első, ki Aquincumot említi. Még a legrégebb kő felirat is, mely a várost nevének nevezi, mint láttuk, a 161-dik évnél nem régebb, — geographunk pedig Antoninus Pius korában élt. Sajnos, nem lehet pontosan meghatározni, mikor írta könyvét. Némelyek szerint már 140-ben, mások szerint 150 és 160 közt. Olvastam azonban oly véleményt is, mintha könyve Trajanus idejében kelt volna. — Az időpont dolgában a kérdés nincs eldöntve, s magam sem kísérlem meg a conjecturák számát szaporítani. Csak azt jegyzem meg, hogy éppen Aquincum és általán alsó Pannonia történetére vonatkozó föliatok, melyek a második század első feléről világosan szólanának, lennének legalkalmasabbak eldönteni, mikor írta könyvét, vagy legalább annak bennünket illető részét a geograph. Addig is el kell fogadnunk a 140—160 közötti időt munkája dátumának, azon megjegyzéssel, hogy egyfelől a könyv Hadrianus koránál előbb nem kelhetett, mert az ezen császár által alapított colonia, Mursa, Ptolemaeusnál coloniának van czímezve; másfelől, hogy adatai, melyeket e tájon nem maga gyűjtött, mindenesetre korábbiak, mint könyvének kelte, s lehetnek Hadrianus korabeliek, de régebbiek nem. Így 138-tól 160-ig,

akármelyik évében kelteknek vehetjük adatait. ¹⁾ Könyvében legjobb igyekezete mellett is sok hibát és tévedést találhatunk. Ezek egyrészt a neki beszolgáltatott adatok pontatlanságából erednek, másrészt, hogy nem voltak még a tudomány rendelkezése alatt oly pontos eszközök, melyek a minuták törtszámait is mutatni bírták volna. Minthogy másfélezer évig a műveltebb népeknek ő volt fő csillagásza és geographja, s az emberiség ily hosszú idő alatt tévedéseit utánmondta, irta és hitte, az újabbkori csillagászat és utazások világánál egy ideig annál nagyobb megvetésben volt. Hanem a mi értünkre már ismét kezdik becsülni, — a maga valódi értéke szerint. Azonban még most sem általánosan használt forrás a régi geographiában. — Igaz, vannak tájak, melyekre nézve könyve alig értékesíthető minden magyarázat mellett is. De viszont vannak vonalak, hol Ptolemaeus könyve igen meglepően jár közel számaiban a valósághoz. — A geograph hazája, Egyptom, kielégítő képet ad könyvében, pontos magára Rómára s némely galliai városra nézve; de ilyen az egykori Pannóniában is a Duna folyásának azon a szakaszán, mely Komáromtól Zimonyig nyúlik, egynémely nevezetes pont. Sőt bizvást mondhatjuk, hogy Ptolemaeus az általa ismert egész földön sehol oly hű adatokat nem szolgáltat, mint ezekre, még Egyptomot sem véve ki. Úgy látszik, nagyon érdekelte kora geographjait a birodalom emez ujdón véghatára. A mi eltérések itt vannak, azok is tán szabály alá

¹⁾ Ptolemaeus számos kiadásai közül, mint eddig legnagyobb kritikával készülteket használtam Nobbeét, Lipcse, 1843, tizenkettedrétben. (Akadémiai könyvtár). Wilbergét, Essendiae, 183g. nagy negyed. (a nemzeti múzeumban). Összehasonlítottam ezzel az Athos hegyi klostrobán talált kéziratnak photographiai kiadását ily cím alatt: „Geographie de Ptolemée, per Pierre Sevastianoff. Paris, 1867. Télyf Iván barátom szívésségéből. (Megvan a múzeumban is).

foglalhatók. Annyival inkább fölhasználjuk forrásul a jó-hiszemű könyvet, mivel épen vidékünk régi tájrajzára nézve úgy szólván elvetették eddig, mint használhatatlant — mindenben a hol nem egyezett más forrással. — S nem az ő könyve volt-e, mely mint láttuk, először támasztotta a sejtelmet, hogy Budát a rómaiak Aquincumnak nevezték?

Ptolemaeus sorba veszi mint a birodalom más részeinek, úgy Pannóniának is nevezetesebb városait. Ezek egymástól való távolságát megjelöli; de nem római ezerlépésekben, sem görög stádiumokban, hanem csillagászati mértékkel, t. i. megmondja, mindenik hányadik foka alatt fekszik a geographiai hosszúságnak és a szélességnek. Lajstromai tulajdonkép nem is egyebek, mint rajz nélküli kész térképek, — s valóban is szövegül szolgáltak egy térképhez, melylyel az egész középkor beérte.

A miben a Duna folyásának fenn kiemelt szakaszán, Budától Zimonyig, de különösen Budától Vukovárig, Ptolemaeus megközelíti a valóságot, azok a szélesség fokainak számai. Ellenben nem megbízhatók a hosszúsági adatok, a mi nagy fogyatkozás. De a szélességi fokok csak magokban is tájékoztatók. Ptolemaeus itt is külön nevezi meg a Duna partján közvetlenül fekvő helyeket, s rendben halad éjszaktól délnek az elősorolásban.

Első dolgunk, hogy kiválasztunk néhány oly pontot, melyek azonosságáról bizonyosak vagyunk. Mert megjegyezzük, hogy bármily sok névvel legyen is behintve tájunk római korbeli térképe, csak igen kevés város hol fekvésére van biztos emlék. Bizonyosak csak ott vagyunk, a hol a római föliratos köveken helynév van s tudjuk azt is, hogy azt a követ hol lelték meg. Ilyen helyek Dunánk mentén Bregetium (Ó-Szőny), Aquincum (Ó-Buda), Mursa (Eszék). Vukovár fekvését onnan tudjuk, hogy Ptolemaeus meghatározza a Dunának itteni keleti kanyarodását, s

száma talál Vukovár mai fekvésével, hol ma is a Duna azt a kanyarodást teszi. A többi helyneveket, hol ily adatok nincsenek, csak combinatiók nyomán tették a térképre, s mint látni fogjuk, nem egy esetben hibásan.

Ismervén a régi Aquincum hol fekvését, valamint Cornakonét is (Vukovárét), s azt látván, hogy itt geographunk pontos volt a szélesség meghatározásában, a közben eső helyekre nézve eligazodunk, kivált miután a Duna egynemű iránya itt némileg meridiánul szolgálhat. Szintén a folyam irányát vesszük csillagászati vonalnak Dunánk nyugati ágán, hol Ó-Szőny (Bregetium) biztos kiindulás. Ha mi Ptolemaeust szószerint vesszük, s számai nyomán csinálunk térképet, nem kép lesz az, hanem képtelenség. Azonban, ha észre vesszük, miből eredhettek az ő tévedései, használhatóknak s becseseknek fogjuk találni adatait. A tévedés forrását pedig úgy vélem, megtalálhatjuk. Geographunk ugyanis minden dunai tartományban külön számolja elő a parti s külön a nem-dunaparti helyeket. „A parti helyek“ rovatának címe jogosan engedte fölteni, hogy csakugyan a folyam közvetlen partján levő helyeket kell értenünk. Ámde ha az ő hosszúsági és szélességi adatai nyomán kísértjük meg kirajzolni a Duna folyását, az a csodálatosság jöne ki belőle, mintha a Duna Komáromtól a mai Székesfehérvárhoz kanyarodnék le délkeletnek, innen pedig éles szögre tartana ismét éjszakkéleti irányban Esztergomnak, a honnan aztán Budának törnék meg rögtön. Bajos itt geographunknak számbeli tévedéseket tulajdonítani, mert azt látjuk, hogy épen ezen tájról elég pontos szám adatok voltak kezénél. Bregetium (Ó-Szőny) és Aquincum, a szélességi fokra nézve oly megközelítőleg van meghatározva nála, mint csak az akkori eszközök mellett kívánni lehet. Ily két correct szám közt a többi számokban alig lehettek nagy hibák.

Ha pedig a számokat megbízhatóknak vesszük, a mint kell, akkor a hiba ott van, hogy közvetlenül a Duna partján levő helyeknek vannak képzelve azok is, melyek pedig csak dunamellékiek. Meg' fogunk győződni róla, hogy itt parti helyek alatt értenünk kell a dunai vidéken elvezető száraz úthálózatnak egyes nevezetes pontjait, melyek egy-egy útnak a Duna partjáról befelé vezető irányát jelölik. Voltak száraz utak, mint látni fogjuk, melyek megérdemelték a dunamelléki címet, de azért nem a parton vezettek el. A könyvben dunapartinak magyarázták, a mi pedig attól egynéhány mértföldnyire feküdt. — A tévedést maga Ptolemaeus követte el. Ki is van téve nála fokokban, mikép jó le a Duna Székesfehérvár (Curta) alá, mikép kanyarodik meg az. Fehérvár táján éjszának Esztergomig, sőt Nógrádig, s mikép jó aztán Aquincumnak.

— Ő maga soha sem járt ezen a vidéken, csak csillagászati adatok, vagy a távolság másnemű meghatározásai jutottak kezéhez egyes városokról, melyek a mai Fehérvárnak, Esztergomnak sat. felelnek meg. A számok mind jók lehettek, csak hogy helytelen cím alá sorozta, s még ezen helytelenségre építette a Duna kanyarodásáról való nem egy számítását is. Neki mindenek fölött az egyes helyek fekvésének csillagászati meghatározása volt feladata. Hibája az, hogy egyszersmind geograph akart lenni oly helyeken is, melyekről hiteles földrajzi adatai nem voltak. Igen lényeges itt arra a világos tényre helyezni a súlyt, hogy a Duna folyását rosszul ismerte, s mégis annak képzelt folyása szerint módosította csillagászati adatait. Számai megbízhatóságot nyernek, ha a Dunát ezen tájon rá nézve ismeretlennek vesszük, (a minthogy ez bizonyos is), — s csak számai után indulunk.

Lássuk tehát számait, de többnyire csak a szélességeket véve, s egyebekben a száraz természetes közieke-

dési vonalakat tartva szabályozóknak. Kövessük egyelőre a kritikának csak azt a nemét, mely nem betűt betűvel hasonlít össze, hanem az írott könyvet a természet könyvével. — A felső pannoniai dunamelléki helyek közt legutolsó nála Bregetium, melynek azonossága a mai Ó-Szönynyel eléggé be van bizonyítva, s Ptolemaeus nyomán is biztosan ráakadhatnánk. Erről bővebben szólni fölösleges. Az alsó pannoniai helyek közt legelsőnek van téve, mint dunaparti, de szerintem csak mint dunamelléki hely — Curta, görögösen Kourta. Ptolemaeus szerint esik az északi szélesség 4y-dik foka alá. Tehát nagyjából Székesfehérvár tájára. A mint látjuk, nagy a valószínűség a mellett, hogy itt oly pont volt megjelölve, melyen az Olaszországba vezető főút találkozott a Bregetium felől jövővel, a mi Fehérvár szomszédjában ágazhatott el, hogy Moór felé tartson Komáromnak. Látni fogjuk alább, hogy a római útikönyvek nyomán is valószínűen Székesfehérvár táját jelöli a Curta helynév. Curta e szerint egy oly száraz útnak volt nevezetes pontja, mely a dunai hálózatba esett. — Következik már két oly pont megnevezése, melyeket szintén a dunamelléki úthálózatban kell keresnünk. Salva és Carpis a nevök, éppen ebben a rendben. De én Carpisról szólok először. — Ez az északi szélesség oly magas foka alá van helyezve, hogy már dunaparti helynek kell lennie. Szélességi szám nála $4\gamma^{\circ} 50^z$; újkori mérések szerint pedig Esztergom $47^{\circ} 4'$. Az eltérés nem jöhet tekintetbe; mert azt kell tudnunk, hogy ha a régi csillagász bizonyossággal tudja is a valódi számot, kénytelen lesz vala vagy 45 vagy 50 perczet írni 4 7 helyett, mert nála a jelölések a fok kisebb törtjeire nem terjednek ki. Annálfogva Carpis mint Esztergom a legelfogadhatóbb adatai közé tartozik geographunknak, s pontos meghatározásra nézve egy sorba tehető Bregetiummal és Aquincummal. Azért nem hihetem,

a mit eddig tartottak, mintha Esztergomnál nem Carpis, hanem Salva feküdt volna. Meg lehetünk róla győződve, hogy ezekre és Cornaconra (Vukovárra) nézve közvetlen a helyszínén tett gondos és hosszas vizsgálatok állottak a csillagász rendelkezése alatt. S úgy látszik, némely közben eső pontokról is voltak direct vizsgálatok kezénél; de zavarólag hatott a helyi viszonyok nem ismerése mellett is a combinálás szükséges volta. Salvára nézve is volt, úgy látszik, csillagászati adat a kezénél; sőt itt már azt is tudnia kellett, hogy a hely a Duna partján fekszik. De zavart okozott a Duna folyásának téves felrajzolása a térképre. Csillagásznak Salvát egészen egy hosszúsági vonalba teszi Carpissal, csak hogy húsz percczel kevesebb szélességi fokot ad neki, azaz ennyivel délebbre teszi, — egy szélességi fok alá a mai Budával. Ha szó szerint vesszük, Salvát Bicske és Zsámbék közt kereshetjük, s volt is geograph (Reichard), ki Salvát Zsámbéknak tartotta.

A római geographia más adatai, mint látni fogjuk ezt nem mutatják valószínűnek. Salvaról, én szerintem, a mi csillagásznak tudta, hogy parti hely. Hanem mivel a Dunát ő Fehérvártól mintegy Bicskén keresztül vitte, s innen nyíl egyenességgel éjszakkal rugtatta Carpisig, kénytelen volt a kezénél levő csillagászati adatot ezzel hozni összhangba. Ptolemaeus képzeleti Dunája Komáromon alúl a helyett, hogy nyugatról keletnek tartana, először lejjő Fehérvárnak, s onnan délről éjszakra foly. Ha adata azt mondta, a mi valószínű, hogy Salva a Duna partján fekszik, de húsz percczel kevesebb hosszúsági fok alatt, azaz ennyivel nyugatabbra mint Carpis, a geographnak beállott csillagász azt mondta, ez lehetetlen. Hiszen ha oda teszi Salvát, akkor az a Duna balpartjára s attól jó messze Germániába esnék. Tehát csak úgy van értelme az adatnak, ha Salvát nem nyugatra, hanem délre helyezi

Carpistól húsz percczel. Minthogy pedig a szélességi percek jóval nagyobbak földtájunkon a hosszúságiaknál, a dél felé való távolság nagyobbnak ütött ki vagy két harmaddal, mint a nyugati távolság lett volna ugyanazon perczszám mellett.

Ennélfogva, ha geographunk adatának hasznát akarjuk venni, Esztergomtól ne délre mérjük ki a 20 perczet, mint szélességet, hanem attól nyugatra, mint hosszúságot, s elérünk most már a Duna partján Süttö és Neszmély közt a középút tájára. A kettő közül választhatjuk a római Salvát. Állapodjunk meg abban, hogy ez a mai Neszmély volt. Eljárásunk helyességében meggyőz az a sokat jelentő körülmény is, mely szerint mint láttuk, a lajstromban először van megnevezve Salva s utána Carpis. Már pedig Ptolemaeus azt a rendet követi elősorolásában, hogy a nyugatra eső tájakról halad a keletiekre, s minden ily tractusban előbb jó az éjszaki, utána a déli fekvésű város neve. Itt pedig a geograph szerint délibb Salva megelőzi az éjszaki számú Carpist. A sorrendben tehát következetlenség van, mely elenyészik, ha Salvát nyugodnak vesszük. A rend ez volna: a mi kiindulási pontunk nyugatra Bregetium volt, következőesen jó utána a tőle délre eső Curta. Ezek vonalától kelet felé jó Salva, melytől déli irányban semmi sincs megnevezve, aztán következik a még keletibb Carpis, melytől délre Aquincum. Salva tehát nem Esztergom, hanem Neszmély, s mint látni fogjuk, a régi geographia nyomán tett másnemű mérések is ide vezetnek. Ezt addig is bebizonyítottak fogadván el, megoldhatunk egy más érdekes kérdést is. Abban az időben t. i. Germania név alá volt foglalva a mai Felföld, s különösen a Kis Kárpátokon innen a Dunától éjszakra fekvő vidék. Germaniában fekvőnek mond Ptolemaeus egy Anavon nevű helységet, melynek tekintve szélességi és hosszúsági szá-

mait, a Duna mellett, azaz annak szorosan bal partján kellett feküdni. Szélességi foka ugyanaz, ami Salváé, tehát öt perez különbség megengedésével valahol a Duna győresztergomi vonalán feküdt. Nem tudom, mi indíthatott némi geographot arra, hogy a szélességi fok azonosságából azt következtessék, mintha a germán helység Salvával átellenben lett volna. Ezt csak akkor lehetne mondani, ha különösen a hosszúsági fok egyeznék. De az épen nem egyezik. Anavon 3 5 ptolemaeusi perczzel fekszik nyugotabbra Salvánál. Ennél fogva, ha ezt meghatározott pontnak vesszük, a mai térképen a megfelelő 2 5—26 perczet nyugat felé kell kimélnünk, mi a mai Karva tájától a mai Komáromnak felel meg. Ptolemaeűsnek Salváról kimutatott tévedésével összhangzó, ugyanezen vidéken feltűnő egy másik nézete is, mely szerint a Duna még Carpisnál nem érte volna el tájunkon körülbelül a legéjszakibb pontot. Tíz perczzel vezet onnan éjszakra, azaz épen a szélesség 48-dik fokáig. Tehát Nógrád várától éjszakra, Diós-Jenő táján kezdené a Duna déli folyását. Ha szélességi tíz perez helyett vesszünk hosszúsági tíz perczet, s azt keleti irányban kimérjük Esztergomtól, czirkalmunk egyik hegye épen Zebegényt érinti, ahol a Duna valóban délnek kanyarodik. Csakhogy az is csalódott, aki végleges megkanyarodásnak vette azt a kisebb kanyarulatot, melyet a Duna tesz a nagymarosi hegytörzsök körül. Ily összezavarása mellett a szélességi fokoknak a hosszúságiakkal érthető, hogy az utóbbiak magyarázatába bocsátkozni fölöslegesnek tartom.

Aquincum, mely geographunk sorrendjében közvetlenül Carpis után következik, mint mondám, a legpontosabban meghatározott helyek egyike az egész római birodalomban. Ptolemaeus szerint Aquincum fekszik az éjszaki szélesség 47. foka és 30. percze alatt. A valóság pedig

Ó-Budára nézve 47 fokot és körülbelül 32 perczet mutat ki, ha Ó-Budának alsó végét vesszük a mérési pontnak. Tehát a régi geograph két minutával délebbre helyezte Aquincumot, mint kellett volna. De megjegyzem újból is, hogy a régen divatozott jelzések nem szorosán percek szerint történtek, hanem a foknak törtszámait szerint. A legkisebb mérték pedig egy foknak tizenketted része volt, vagyis öt perc. E szerint vagy 30-at, vagy 35-öt kellett írnia a geographnak. Városunk fekvése is e szerint ismételt próbák alá vetett mérések nyomán volt meghatározva.

Igen pontosan van kitéve a Dunának Cornacumnál való déli megkanyarodása is, mely hely tehát Vukovárnak felel meg. Ptolomaeus szerint 45 fok 15 perc alatt fekszik, — újabb meghatározások szerint Vukovár az éjszaki szélesség ugyanannyi foka és 21 minutája alatt található. Tehát a régi geographia itt is, mint a fentebbi esetekben, délebbre teszi a helyet — itt 6 percczel. A vácz-vukovári vonal körülbelül s csak nagyjából, egy a természet által kihúzott meridián lévén, csak a különböző szélességi fokokat kell fölrakni, hogy Ptolemaeus számait eligazodjunk. Legjobb, ha ezen vonalon is nem vesszük egyelőre számba az ő meridiánjait, hanem fő délvonalul a Duna mentét fogadjuk el.

Nem említem Sirmium és Sziszek meghatározását Ptolemaeusnál, melyek szintén nagyon közelitők. Csak azt kell kiemelnem, hogy a Száva melléki helyek csillagásznál más combinatio alá estek, mint a Duna mellékiek. Amazoknál egy kevéssel éjszakabbra, ezeknél mint láttuk, következetesen délebbre teszi a valóságnál a helyeket. A Duna vonalára szorítkozván, ennek két nevezetes pontját, Budát és Vukovárt veszem föl s a közben eső helyeket a szerint igyekszem maiakra vinni vissza. Minthogy pedig

az eltérésekben Ptolemaeus ezen a vidéken éjszakabbra teszi mint kell a helyeket, s az eltérések közép számaként mintegy 5 perez jő ki, — adjunk a régi geographia számaihoz még öt perczet s keressük a szerint a Duna mentén elősorolt helyeket Budától Vukovárig, tekintet nélkül a hosszúsági fokra, s egyelőre úgy véve, mintha a helyek a Duna partján feküdnének.

Szélességi fokokra nézve, éjszokról délnek haladva, Ptolemaeus így számlálja elő a nevezett vonalon a dunapart helységeit: Aquincum $4y^{\circ} 3o^7$, Salinum 47° , Lussonium $46^{\circ} 45^7$, Lugionum $46^{\circ} 3o^7$, Teutoburgium $45^{\circ} 4o^7$, Cornacum $45^{\circ} i5^7$.

Ptolemaeus ezen lajstromában Budától délre Salinomot találjuk a $47.$ fok alatt, mihez hozzáadva a középszámot, ezen helyet a mai térképen 47° és $47^{\circ} 5^7$ között kereshetnők a dunaparton, tehát Adony és Pentele közt, közelebb Adonyhoz. Meglehet, Ptolemaeus itt is, mint más helyeknél láttuk, azt a hibát követte el, hogy valamely dunamelléki országúiban feküdt helyet dunapartinak vett, s szélességi fokokban számította ki ami vagy hosszúsági fok volt, vagy valamely útikönyvnek mértföld-száma. De ez alkalommal ezt az esetet nem taglalom.

Ptolemaeus következő, délebbre eső helyneve Lussonium, mely correctiónk szerint a szélesség $46^{\circ} 5o^7$ alá esnék — Földvár és Baracs közé, közelebb Földvárhoz, — ha a Duna partjára teszszük. De lehetséges, hogy nem a Duna partján, hanem egy nyugatabbra elvonult száraz útban esett Lussonium, s más források szerint ez igen valószínű is.

Lugionum még délebben feküdt. Pótlékunkkal a $46^{\circ} 35'$ alatt. Pakson alúl kevéssel vágná ez a vonal a Dunát, Paks lévén $46^{\circ} 37'$, mintegy 2—3 minuta eltéréssel találkozónék Lugionum Pakssal. Teutoburgium $45^{\circ} 4o^7$ Pto-

lemaeusnál; correctióval $45^\circ 45'$. Ezen szélesség pedig Herczeg-Szöllősnek felelne meg. Azonban ennek a helynek meghatározásában, úgy látszik, már nem a dunamelléki helyek combinálása volt használva, hanem a Száva-Dráva közieké. Itt a külön meghatározás szerinti Eszék szélességéből indult ki a geograph. Öt perczcel teszi délebbre Teutoburgiumot Eszéknél. Ennél fogva Dálya táján fekkett. Cprnacum 45° i^z Ptolemaeus szerint. Kipótolva $45^\circ 20^z$, Vukovár pedig $45^\circ 2i^z$.

Lenne hát, ha mind a dunapartra teszszük a fentebbi helyeket: Aquincum Ó-Buda, Salinum Adony, Lussonium Földvár, Lugionum Paks, Teutoburgium Dálya, Cornacum Vukovár. Megjegyzendő azonban, hogy ezek a helyek is korántsem feküdtek mind a Duna partján, s csak azért fogadtam el Lussoniumot és Salinumot ilyennek, hogy egy szakadatlan ptolemaeusi vonalat nyerjünk kiindulásul, melyet annak helyén akarunk kiigazítani.

Még csak egy ezen tájon fekvő nevezetesebb helynek a szélességéről akarok szólni, melyet geographunk nem sorol a dunaparti, hanem a mediterrán helyek közé, s ez Mursa, kétségkívül a legnevezetesebb város az akkori Aquincum és Sirmium közt. Ennek mai neve, mint tudjuk, Eszék. Ptolemaeus lajstroma két különböző helyen említi, az egyikben i 2, a másikban csak négy minuta eltéréssel a maitól.¹⁾ De az eltérésben itt, mint Sirmium és Siscia esetében az az anomalia, hogy itt már nem délebbre, hanem éjszakabra teszi a helyet a valóságnál. Az eltérés itt sem

¹⁾ Az egyik helyen kiteszi a szélességet, — a másik helyen az ottani leghosszabb nap hosszát mondja meg. Utóbbinál saját átszámításomból kisebb hiba jön ki, t. i. csak 4 percz, ezen formula szerint $\tan p = \frac{\cos (180 - \delta)}{\tan \varepsilon}$, ¹⁾ p tevén a szélességi fokot, s a nap hosszának felét, ε pedig egy állandó mennyiséget, az úgynevezett elhajlását az illető korszakban.

igen nagy; de arra mutat, hogy Eszék fekvése nemadunaparti helyekkel, hanem a szavamellékiekkel volt kombinálva.

Mellőzöm a régi geograph kevésbé megbízható hosszúsági meghatározásait. Pedig itt ezek megbízhatósága mellett határozhatnék el, vajon mindezek valóban parti, vagy csak dunamelléki városok. Míg a Duna nyugati szárán épen a pontosabb szélességi fokok mutatták a Dunától való távolságot, folyamunk déli szárán a meridiánoknak kellene azt mutatniok. Megkísérlettem több combinatio szerint térképet állítani össze Ptolemaeus nyomán Budától Vukovárig. Bármely észszerű föltevés azt az anomáliát mutatja, hogy Ptolemaeus következetesen mind keletebbre teszi a fenn elősorolt helyek minden következőjét, s Eszék a helyett, hogy mint a valóságban van, nyugatabbra esnék Budánál, ellenkezőleg keletebbre van téve. Huszonöt percczel keletebbre, mint Aquincum, holott valójában húsz és fél percczel nyugatabbra van. Így a hiba háromnegyed foknyi, vagy hét geographiai mértföld!

Ptolemaeus hosszúsági vonalaiban a buda-vukovári Duna parti helyei még nagyobb eltéréseket mutatnak a valóságtól, mint Eszék hosszúsági száma. Ha szerinte húznék ki a Duna vonalát, Adony nem Budától nyugatra esnék 11 percczel, hanem keletre zŐ-tel. Tehát a hiba 36 perez. Paks (Lugio) már 50 percczel fekszik keletre Buda hosszától, pedig a valóságban 12 percczel nyugatabbra esik. A különbség 1 fok és 2 perez. Vonalunk végpontja Vukovár nála 1 egész fokkal és 7 percczel esik keletre Budától, holott a valóságban 3 percczel esik nyugatra tőle. A hiba egy fok és 10 percz.¹⁾

¹⁾ Megjegyzem, hogy Ptolemaeus minden foka még reducálva is van itt; mert valóban az ő hosszúsági fokait nem vehetjük mai 60 pereznek, hanem legalább egy hatoddal kevesebbnek. Így én az ő fokját 50 pereznek, fél fokját 25-nek vettem s így tovább.

Látható ebből, hogy ha geographunk a mi Dunánk némely pontjának szélességi fokaira nézve megbízhatóbb, mint bármely más vidékre nézve, az ő hosszúsági adatai oly eltérők a valóságtól, hogy ócsárlói részére semmi kívánni valót nem hagynak fenn. Még a leírók értetlenségét sem lehet mentségül felhozni; mert nem hihető, hogy ugyanazon sorban a szélességek a főbb pontokra nézve jól, s a hosszúságiak következetesen rosszúl legyenek kitéve. Épen ez a következetesség s az a másik, mely szerint az ő parti helyei egész lánczatban kissé keletnek vannak elhúzva, a helyett, hogy inkább nyugatnak tartának, egy alapfogalomból kiinduló rendszerességet mutat, mely alapfogalom téves lévén, következik belőle minden hiba. Geographunk nyilván a Duna vonalát előre kihúzta a térképen, előbb, mintsem a parti helyeket meghatározta volna. De valamely előttünk ismeretlen csalódás nyomán ezt a jó kiindulási vonalat kissé keletnek rugtatta. A parti helyekre nézve, úgy látszik, nem voltak közvetlen, megbízható hosszúsági adatai. Ezeket csak a szélességek és mértföld mutató útkönyvek számainak segédelmével combinálva rakta fel a Duna partjára, s így amily jó tájékozás különben a Duna vonala nekünk az ő szélességeire nézve, oly hátrány volt neki a Duna vonala a hosszúságok meghatározásában. Sőt annyira kényelmesek itt hosszúsági számai, hogy mint látni fogjuk, itt is nem egy helyet tesz a Duna partjára, mely nem a parton feküdt. Azonban kénytelenek vagyunk hosszúsági meghatározásait is tájékozásul használni némely oly vidéken, melyről a régi geographia más forrásai nem szólnak.

Ha Buda-Pest déli közlekedési vonalára, mint látni fogjuk, van más biztos forrás is; de ő az egyetlen, ki a Duna és Tisza közti helyeket, a jazygok tanyáit, elősorolja, — documentálván ezzel azt, hogy a rómaiak közle-

kedési vonalként ismerték egyfelől a két folyó vízvászto dombsorát, másfelől a Középhegységnek keleti ága alatt elvezető fontos éjszaki és keleti országutat, sőt a sajó-ípoly-völgyi átjárást is. És fentebb Ptolemaeust épen bizonyoságig említem arra, hogy all-dik században alkalmasint volt egyenes közlekedés Pannonia és Dacia között. Az általa elősorolt jazyg helységek egyike sem feküdt a Duna partján, mind attól távolabb, a vízvászto hegyháton. Föltehtjük, hogy a Duna vonala mégis nagyjából jó kiindulási pontú szolgál. Legalább annyit tudott minden pannoniai lakos, hogy a jazygok egy-egy telepje melyik jobbparti római várossal van szemben.

A legdélibb hely, melyet jazyg földön megnevezve találunk, Partiscon, melynek szélességi vonala, ha a fentebbi 5 minutás javítással vesszük, lenne 46 fok és 45 percz. Tehát Lussonium, vagy Földváron alúl 5 perczcel rajzolható ki. Esnék Félegyháza és Kecskemét közé, a jakabszállási pusztához.

De a hosszúság még nem lévén megmondva, nem tudjuk, mily távol tegyük a Dunától. Erre azt mondom, bármit tévedett is Ptolemaeus azzal, hogy a Duna vonalát rosszúl húzta ki, nemcsak azt tudta, hogy egy-egy jazyg telep a Duna mely pontjának irányában fekszik, s így a szélességet meghatározhatta, hanem valószínű, hallott arról is, mily messze esik a part ama pontjától a barbár helység. Így vegyük Földvár táján a Duna hosszúsági számát, bármily téves legyen is az, s mérjük hozzá Partiscon hosszúsági vonalához. Ez Ptolemaeus szerint i fokkal esik keletebre a Duna megfelelő pontjánál, mi reducálva fokot és $2\frac{1}{2}$ perczet tenne. Földvár $36^{\circ} 36'$ lévén, keressük a $37^{\circ} 38\frac{1}{2}'$ hosszúságot a Duna és Tisza közt a nevezett szélességben. Öt-hat perczcel keletebre vagyunk Félegyházánál, a Sóstó mellékén, a Tisza és nem a Duna

völgyében. Talán a helynév is erre mutat. Mert némely régibb emlékekben a Tiszát nem Tibiscusnak, hanem Partiscusnak találjuk nevezve.

A rákövetkező hely Pession, a szélesség 47 foka alatt, tehát N.-Kőrös szélességi vonalához közel. A hosszúság 55 percczel nagyobb Adonyénál. Tehát lenne a Ptolemaeusból kiszámítható hosszúság $37^{\circ} 27'$. Ez secundáig megfelel N.-Kőrös fekvésének, melyben a szélesség is talál 2—3 percz különbséggel. — E szerint a jazygok Pessionja nem feküdt a mai Pestnél — hanem jókora távolságra tőle.

Ptolemaeus harmadik jazyg telepe Kandakon vagy Kandanon, mely szélességre nézve $47^{\circ} 20'$ vagy $2 5'$ lévén, Érddelel vagy Promontorral átellenben feküdt volna. Monornak vagy Gombának, még keletebbre N.-Kátának vagy Tápió-Szelének felelne meg. A hosszúsági vonalra nézve a Duna távolsága bizonytalan lehetett e tájon; mert a Duna ma is itt két ágra szakad, s régen is rendetlen, kanyargós folyása lehetett. — A hosszúsági fokot itt meghatározatlanul hagyom; de a topographiai valószínűség talán leginkább Gomba vagy Monor mellett szólana.

A jazyg helyek következő ketteje már nem a Duna és Tisza közti vonalba esik, hanem a Középhegység keleti karjának alját jelöli meg. Annálfogva itt nem a Duna szélességi vonalait veszem mérvadóknak. Itt fontosabbnak tartom a hosszúságiakat, melyekről a Budapeستől keletre utazók jelentései mértföldekben megközelítő adatokat szolgáltathattak.

Itt Budát veszem a geograph kiindulásának, s nem számítgatom azt ezúttal, miként kell átalakítani az ő hosszúsági fokait akár ferrói, akár párisi hosszúsági fokokra. Úgy veszem, mintha Buda volna Ptolemaeus Ferrója, azaz az ő 43-dik fokát, melyet ezen városra fölvesz, vagyis a mi 36

fok 42% minutánkat (mely a ferrói keleti hosszúság) 0 foknak veszem, s úgy számítok keletre plusokat, csak azt jegyezvén meg, hogy az ő fokai egy hatoddal kisebbek legyen a mieinknél, az ő fokát 50 mienkféle percznek számítom, 30 perczét 2 5-nek, 12 perczét 10-nek sat.

A legközelebbi hely Parka. Esik Budától keletnek Ptolemaeus szerint 30 perczcel. Veszek hát keletnek 2 5-öt. Aszód annyival inkább megfelelne Farkának, mivel a szélességifok is annyira talál, hogy csak 1 percz a különbség a régi geograph száma és a valóság közt. A közelebbi hely Trisson, mely Budától 55 mai számítás szerinti perczcel feküdt keletebbre. Tehát feküdt volna a hosszúság 37-dik foka és mintegy 37 minutája alatt. Gyöngyös táján feküdt hát Trisson helység, minek a Ptolemaeus által kitett szélességi fok sem mond ellene. Sőt megerősít benne, miután az eltérés csak két percz. Trisson egyszersmind a legkeletibb pont, meddig ezen tájon Ptolemaeus elvezet. — Még más három jazyghelye: Abieta, Bormanon és Uskenon nyugotabbra esnek, de tetemesen éjszakra, a 48-dik foknál s azon felül. Így alkalmasint az Ipoly felső völgyén vezető utat akarják jelölni, talán Losoncz, Fülel és Balassa-Gyarmat táján.

Mindezekben csak nagyjából való meghatározásokat tulajdonítván forrásunknak, megjelölve találjuk a jazyg helységekben a mai pest-szegedi, aztán pest-hatvani, s végre az ipoly-sajóvölgyi közlekedési vonalat. A mi a dunántúli rész, azaz Pannonia közlekedési vonalait illeti, azok Ptolemaeusnál nevezetesebb helységek által vannak szintén kipontozva. — Hogy vajon, mikor Ptolemaeus adatai keltek, azaz hihetőleg Hadrianus császár idejében, alsó Pannonia már rendszeres római utak által volt-e behálózva, nem tudjuk. Ha igen, akkor az útépítés elkezdődhetett még Trajanus alatt vidékünkön. S hihető is, hogy az utak leg-

alább is egyszerre keletkeztek a dunaparti légionárius táborhelyekkel. Azonban a legrégebb mértföldkő felirata csak a század második feléről, a 161 -dik évről szól. — De a nagyban való útépitésről, vagy általános útjavításról csak Marcus Aurelius nagy háborúi utáni időkből vannak számosabb emlékeink. Különösen a század végén trónra jutott Septimius Severus fejtett ki nagy tevékenységet, úgy látszik.

Az utakról közvetlenebbül szóló későbbi emlékek közt első helyen állanak a mértföldmutató kövek, melyek meglehetősen száma eszközt szolgáltat kezünkbe, hogy megközelítő szabatossággal bírjuk kipontozni a római kor azon útjait, melyek városunkra nézve nagy fontosságúak voltak. A római, azonkívül, hogy hártýára irt útikönyveket és térképeket használt, köbevéselt Baedeckerek álltak országútjai mellett, melyek megmondták az utasnak legalább annyit, meddig haladt, mennyi van hátra bizonyos nevezetesebb váraktól. Oly sűrűen voltak, hogy egy mai mértföldünkre vagy öt ily kő jelölte a távolságot. S még ezen kövek is a gyakorlati hasznon kívül kielégítették a rómaiaknak mindenben nyilvánuló históriai szenvedélyét is. Megmondták, melyik császár, s néha azt is, micsoda alkalmal csináltatta vagy újította ki az utat. S az ut maga kitűnőségénél fogva méltó volt arra, hogy egy-egy hatalmas császár nevéhez legyen kötve építésének emléke. Meglátszik ezeken is, hogy a római oly ember, „qui nilmolitur inepte“, — más szóval, hogy emberül megcsinálja, a mihez fog. Mértföldköveik örökösen egy helyben maradására egyszerű módot találtak. Oly nagy súlyú, vastag és tekintélyes kődarabokat választottak erre a célra, hogy ki ne fizesse a fáradságot annak elvitele a későbbi tunya generatiók építési céljaira. S csakugyan a hazánkban eddig meglelt legtöbb mértföldmutató ott feküdt, a hová állítva

volt, mindaddig, míg a tudományos érdeklődés kifizetettnek tartotta a fáradságot tovább szállításukra. De többnyire biztos helyekre vitték, hogy megkíméljék a további romlástól. Múzeumunkban egész sor áll jól megőrizve belőlük. — Csak kivételesen történt, hogy némelyiket egy-egy álízlésű műkedvelő régebben elhurcolta, a tudomány kárára. Van eset arra is, hogy mintegy díszítményül akarják használni. Pilis-Szántón az atyafiak bírójának háza előtt az utcán láttam egy másfél öl. magas s pár lábnyi átmérőjű kőhengert felállítva. S talán, hogy a rajta levő betűk annál bizonyosabban örökké tartsanak, pompás zsíros, hófehér meszek legjavával van bemeszelve tetőtől talpig. Jobban nem tudták már kimutatni az emlékek iránti kegyeletet. — Azonban szerencsére ismeretes egy pár tudományosan meghatározott kő Budának éjszaki és éjszaknyugati vidékéről. És a mint mondtam, a legnagyobb részéről föltehetjük, hogy ott állott hajdan, a hol újabban feküdt és fekszik. Buda közelében éjszaki irányban egyetlen egy, de nevezetes állomás ismeretes. Szent-Endréről nemzeti múzeumunkba több mértföldkő került. Egyiket a város fölötti szellőben, másikat magában a városban találták 1808-ban, több római kővel együtt. *) Nagy valószínűséggel tehetjük föl, hogy a kövek, különösen a szőlőbeli, eredeti helyén, vagy annak közelében állott. Tehát mérési pontúi fölvehetjük. Mindkét kövön egyaránt s vitlúgosán azt olvassuk, hogy Aquincumtól 8 római mértföldre állottak. Ha Szent-Endrétől magából a városból indulunk ki a távolság megméréseire, azt találjuk, hogy 62 51 öllel, a mennyit 8 római mértföld tesz, nem jutunk el a mai Ó-Budának éjszaki végéhez sem, hanem a mai úgynevezett Krempel-malomig, melylyel szemben állanak a

¹⁾ Romer-Desjardins 100-dik s köv. feliratok. (54. l.)

Csigadomb nevű kiemelkedő nagy romok, s melynél a mai országút kissé a hegy felé kanyarodik. Azt mondhatjuk hát, hogy Aquincum felső kapuja, honnan az éjszakra vezető út távolságát mérték, valahol abban a vonalban fektült, melyet ma a Krempel-malomtól a Dunához derékszögre vonhatunk, vagyis a melyet kivon a puskapormalomnál eredő hévíz patakja. Csakugyan attól délre mindjárt kezdődik a romoknak egy egész tractusa, melyen a római téglá- és más épülettöredékek ma is bajossá s néhol lehetetlenné teszik a földmívelést. Másik, a mit megjegyezhetünk, az, hogy a római ut itt nem kerülhetett a hegyoldalra, pedig Buda és Szent-Endre közt a talaj ma is vizenyős, akkor épen tó és mocsár boríthatta. Ennélfogva erős töltésnek kellett vezetnie a téren keresztül; de a melynek maradványa, mint általában a római niveau ezen a lapályon, néhány lábnyi mélységre van eltemetve a mai fölszín alatt. Ha azt tennők föl, hogy az ut a hegyoldalban kerülgette a mocsárt, akkor a nyolez római mértfölddel még oly közel se jutnánk a mai Ó-Budához, s a valószínűség jóval kevesebb lenne. A szentendrei mértföldkö bizonyítja, hogy a rómaiaknak volt utjuk a visegrádi szoroson keresztül is a Duna jobb partján. Mértföldkövek itt Sz.-Endrén felül nem kerültek napfényre. Azonban hiba volna Mommsennel azt következtetnünk, minthogy mértföldkö nincs, ut sem volt. Sokkal nevezetesebb közlekedési vonalakról sincsenek mértföldköveink ez ideig. De viszont nem látom okát annak, miért nevezi Desjardins-Romer a visegrádi utat az Aquincumból Bregetiumba vezetőnek, mikor az ma is régen is nagyon kerülő volna. Bregetiumba egyenesebb utak vezettek. A Középhegységet keresztben metsző völgyek legközelebbikében, a vörösváriban a mértföldkövek is jelei annak, hogy itt a valódi országutak egyike tartotta fen a közlekedést a Duna nyugati szarán

fekvő városokkal. Egyike volna az ilyenmő emlékek legtöbbet mondójának az, melyet az Ó-Budától Vörösvárra vezető úttól balra talált Rómer muzeumőr. A kőre 3 római mértföld van írva Aquincumtól. De az a hely, a hol találták, úgy látszik, nem eredeti helye. Ha kimérjük a leihelytől Ó-Buda felé a három római mértföld távolságot, a Dunába jutunk vele, hol semmi esetre nem lehetett Aquincum nyugatnak nyíló kapuja. A töredék mértföldkö a vörösvári völgyben valamivel felebb állhatott; de tán egy-egy régi fellegszakadás árja, melynek óriás ereje ismeretes, alább sodorhatta megrongálva, s oda temethette.) Alább meg fogjuk határozni Aquincum déli kapuját. Még ha ezee legdélibb ponthoz akarjuk is mérni ama leihely távolságát, nem fog a mérés találni — azon kaputól is délre esnék a végpont. A kő csak annyit bizony ítna e szerint, hogy a vörösvári völgyön római ut vezetett föl. De távolabb is meglehetős számú kő: Vörösvárnál, Pilis-Szántónál, Csévnél sat. erősíti ezt. Csak-hogy ezen kövek egy nevezetes különbséget mutatnak. Azokon, melyek a Középhegység nyergén túl esnek, Bregetiumtól vannak számítva a mértföldek, tehát felső Pannoniához tartozóknak tekintették, — s csak a nyergen innen lévőkén van a távolság az alsó pannonjai Aquincumtól számítva. Azért Ptolemaeus tévedhetett abban, hogy felső Pannóniát a Rábáig, s az alsót azon innen számítja, Bregetiumhoz tartozván, mint látjuk, s következőleg felső Pannoniához a Középhegység túlsó oldala. Így a nevezett 3 mértföldkövön, valamint a vörösvárin is Aquincum neve áll.

1) Romer-Desjardins. 55. 1. A lelet helye homályosan van kitéve: „a Kranavett hegy alatti kút. “ Ezt a hegyet pedig a legrészletesebb térképen, s a mindent fölkatató geológok leírásában sem találtam. — A fővárosi mérnökhivatal készséges szívességének köszönhetem erre nézve a következő tájékozást: A nevezett kút 1200 öltre fekszik az u. n. Radl vendéglőtől, mely az ó-budai hegy alatti téglavetőkön túl fekszik.

A ma ismeretes mértföldkövek kalauzolása mellett igen biztosan elutaztatnak régiségbuváraink Bregetiumtól Aquincumhoz a vörösvári völgyön keresztül. Sajnos, hogy a bicskei és fehérvári vonalról nincsenek még ily útmutatóink. Látni azonban a fentebbiekből, hogy a főút a keresztvölgyeket kereste, s nem szorosan a Duna mentét. Megjegyzik még szakértőink, hogy a vörösvári útban a mértföldkövek régebbiek, mint az eszéki vonalon találtak, melyek 217-től a 2^oo év tájáig valók. Végűi hozzá tesszük magunk, hogy miután a római ut a Duna mentén járt Győrtől Komáromig, s onnan Táthig, világos, hogy a római mérnök a természet mostohaságaival meg tudott küzdeni, s a mocsároktól nem ijedt vissza. Ha nagyjából követte a primitívebb kor útirányait, a természeti akadályok miatt a kisebb elhajlásokat kiegyenesítette az ut megrövidítésére; s ha Esztergomtól nem a Duna mellett jött le a fő ut, ez a kerülő miatt volt.

Lássuk most a Budától délre talált mértföldköveket.

A régi Aquincumhoz legközelebb délre feküdt mértföldkö is érdekes documentum. Lelték azt a régi hajóhídnál a budai dunapartón. Az volt ráírva, hogy 3 mértföldnyire fekszik Aquincumtól, azaz 2344ölnyire a várostól.¹⁾ A rómaiak pedig nem a város közepétől, hanem a városnak az illető irányban levő kapujától számították a mértföldeket. Most már mérjük ki telhető pontossággal a régi hajóhídtól (a pesti Deák utca irányában) a budai parton azt a 2 344 öl távolságot. Meglepő pontossággal fogjuk megtalálni épen azt az árkot, mely ma is elválasztja az Újlak városrészt Ó-Budától. A czirkalom épen a Pásztor utca

¹⁾ 5.12 római mértföld egy osztrák mértföldet, 5.2.3 pedig egy geographiait tesz. Egy szélességi fokot 78.51 római mértföldnek számíthatunk; egy szélességi minutát 1 $\frac{1}{3}$ mértföldnek. Egy római mértföld tesz 781.41.3.3 bécsi ölet. (Ez Forbiger adatai után saját számításom, s ezt fogom használni.)

végére fog esni, hol a hegy aljában találjuk azt a házcsoportot, mely ámbár elég lapos helyen fekszik, Királydombnak nevezik, s melyen az újkor hitvány házikói, úgy látszik, óriási római épület falaira vannak építve. Aquincum déli kapuja valószínűen a Dunához közelebb esett, s nem itt szélről a hegyek felé; de úgy kell lenni a fennevezett mai árok vonalában.¹⁾

Így tehát nagy valószínűséggel megtaláltuk volna a mi római városunk éjszaki és déli kapuját; de csalódás volna azt hinni, mintha Aquincum terjedelmét csak éjszaki és déli irányban is ezzel meghatároztuk volna. Ezen déli kapu szolgál kiindulási pontú további méréseinkben, a Duna déli mentében, honnan vagy húsz mértföldkő tájékoztat. Promontorról nem, kevesebb, mint öt mértföldkövet mutatnak fel régiségbúváraink. Mindenik 8 római mértföldre teszi Aquincumtól a távolságot. Sajnos, hogy nincsenek szabatosabb meghatározások a pontra nézve, ahol a köveket találták. Azonban kimérve Ó-Buda fenn megtalált déli határától a 625 l öl távolságot, a mennyit 8 római mértföld tesz, — a mértföldmutató helye Promontor falnak innenső felébe esnék, mintegy átellenben Csepel falu kellő közepével. A Duna mentét véve, felül esik a pont azon kanyarulaton, hol a vasút ma a dombok és a Duna közt a legszűkebb helyet éri el. Így nem lehet azt tenni fel, hogy a római ut nyugaton kerülte volna meg a Gellérthegyet, mert akkor Promontor dombjainak elérésére jóval több római mértföld kellett volna. Így már abban az időben a Duna nem mosta közvetlenül a Gellért me-

¹⁾ Kimérve „Szab. kir. Pestváros és környékének térképén“ (Wasserleitung der Stadt Pest, Beilage zum Bericht vom 1-ten Február 1868. von W. Lindley) pontos térképen. Utánmérve Péchy Imre „Budapest és környéke^{1*}“ című jeles abroszán, — s végre a táborkari nagyobb térképen, az ut minden hajlásával.

redék sziklafalát, hanem természet vagy mesterség tért nyitott egy veszély nélkül és könnyen járható országúinak.

Látjuk már ezen közel fekvő kövekből használhatóságukat, különösen abban, hogy meg tudtuk határozni azt az árkot is, melyen déli irányban a mértföldeket számlálnunk kell. De nemcsak ily közelben használhatók azok, a hol a természet egynél több észszerű utat meg sem engedett. Még tán több előnyt adnak a távolabb fekvők. Vegyük az Aquincum nevét viselő mértföldkövek eddig ismert legtávolabbikát. Eszékhez közel, a Dráva bal partjától 1000 ölnyre találták volt Katancsich szerint. Ezen az áll, hogy Aquincum oda 160 római mértföld. Kitűnik ebből, hogy a római ut kénytelen volt kisebb-nagyobb meghajlásokban jutni odáig. Mert utánszámítva az jó ki, hogy minden tíz mértföldre körülbelül egy mértföld kerülő esik.')

Ugyanezen arány jön ki egy Báltaszéken alul, Batánál talált kőre nézve, mely 113 római mértföldre, vagyis 88,298 bécsi öltre van téve Aquincumtól, holott az egye-

')

A kő leihelyére nézve lásd Mommsen Corp. I. L. III. 469. 1. A számítást így tettem: A Hunfalvy János által a Budától való távolságra nézve öleken szóló tabellában (melyen kár, hogy nincs kitéve, hogy a Gellérthegy a kiinduló pont,) Budától Eszék 112,834 öltre esik délnek, — és 14,416 öltre nyugatnak. Tehát két kathetus van megadva, melyeknek hypothenusája fejezi ki az egyenes, légbeli távolságot. Ezen hypothenususa pedig 113,7 51 öl. Most kiszámítottam, hány ölet tesz a 160 római mértföld. Tesz 125,026 ölet. (Igaz, hogy a Gellérten felül Ó-Buda kapujánál kezdődött a számlálás, de meg is szűnt Eszéken, vagy a rég'i Mursán idébb.) így a különbség az egyenes vonal és a nem egyenes ut hossza közt 11,275 öl, vagyis a kerülő összege körülbelül 10-ed része az egyenes vonalnak. 28¹/₂ mértföldre 2.8 mértföld kerülő esik nagyjából. Különben az egyenes távolságot ki lehet s könnyebb is lévén elég pontossággal mérni egy jó térképen, legtöbb esetben ez utóbbi módot használtam.

nes vonal 80,343 öl volna. Igaz, kevesebb mint kívánnék vagy 800 öllel; de ez csak egy század része az egész vonalnak. Ennyi pedig több okból csekélynek mondható itt. — E szerint ezen vonalon bizton fölvehetjük középszámnak, hogy az utkanyarodások körülbelül tized részét teszik az egyenes vonalnak. Az utak kimérésének ezen középszáma e tájon nagyon fontos. Sikerral alkalmazhatjuk; de mindez nem lesz vala lehetséges mértföldköveink használása nélkül. Csak azt teszem hozzá, hogy az ut felső részében Adonyig az ut kanyarodása több valamivel az egyenes tizedrészénél. De azon alúl következetesen talál a számítás, s kulcsunk szerint meg lehet mondani, hogy Budától Eszékig a Duna partján hány római mértföld volt irva, ha a szám lekopott. Így a hol. Tárnok és Tordas közt egy igen érdekes mértföldkö számját Katancsich XV-nek véli, legalább is XXI-et kellene sejténie. Meg lehet továbbá mondani, hogy egy-egy kőnek ezen a vonalon eredeti leihelye az-e, a mit róla állítanak, ha száma ki van téve. Így a Títelen talált aquincumos mértföldköveket később vitték oda; s az állítólag Dunavecsénél, a balparton talált kőnek egyenes vonalban való távolsága is nagyobb lévén, mint a mennyit száma (XL) mutat, lehetetlennek kell tartanunk, hogy ott találták volna. Egy mai mértfölddel délebbre kellett, hogy álljon, valószínűleg a jobb parton. — Továbbá ismeretes egy 97 római mértföldet mutató kő, melynek leihelye ismeretlen. Ha átalán a Duna mentén volt, Szegszárd szomszédságában állott hajdan.

Bezzeg közelítőleg talál a méréssel a dunapentelei kő száma. Csak 600 öllel tér el a mi normális számunktól, de megjegyzendő, hogy ez még mindig a vonal éjszaki részében esik. A Penteleés Földvár közt talált kő, melyre 55 római mértföld van irva, a mi módszerünk szerinti számítás szerint csak

70—80 ölnyi eltérést mutat. Hasonló megközelítéssel talál a paksi kő, melynek számát előre fölvettem, s kijött 73 római mértföld, melyet csakugyan visel a kő. Ezt a Duna medrében találták. Ebből is látjuk, hogy a rómaiak ideje óta foglalásokat tett a Duna a jobb parton — mert fenekén van az egykori száraz ut. — Végre előadtam, hogy a batai és eszéki kő számjai a fentebbi módszerhez képest pontosak, s illetőleg ezeket vettem kiindulásul. — Amértföldkövek mind a vörösvári útban, mind a buda-eszéki parti vonalon, mind végre a rövid buda-szentendrein túlnyomóan a III-dik század első feléből valók. A 42 darab mértföldkő közül, melyek föliratát Mommsen ezen vonalokon lemásolta, több mint 30 szám tartozik ezen korba, — s csak mintegy 5-ről lehet világosabban állítani, hogy a II-dik századból, de utolsó feléből valók. Csak kettő szól a IV-dik század elejéről. Különös, hogy egy sem szól a 251—300 közti évekről.¹⁾ A legrégebbről, melyet 161-ben állítottak, leihelye biztosan nem tudatik, — hanem Aquincum közelében találhatták, — Budaujlakon lévén. Egy 198-dik évi, tehát Septimius Severus idejéből való Vörösvár mellett, egy 199-diki Budán, (mértföldszám nélkül), egy ugyanazon évbeli Bátaszéken jött tudomásra. — E szerint igen korlátolt időről szólnak ezen rendbeli emlékeink, s korlátolt számú vonalokról. — Csak annyit következtethetünk hát ezen chronológiából, hogy vidékünkön már a második század második felében voltak valóságos római utak, s hogy különösen 193-tól 250-ig nagy gondot fordítottak a császárok a nevezett útvonalakra. De azt korántsem következtethetjük, hogy más császárok elhanyagolták volna, vagy hogy másutt római utak ne lettek volna, mint a hol mértföldkövek jöttek eddig nap-

¹⁾ Mommsen C. I. L. III. k. 3706—3748. számok.

fényre. Vonhatunk belőlök biztosabb tanulságokat. Nevezetes tünemény, hogy a dunaparti ut Eszék kapujáig viseli Aquincum nevét. Segít ez behatolnunk a rómaiak sajátos fölfogásába. Senkisé is úgy mondta közülök, hogy Róma a birodalom fővárosa, — hanem olyformán, mintha Róma maga a birodalom volna. Hasonlóké is oly provinciális város, mint Aquincum nem fővárosa volt a darab dunapartnak, a Középhegységgel éjszaki szélén, a Balatonnal a nyugatin, s a Drávavonallal a délin, hanem Aquincum mintegy Eszék kapujáig, a legutolsó határáig terjedt. Az az ut, melyen a mértföldkövek vezettek, bizonyos értelemben annyi, mint egy külvárosi utcza. Igen szeretnök ma, hogy ha a mértföldkö azt mondaná meg, hogy egy Lugio, vagy Lussonium határában állott-e, — csak azt mondja: Aquincumtól 10—20 mai mértföldre áll-e. — Még úgy szólván nem jutott ki annak régiójából.

Mértföldköveinkben a tanúknak elegendő száma van előállítva annak bizonyítására, hogy Aquincumnak egyik, még pedig saját országutja Eszékig a mai dunaparton vezetett el, összekötvén egymással az ottani erődöket és telepeket. — Sőt még azon eszmére is vezetnek, hogy a római korban a Duna, ha nem is oly nagyon, mint Ptolemaeus képzelte, de valamivel keletiebb folyású volt, mint napjainkban, s az az ut, mely mértföldkövestől együtt már vízfenék, egykor nemcsak magasan kiemelkedett a vízszín fölött, hanem a jobb parttól némi kis távolságra húzódott el. A Duna több mint másfélezer év alatt nemcsak sokat mosott el a magas jobbrpartból, hanem medrét felebb töltögette.— Ercsi és Adony közt, mint Szabó geologunk írja, egy magas köüt áll a magas löszpart és a Duna vize közt az ártérben. ¹⁾

¹⁾ M. tud. Akadémia Évkönyve X. k. (1862.) VI. darab 77. 1.

Ez arra szolgálhat, szerintem, bizonyosságul, hogy ezelőtt vagy 1700 évvel a Duna szintje magasabb nem lehetett, mint ma, — azaz a Duna nem kotró munkát mívelt, sőt ellenkezőleg töltögette medrét; mert ellenkezőnek mindennel, a mit a rómaiak útépitéséről tudunk, fölteni, hogy utjokat oly helyre építették nagy fáradtsággal, a hol egy pár lábnyi emelkedés a vízállásban minden év folytában használhatlanná tehetné. Az is föltehető, hogy a jobb partból, melynek szakgatásában meg nem szűnik, kitartása talán száz öleket mosott el oly sok idő alatt. Középszámmal évenként csak fél lábnyi munkát véve, már vagy 140 öl jő ki. Így azt legalább bizvást föltehetjük, hogy Pakson alúl Eszékig folyamunk csallóközi szeszélyei egészen más configuratióját mutathatták a szigetek és erek labirinthjának, s hogy az lehetett több vonalon akkor a legnyugatibb ág, mi most a legkeletiebb, — Korántsem tartozik a lehetetlenségek közé, hogy egykori római városok és erődök romjait ma a Dunában, sőt néha a balpart iszapja és homokja alá mélyen temetve találhatnák, mire alább fogunk egy nevezetes példát részletesebben ismertetni. De mértföldköveknek a balparton való előfordulását nem tartom valószínűnek. A római utakat nem szokták minden helység kedvéért megkanyargatni, — s a szóban levő ut irányát a fentebiek nyomán is eléggé ismerjük, hogysem ily feltűnő megkanyarodásokat tulajdoníthatnánk neki. Ellenkezőleg abból, hogy régen a Dunának a medre kissé keletre esett, az következik, hogy a rómaiaknak módjában állott egyenesebben szabni ki azt az utat, mint ma lehetséges volna ugyanazon nyomon.

De a miért leginkább szükségünk volt a római mértföldkövekre: hogy legalább a nevezett útvonalon alapot nyerjünk a távolsági számításokban. Ez, a mint láttuk,

abban áll, hogy a légbeli egyenes távolsághoz hozzá kell adnunk annak tizedrészét, hogy megközelítsük a római ut valóságos hosszát, — a miből foly, hogy ha meg van adva a római ut valódi hossza, az egyenes távolság kijő, ha az adott szám 10 tizenegyedét veszem.

XI. FEJEZET.

VIDÉKÜNK RÓMAI UTJAI.

Vegyük elő a római útikönyvek egyikét, melyek, úgy látszik, nagy számban voltak, de csak egy-kettő maradt fenn korunkig. Az egyik vidékünknek több útján vezet el, mint biztos kalauz. Szerzője ismeretlen; de traditióánál fogva Antoninus Itinerariumának neveztetik. Kövessük mi is a traditiót, de kövessük mindenk felett az ő becses útmutatását. Valamivel többet mond, mint a mértföldkövek. Ezeken nincs más helynév kitéve, mint a melytől a távolságot számítják; az Itinerarium megnevezi az állomásokat, s kiteszi római mértföldekben, mennyire vannak egymástól. A mértföldkövek az utasra nézve csak olyforma jelek voltak, mint a tengeren utazóknak a haladás mennyiségét mutató bogok; de oly kevésbé mondták meg, micsoda helység közelében jár, mint ezek a bogok a közel fekvő sziget vagy part nevét. Antoninus útikönyve a helynevek nagy mennyiségét foglalja magában, — s sok olyat említ, mit Ptolemaeus elhallgatott. De másfelől abban a hibában szenved, hogy sokszor a főhelytől való távolságokat nem mondja meg.

Ha a mi Baedekerünkkel Eszékttől útnak akarunk indulni, okos kérdés, hová érkezünk? Erre pedig megvan a felelet az ut címében. Egy nagy, úgy szólván internatio-

nalis út folytatása az, melyet a könyv csak látszólag kezd Zimonynál, hogy hamar Eszékhez érjen vele. Ez az út a dunavidéken vezet el. Augsburg s onnan Strassburg a célja. Vezet tehát a mai Franciaországba, csak mint mellék ágakat vágván az egyes tartományok országutjait. Nem tartományi vonal. Ma nemzetközi útnak neveznök, akkor birodalmi út.

Ha azonban célunk az, hogy Francia- vagy Spanyolországba utazzunk, Eszéknél az Itinerarium két utat mutat nekünk. Egyik Pécs, Szombathely felé vezet, a Balatont jobb felül hagyva. A másik nagyjából a Duna mentének irányát tartja meg. Amaz jóval rövidebb mint ez. Ha tehát Nyugat a célom, Pécs és Szombathely felé hamarabb érem el. A dunamelléki nagy út Eszéknél nem szolgál hát előnyömmre. De Fehérvár táján kezdve a tartomány éjszakibb része van ez által a nemzetközi hálózatba bevonva, és ha Aquincum tájáról akart valaki a Rajna felé utazni, közelebb találta ezt az utat, mint a pécs-szombathelyit. Nekünk azonban nem kell a Rajnáig mennünk. Elég lesz Eszéktől Komárom és Győr tájára jutnunk. Onnan magától érthető a tovább utazás Augsburg felé.

Eszékről kiindulva, mindjárt el kell térnünk a baranyavári iránytól, melyben a mértföldkövek nyomán kellett jönnünk. Mert azt találjuk, hogy a két nemzetközi nagy útnak, melyek elseje Szombathely felé egyenesebben, másika a Duna mentét követve, görbén vezet nyugati Európába, első állomása azonos. Tudjuk, hogy egyik Pécsen át ment, s minthogy ez volt a fő, kétségkívül az irány inkább nyugatnak, Villány felé hajlott már az első állomásig. A Karasicza jobb partján haladunk fölfelé. A 24 római mértfölddel, mennyit az első állomás tesz, nem egészen jutunk a harsányi hegyig. Lapáncsa felel meg a számnak. Úgy látszik útikönyvünkől, hogy nem helységhez

értünk, hanem egy megszálló állomáshoz, melynek czégére „ad novas et aureo monte,” — a közelebbi helység neve Antianis (hihetőleg Villány). A helység távolabb esik az úttól, de az útfélen állomási épületeket találunk, mint korunkban a vasutak mellett. Itt lovakat lehet váltani, melyeket állami szolgálatokra közkölségen tartanak. Az állami posta-szolgálat nagy kifejlődést nyert az első római császár kora óta. Először gyalog futárok vitték állomásról állomásra a leveleket s cursor nevékhöz méltóan a fiatalság legjobb futói teljesítették a szolgálatot. Nem sokára hátas és kocsis-lovak vitték az állam kormányzatában oly fontos szerepet. A császárság későbbi korszakából maradt adat szerint, a nagy országutak minden állomásán legalább is negyven lovat tartottak az állam költségén, megfelelő számú lovászszal és kocsissal, s különféle célra alkalmas kisebb-nagyobb kocsival, mindezt a legjobb minőségben és rendben. Magok a császárok itt váltott lovakon utaztak — s ha sietős volt dolguk, huszonnégy óra alatt kétszáz római, vagyis mintegy negyven mai mértföldet haladtak. Voltak ily állomásokon teherhordásra alkalmazott öszvérek, szamarak és ökrök is nehezebb máhla szállítására. Egy római ut e szerint nemcsak a pompás töltésből, a rajta örök időkre szóló szilárdsággal épített kőburkolatból állott, hanem voltak, ma úgynevezett felső építményei, sőt. fenntartása költségeihez kell számítani az igavonó erőt is. Az ilyen lóváltó helyek, mint látjuk, a helységén kívül még külön névvel is czifrálnak, mintegy vendégfogadó czégérül. S vajon mért kellett itt egy ponton kettőnek lenni? Azért, mert itt a nagy birodalmi ut két ágra szakadva megvált. Egyik kétségkívül a harsányi hegytől délre Siklósnak tartott, s onnan torony irányában mehetett Pécsnek, az akkori Sopianaenak. A másikon mi fogunk utazni. Egyik pályaudvar (Aureo Monte) a Pécs felé utazók, a másik (ad No-

vas) a mi utunkon járók számára tartotta készen a fogatokat.

Utunkat a Karasicza völgyén folytatjuk, a mohács-pécsi tractus dél felé irányuló számos dombránczainak egyikén, mely a Mecsek hegység akkori rengetegei közé vezet. Utunk, bár az helységet csak elvétve érint, korántsem pusztaság. A római tanya-gazdaságot folytatott, s tanyái díszes villákká nőttek ki magokat. Szerették egy-egy kellemes kilátású dombra építeni, s díszkerttel venni körül a villát. Minthogy Itinerariumunk a császárság későbbi korszakában, Diocletianus ideje után kelhetett, nem ritkán barátságos szőlőhegy oldalak váltogatják az őserdő sűrű berkeit, melyek vallásos áhítatra hangolták a rómaid. Itt egy-egy Istennek szentelt oltár, ott egy kőszobor. Ha az élők falvait nem érinti az ut, gyakran vonul át halottak falvain, melyekben a rómaiak a köfaragás mesterségéből kitétek magokért. Nem az ut kereste föl a temetőket, hanem ezek keresték az utakat. A vándort minden lépten emlékeztették halandó voltára. Gyakoriak az utak mellett Mercur, Apolló, Hercules szobrai, kiket a hajdankor vallása az utazók védőinek tartott. Gyakran egy nagy kockakő pótolta helyöket egy durván nagyolt emberi alakkal, mely Mercurt volt ábrázolandó. Különösen oda szokták állítani, hol az utak találkoztak. Azonban utunk felső részében mindjobban az akkori őserdők régióiba jutunk, egészen Pécsvárad közelébe a nélkül, hogy a tájat igen zordonnak lehetne mondani. Átalán a pécsvidéki hegyek inkább kellemes, mint komor kinézésűek. Hasonlítanak testvéreikhez, a budai és balatonmellékiekhez. Egészen a rómaiak ízlése szerint valók, kik a nagyságot is kellemmel szerették párosulva látni. A hegyek magassága körülbelül az, ami a budai hegyeké.

Ezzel a hegységgel mindenesetre számolni kellett s

kell ma is, ha nem szorosan a dunapart szélén akarjuk elvezetni az utat. A hegység gerincze nyugatról keletnek toladódik előre a Duna felé s keresztben fekszi az utat. De abban is hasonlít Középhegységünkhez, hogy völgyek darabolják föl, melyek elég kényelmes közlekedési utakat nyitnak, nagyjából éjszaki irányban, — s így épen kívánságunk szerint. Négy nevezetesebb vonal nyílik előttünk. Egyik a Dunára kikönyöklő batai foktól sarló alakban horpad nyugatnak, s a hegy alját, mely itt alacsony dombokból áll, a Sárvíz lomha folyása nedvesíti. Mert ennek a hegységnek is jellemző vonása, hogy aljában a patak és folyó vizét a föld eliszsza. A sarló alak be van fejezve Szegszárdnál, hová most a Duna szeszélyesen nagy bevágást kanyarít. De régen talán nem jutott idáig, s egyenesebben lehetett utazni Batáról tovább Paksig, a mai Szegszárdot balra hagyva. Ez az ut tehát elkerülné a hegyet keleti lábainál. S valóban a rómaiaknak ott volt az az útja, melyről a mértföldkövek tanúskodnak, mint láttuk. A melyen mi haladunk, attól különbözik. Az első mintegy provinciális ut, összeköti a Duna partján fekvő várakat. Utóbbi pedig a birodalmi utak egyike, mely nem tér ki irányából a várak kedvéért.

Ez a birodalmi ut a pécsi hegység gerinczén vág keresztül, s Pécsváradon és Bonyhádon át tör elő a hegység éjszaki lábához. Délről Pécsváradhoz két utón lehet legkönnyebben jutni: a Karasicza völgyén fel, hol mi vezetjük a fő római utat, és Pécstől éjszakeleti irányban, hol ma hág és lejt az országút. A harmadik, a hegység fő nyílása, Pécstől éjszaknyugatra Mánfán, Sásdon keresztül Dombóvárnak, a Kapós völgyébe ereszkedik le. Egy negyedik ut egyenesen nyugatnak irányozva, szintén elkerüli némileg a hegységet, mint a dunaparti; de ez nem az éjszak, hanem a nyugat útja s ez alkalommal csak meg-

említem. ¹⁾ Mindezen nyílásoknak jutott egy-egy ut a rómaiak idejében. A mienk, a pécsvárad-bonyhádi mintegy középutat tart, de elég közel a Duna vonalához.

A római útnak, mely Eszéktől ezen hegységbe hozott, itt volt második állomása, mely már nem holmi *re-mise*, hanem valóságos helység, — neve Altino. Útikönyvünk 2 5 római mértföldet mutat Antianistól idáig, vagyis 19,500 ölet. Ezzel, ha az ut görbédéseit is nagyjából belemérjük, Pécsváradnál volnánk, vagy 500 öl hijján. Ettől hát kevéssel délebbre, vagy 1300 lépésnyire. — Itt kétségkívül „mansio“ volt, azaz oly épület, melyben főtisztviselők, katonai parancsnokok, s néha császárok kényelmes éjjeli szállást és ellátást találtak a szükséges postalovakon kívül, — s ezt ingyen, közköltésen. Az volt ez a rangbeli embereknek, a mi ma keleten a karaván-szerájlj mindenki számára. Alsóbb rendűek magánvendéglőket s fuvaros vállalkozókat találtak. Előbbiekben nem is volt az a kényelem, a mi a mai szállodákban; — nagyon is a közrend számára voltak berendezve, s megvetéssel említik az egykoruak.

Az ut nagyszerűen van építve. A hol két domb közt mélyedés van, hatalmas töltéssel egyenlítették ki a niveaut, vagy pedig, ha az czélszerűbbnek látszott, bevágások tették egyenessé. Még sziklák elől sem igen tért ki a római mérnök merészsége. Lány talajba beástak a , kemény réteggig, arra egy-két hüvelyknyi vízhatlan mészvakolat jött, rá darabos nagy kövek, aztán kisebbek, — egyezőval nagy mesterséggel volt az ut nem összehányva,

¹⁾ Itt is, mint a hazai földrajz és topographia más kérdéseiben Hunfalvy János könyvét használtam: „A Magyar Birodalom természeti viszonyainak Leírását“ a táborkari „Speciális“ térkép segédelmével. Mindkettő kitűnően tájékoztató. Az ember — mondhatni — a nélkül, hogy szobájából kimozdúlna, segédelmökkel érdekes utazást tehet — képzeletben.

mint napjainkban, hanem valósággal építve, sok vonalon felül oly jól összeillesztett kövezete volt, mint ma a fővárosok utcáinak. Nagy gonddal tartották fenn, az állam költségén. A kormányzók egyik főteendője volt ez. A roppant költség mellett, mely vetekedett mai vasutainkéval, voltak bevételei is az államnak ezen utakról. A nem állami szolgálatban utazók elég nagy úti vámot fizettek, a mi azonban a rómaina nézve csaknem oly igazságosnak tűnt fel, mint ma az, hogy a vasúti vitelbért fizetni kell, melybe nemcsak a locomotiv és waggon költségei, hanem az építési is aránylagos mértékben bele vannak számítva. Egy római országút ki is fizette a vámot egy utazónak, nemcsak a kényelemért, az igavonó erőben való gazdálkodásért, hanem idő tekintetében is, a mennyiben lehetőleg egyenesre volt mérve. A középkor ebben is átvette a külsőséget a rómainól, a lényeg nélkül. Az utvám nagyban megmaradt a nélkül, hogy ennek fejében csak középszerű utat talált volna is az utas. A római közlekedési eszközök megérdemlették, a mit érték fizettek. Az ut sokat veszített kellemességéből az által, hogy helységek s még városok kedvéért is ki nem tért; de nagyobb utakat tevőnek, ki nem csupa multságért utazott, annál hasznosabb volt.

Épen azért ne várjon az olvasó tőlünk, kik ama birodalmi utón járunk, festői leírásokat a helységekről és lakosságáról. Oly formán vagyunk, mint egy vasúti waggonban, a melyben egész Európa az atlanti partoktól a Feketetengerig meglehetősen egyforma. Ugyanazon kocsi, ugyanazon zörgés, egyforma pedáns szolgálati személyzet, ugyanazon vasúti örházak, telegraph póznák, indóházak és restauratiók. A római birodalomban a nyelv, pénz és mérték is azonos. — Római utunk Altinóban egy helységet érint: de az állomáshelytől aligha látunk belőle egye-

bet, mint a szélső házat s egy vár bástyáit, mely talán a mai Pécsvárad helyén emelkedett.

Csakhogy útikönyvünkben az állomás neve mellett találunk még egy helynevet, melyről első pillanatra nem tudja az utas, mi köze neki hozzá? „Altino, in medio Lugione.“

Eddigelé úgy szokták ezt értelmezni, hogy Lugio volna az állomás neve. Minthogy pedig az a Duna partján fekszik, oda mérték ki a római mértföldeket — s Lugio Batához esett volna. A kimérés pontos ugyan a számokhoz képest, mert ugyanannyi úttal, a mennyivel' mi Pécsváradhoz jutottunk, a Duna partján más Batához jutott volna; de azt hiszem, a felvétel nem helyes.

Lugio, mint Ptolemaeusból tudjuk, egyike volt az említésre méltó dunamelléki, helyeknek. Ha úgy értelmeznek az Itinerarium idézett helyét, mintha az állomás Lugio volna, az a baj áll elő, hogy vagy az Itinerarium névlajstromának rendjét mint absurdumot kell elvetnünk, vagy Ptolemaeus számát kell a lehetetlenségek közé degradálnunk, még pedig épen azt a számot, mely a szélességi fokot jelöli, — holott pedig mint láttuk, ebben Ptolemaeus kielégítőleg pontos a Duna ezen tájain. Ptolemaeus szerint Lugio Paks tájára esik, nem pedig Batáéra. Több mint hét egész mai, vagy közel negyven római mértföld a különbség! — Sem az egyik, sem a másik forrásról ily inormis hibát föl nem tehetünk a nélkül, hogy mestereink valamelyikét meg ne buktassuk hitelében. — Az én fölvételem szerint az ellenmondás elenyészik, —ha a „ medio “ szónak értelmét eltaláljuk. Schönvisner nem messze járt az igazságtól, mikor úgy értelmezte ezt a mi Dunánk mentén minden lépten előforduló szót, hogy a Duna partján fekvő valamely városnak megfelelő mediterrán állomást jelent. — Ez áll, de csak nagyjából. Szerintem nem lehet az az értelme, hogy épen az illető állomással szemben levő du-

nai várost kellene érteni a helynevek egyike alatt. Mert, mint látjuk, Lugio sokkal éjszakabra feküdt, mint a vele együtt említett Altino. — A medio igen geometria-ellenesnek látszik, ha azt mondja valaki, hogy Altino közbül fekszik Lugio közt. Szó volna egy oly vonal közepe tájáról, melynek csak egyik vége van megadva, s a másíkról hallgat az írás. — Szerintem a szó eredeti értelme itt nem segít, minthogy kétségkívül el is vesztette azt. Úgy szólván tekintet nélkül a szó származására, csak a dolog lényegéből kell kiindulnunk. A „ medio “ mindenesetre csupán az utak szempontjából alkalmazott műszó. Úgy kell lenni, választat jelent, vagy helyesebben egy ily főútnak a találkozási pontját egy provinciális, vagy nevezetesebb vicinális úttal. Onnan eredhetett, hogy útközben (medio itineris), azaz egyik állomástól a másíkgig való csatlakozást értettek kezdetben alatta, s azután átvitték minden csatlakozás megjelölésére. Ez a kifejezés az Itinerariumban ritkábban fordul elő. Előjő Kis-Ázsiában, Syriában, a Haemus hegyei közt; de ezen pannoniai útvonalunkon csak kivétel az, ha nem találkozunk vele. Hautunk fenebbi jelentését, mely szerint az egy úthálózatnak tengelye, szem előtt tartjuk, azt kell mondanunk, a szárnyvonalak csatlakozását jegyzi föl Antoninus könyve, — mely nem a városokat akarja előszámlálni, hanem az utazónak megjelöli az utakat és megmondja, melyiken kell járni, s hol eltérni, ha bizonyos végpont utazásom célja. Átalán véve az Eszéktől Komáromig, sőt Bécsig nyúló útban a „medio“ melléknevü helyeket mind dunapartiaknak kell vennünk, az állomásokat pedig a nem dunaparti útban fekvőknek.

A fenforgó esetben így vélem teljes világossággal megmagyarázottnak a „medio“ értelmét: Az Antianistól Altinóig vezető útban tér el egy ut Lugióhoz. Vagy mai nyelven, a mint Villánytól Pécsváradnak tartasz, egy út

tér el a Duna partja felé, mely azon táj legnevezetesebb városához, Pakshoz vezet. — Ez eltérés valószínűen Szerderkénynél lehetett, s mint a mai országút jobbra hagyva Mohácsot, délen kerüli meg a hegyeket, aztán Batánál éjszakknak kanyarodván Szekcsőn, Bátaszéken, Tolnán keresztül megy Paksnak. Ezek a helyek az útközben elhagyott Várdombbal együtt érdekes leihelyei ma is a római régiségeknek.

Altinóból, vagyis Pécsváradról Bonyhádön keresztül egyenesen a mai Siócsatorna völgyébe vezet az ut. Csak most tűnt fel nekünk a kőhidak sokasága és kitűnő volta, melyek a hegyi patakokon s a lapos vidék mocsárainak erein vannak merészen és csínnal keresztül ívezve. Alig veszi észre az ember, oly kevésbé változtat egy híd az ut niveauján. Átalán, ismétlem, egy római ut aligha került kevesebbe, mint a mai vasutak, a mi az alépítményeket illeti. A sínek árával fölért az a réteges szilárd kövezet, melyről szóltam. — A földmunka, híd, töltés, bevágás, még pedig sziklákba is, szintúgy megvolt. Reggel indulván Altinóból, dél tájban lovakat kell váltani Kölesd és Medina közt „ad statuas“ állomásnál. Közben AHscához szakadt ki egy mellékút. Nem lehet az más, mint a mai Szegszárd vagy Tolna. De Alisca nevéhez hozzá van téve egy másiké is, Ripa-alta, ¹⁾ mely attól oldalt feküdnék (ad latus). Ez a két nevezett mai város közül valamelyik. Ha Alisca Szegszárd, Ripa-alta Tolna lenne. — Az „ad statuas“ másodrendű állomástól az éjjeli szállásul kínálkozó következő állomáshoz érünk. A Sárvíz csatorna mellékén vagyunk. — Állomásunk ismét helység, sőt már Ptolemaeusból ismerősünk: neve Lussonium. Pécsvárad éjjeli szállásunktól egyenesben 36,000 ölre vagyunk, mihez tizedét hozzá adva 39,600 öl utat tettünk az nap. Nem

¹⁾ Az egész mondat: „Ad statuas”, in medio Alisca, ad latus Ripa alta.

messze vagyunk Simontornyától Vajtán, vagy talán Pál-fán. A Duna partjára tették térképkészítőink ezt is következetesen, s a távolság-mérés is megengedné, hogy Kömlődhez iktassák. Hanem a bökkenő itt is az, hogy az a mérés ellenkezésbe jő Ptolemaeussal, ki szerint Lussonium inkább szeretne Földvár mint Kömlőd lenni, tehát két mai mértfölddel északabbra feküdni. — Azért itt is a megoldás abban keresendő, hogy Lussoniumot nem szorítjuk be a dunaparti lánczolatba. Nem első eset, mint tudjuk, hogy Ptolemaeus dunapartinak nevezi, a mi csak dunamelléki. S feltűnő az, hogy Antoninus útja ezen a tájon csak ezt az egy ptolemaeusi helyet érinti, miből következtethetjük, hogy nem a Duna partján feküdt, daczára annak, hogy a geograph a parti helyek közt említi. Ha dunaparti hely volna az, mint láttuk, Földvár szélessége felelne meg neki. De ebből az jőne ki, hogy mintegy másfél mértföldnyivel északabbra tettük azon szélességi vonalnál, melyet Antoninus útikönyve kimutatna.

Az ellenmondás ily nagy mértéke elenyészik, ha Ptolemaeus eljárásának következményeit vesszük. — ő, mint láttuk, igen jól meghatározta a dunapart két nevezetes pontja: Aquincum és Cornacum szélességeit. A közben eső városoknak nem mindenikéről voltak egyenes csillagászati adatai, hanem voltak rendelkezésére útikönyvek, melyek megmondták, hány római mértföldre fekszik egyik hely a másiktól; de ezek sem figyelmeztették arra, mi van a Duna partján s mi attól egy pár mértföldnyire. Ptolemaeus Lussoniumot kombinálván más meghatározott helyekkel, beiktatta a dunapartra. Észre sem vette, hogy egy várost számostól együtt elköltöztetett valódi helyéről. Pedig azt tette, a mit mindenki utáncsinálhat egy jó térképen. Körülbelül az a tévedés történt itt, a mit a Duna Esztergomon alúli megkanyarodására nézve láttunk. Csillagásza-

szánknak adata lehetett rá, hogy Lussonium és Lugio, vagyis Paks közt mintegy 12 perez a különbség. Igaz, hosszúsági perez, melyből vidékünkön 6 teszen egy mai osztrák mértföldet. De minthogy Ptolemaeus, mint geograph abban a tévedésben élt, hogy Lussonium is a Duna partján fekszik, vett szélességi minutákat, melyekből mintegy 4 tesz egy mai mértföldet. És hogy Lussonium előbb legyen a névsorban, mint Lugio, éjszának mérte ki a 1 2 minutát. így tette három osztrák mértfölddel éjszakra azt, a mi két osztrák mértfölddel nyugatra esik. S így Lussonium nála a dunaparton Földvár táján van, míg a valóságban Simon-tornya táján Vajta szomszédjában eshetett a nagy országúiban.

Ha ez meggyőző Lussoniumra nézve, kétségekívül az Lugiora nézve is. Megerősít abban, hogy Itinerariumunkal jó utón járunk. Talán elegendően ki van mutatva egy-szersmind a szárnyvonalak reális létezése s vele együtt a nemzetközi útnak a városok fekvésétől mondhatni független iránya, — s végre az, hogy az Itinerarium nem meg-
előző betű Ptolemaeusra nézve Pannonia hajdani földrajzában.

Az Itinerariumnak Lussoniumjáig a geographok igen könnyen kitették a dunaparra a szerintem nem oda tartozó helyneveket, s elég jól ki is mérték. De már Lussoniumon innen mind jobban zavarba jönek, mint utunk folytatása azonnal ki fogja mutatni.

A következő állomás Anamatia, 2 4 római mértföldre az előbbenitől. Esnie kellett Duna-Pentele és Sárkeresztúr szélességi vonalába, a két hely közt. Innen is eltért egy ut egy Duna melletti erődhez, melynek Antoninus Intercisa nevet ád, de melyet Ptolemaeus nem említ. Talán ez a római eredetű helység az ő idejében nem is létezett. Valószínű, hogy Duna-Pentelét kell értenünk alatta, — vagy tán a Duna melletti A.-Baracsot, hol római régiségeket

találtak. De Anamatiánál, mint másodrendű szállásnál, ne állapodjunk meg. Vegyünk Simontornyától kettős állomást. Ez Anamatiától 26, tehát Lussoniumtól összesen 50 római mértföld. Átszámítván és egyenes vonalra rövidítvén, — ha a kijövő 5 5,000 bécsi ölet a Duna partján mérnök, valamivel Erccsin felül kellene tartanunk az éjjeli szállást. De utunk tovább sem a Duna partján vezet. Mértékünkkel tehát Baracskánál, vagy még pontosabban Martonvásárnál leszünk. Állomásunk római neve Vetussalina; de útközben (in medio) eltért egy szárnyvonal egy dunaparti helységhez, melynek neve Matrica. Lehet, hogy az az ezen tájék Dunájának partján fekvő Ercsi, a hová az eddigi térképek is helyeztetik. Különben, mint Lugio példája int, ez nem bizonyos. Én azt hiszem, Matrica Tétény. Am Matricára nézve eddigi térképeink mellett még némi valószínűség szól. De Vetussalinát, a főút állomáshelyét nem tudják hova tegyék: Oda teszik a dunapartra, de nem éjszakabbra, hanem délbre Adonyhoz, 10—11 római mértfölddel alábbad, mint ahogy „ad mentem Antonini“ parancsolva volna. Okát ennek a térkép-torzításnak érteni lehet. Az ok az, hogy bár pozitív alap nélkül, de hitték, mintha Campona, az ez után következő állomás, Tétény volna. Ha már Vetussalinát Erccsihez tennék, innen Tétényig korántsem férne el az a 2 3 római mértföld, a mi az Itinerariumban még hátra van Camponáig. Tehát szándékosan hibáznak vagy 12 római mértföldet, — csakhogy Campona megmaradjon Téténynek és Vetussalina Adonynak, hová Ptolemaeus Salinont tette. Ez a Salmon név okozhatta egy részben a zavarodást. Itt is bizonyosnak tekintették, hogy mind az a hely, melyet a hajdankor csillagásza a Duna partjára tesz, csakugyan dunaparti, ami pedig mint láttuk, több esetben tévedés. Más felől bizonyosnak vették, hogy Ptolemaeus Salinonja ugyanaz, ami a többi régi geograph Vetussalinája s Vetussalója. Ha ezt az utób-

bit elfogadjuk valószínűnek, azt kell mondanunk, hogy nem feküdt Salmon sem a dunaparton, hanem abban a nagy útban, melyet dunamellékinék mondtak a rómaiak. Tudjuk azt is, miért mondták annak. Azért, mivel ennek a nagy útnak, mely a Dunával párhuzamban ment Galliába, volt egy versenytársa, mely nem a Duna mentét követte, hanem Pécs-től egyenesebben tartott Bécsnek. Ha Salinon tehát a galliai nagy ut dunamelléki ágában esett, s azt azonosnak tarthatjuk a Vetus melléknevű helylyel, Martonvásárhoz tehetjük. Ptolemaeust itt már bonyolultabb számítás vihette tévedésbe. Először is Salinonnak Budától való mértföld távolságát mérte ki valaki egyenes hosszúsági minútákban. Azután ezen hibás minuta-számot változtatta a csillagász szélességekre, s így került Adony tájára, a mi nek Martonvásárhoz kellene esnie.¹⁾

Annyi mindenesetre áll, hogy Antoninus mértföld-számai nem engednek másfelé eltérnünk, a mai fehérvári ut nevezett pontjától. Az ut folytatása még jobban meggyőző róla. Vetussalinától Camponára kell érkeznünk 23 római mértfölddel. Ez ölekre s egyenes vonalra átszámítva 16,300 öl. Ezzel Bicske tájára, attól még valamivel nyugatabbra érkezünk. Mindenesetre megférünk még. De ha a Duna partján akarnánk haladni, mint régész-geographjaink, s így Ercsin kezdenők a további mérést: szerencsésen megérkeznénk épen Ó-Budára. Pedig ez alig lehetett Campona is Aquincum is egy szuszra ily mondatban: „Campona in medio Acinco.“

Máskép alig férünk meg a földabroszon az Itinerarium számaival, a kimért határok közt, mint hogyha az

¹⁾ Csakugyan, ha kimérjük M.-Vásárnak Budától való egyenes távolságát, hogy ez hosszúsági fokokban mily hosszú vonal, — (tesz 25 perczet,) s ezt aztán szélességi fokoknak véve kimérjük, Adony tájához esik a mérték.

utat a Sárvíz völgyéből, hová Ptolemaeusnak Antoninussal való kiegyeztetése kényszerítőt, egyenesen a vaáli völgy felé irányozzuk, mely már római leletekben is elég gazdag. Különben méréseinkben nem engedjük magunkat korlátozni az eddig napfényre került leletek által, melyek úgy látom még rendkívül hiányosak és hézagosak. Kétségtelennek tartom, hogy több hever még ismeretlenül, mint arzenyit. az áldott véletlen kivetett a föld alól. Azonban nem hiányzanak a nyomok az eddig követett vonalban sem. Bonyhád úgy van kiteve a Rómer-féle térképen, mint ahol kétségtelen nyomai vannak egy római útnak. Így kétségtelen a pécsváradi vonal is. Felső Nánán, Bonyhád és Kölesd közt, elég egyenes irányban menő úton, római régiségek kerültek napfényre. Györköny, PaJ^s irányában, Alsó Sz. Ivány D. Földvárban, mintegy két osztrák mértföldre a Dunától s a Sárvíz völgyének irányában nevezetes feliratos kövek leihelyei.¹⁾ Nagy érv ezen út mellett, hogy a középkorban a vaáli völgyön le egy országút volt, melyet baranyai útnak neveztek, mint látni fogjuk. A középkor pedig a római utak irányát tartotta meg.

Antoninus, mint látjuk, távol van attól, hogy Aquincumba betérjen. Mintegy tartalék út az övé a dunaparti egész vidékre nézve. A könnyebben kitett parti úthoz több helyen közeledik, másutt jobban eltávozik; de gondosan összeköti a dunai erődöket szárnyvonalak által. Így a vaáli völgyhöz érkezett útból egy jókora hosszú ág ment Aquincumnak, s illetőleg egy bogpont volt itt, melyen két nevezetes útvonal találkozott. S itt a találkozás pontja szükség vagy Martonvásárnál, vagy Bicske táján volt. Előbbi

¹⁾ Említve van Rómer-Desjardins gyűjteményében a tolnamegyei Barnahát, mint leihely. A geographia iránt csekélylő tekintetre mutat, hogy ily obscurus helyek jobban meghatározva nincsenek.

esetben a buda-fehérvári, utóbbiban a Mészáros út. Vagy jobban mondva mindkettőnek meg kellett lenni.¹⁾ De kétségkívül Antoninus a martonvásári elágazást érti. Hogy ez megvolt, bizonyosság arra az a félig néma mértföldkö, melyet Tárnok és Tordas közt találtak, — csak mértföld-számát nem lehet kiolvasni; — de igen valószínű, azon helyhez közel állott egykor, ahol újabb időben ismeretessé lett.

Camponától, azaz Bicskétől, a következő állomás valamely tó partjára esett: „ad lacum Felicis.“ A távolság 26 római mértföld, vagy mintegy 20,000 öl. Ha egyenesbe kimérem a tatai tó légi távolságát Bicskétől, kijő 1 7,800 öl, mihez a kanyargásokra egy tizedét hozzáadván, kijő ig.500 öl. Tekintve a hegyi ut nagyobb elhajlásait, s a lacus melletti állomás hollétének bizonytalanságát, nem nagy eltérés. Az állomástól „in medio Crumero“ egy ut vált el, kétségkívül a Duna partján állott helyhez, mely, nagy valószínűséggel Duna-Almás.

Ha tovább megyünk egy házzal, már Bregetiumnál, vagyis annak választóján vagyunk: Azaonál. Este felé érünk oda negyed napon, hogy Mursából elindultunk; de mindig csak nappal utazván, mint a római szokott. Ez 18 római mértföld távolság a lacustól, azaz 9265 öl; de az utkanyarodásokra véve ennek tizenegyed részét, marad egyenes távolságnak 8783 öl, amit korántsem egyenesen Ó-Szőnynek mérünk, hanem a Duna vonalától távolabb, mintegy annak a háta mögött. Ezzel pedig Kis-Igmánd

¹⁾ Hogy Vetussalina csatlakozási pont volt Budára nézve, arra mutat a Peutinger-féle tábla, melyen Budától az első állomás a nevezett pont, s onnan folytatva van az ut Lussoniumon keresztül délnek. Különben ezt a térképet nem tartom teljességgel oly forrásnak, mely támogathatná vagy czáfolhatná a többi hiteles forrásokat. Csak távolságjelző számait kell megnézni. Vidékünkre nézve merőben képtelenek. Nagy baj, hogy egyetlen példány maradt fen, mely csak ritka esetben nem hibás.

szomszédságába érkezünk meg. A bregetiumi úttal kapcsolatba hozva, megerősödünk azon fentebbi bizonyításban, hogy Campona nem Tétény, s nem is a Duna partján feküdt. Mert ha ez állana, a fentebbi mértföldszámmal nem lehetne Bregetium szomszédjába jutni, s onnan mindjárt Győr alá érkezni, akár Tétényből indulnánk, akár Budáról. Így meg volna jelölve a bicskei völgy, melyen az alsó pannoniai utak fő artériája haladt keresztül. De egyszers mind igazolva van az is, hogy a Sárvíz mentét választottuk az útnak egy nagy részében. Azt nem merném ugyan állítani, hogy minden állomás a legkisebb hiba nélkül oda esett, a hová kimértem, és hogy az ut vonala teljesen az; de ha forrásaink s a területi viszonyok számbavétele nem csálnak — s ezek a világ minden Mommsen-jénél nagyobb tekintélyek, sőt az egyedüliek,— azt kell föltennünk, hogy a fő-ut a Duna árterét kikerülve, a fensíkon haladt. A Balaton és Duna közti dombháton egy utgerincz volt az, melyből bordák nyúltak a Dunához. Hogy egy ilyen közlekedési fő artériának voltak-e mértföldkövei, s honnan számlálták, miután nem tért be a városokba, azt nem tudhatjuk. Azonban útmutatónk szól Aquincumnak más nevezetes közlekedési vonalairól is. Még pedig van szó arról a vonalról, a mely az Adriához vezet. Bár Aquincum említve nincs, de megvan említve Pettau, (Poetovio) -és Sz. Fehérvár mint végpontok. Mellékesen van érintve, de világosan. Szól az illető szakasz a Bécsből Badenen, Sopronon, Szombathelyen, egy rábamelléki felsőbb városon, talán Körmenten átvivő útról. Tulajdonkép ez is egy nemzetközi nagy ut egy darabja, mely Bécs felől sokkal okosabban vezetett az Adriához, mint a mai Semmeringre erőltetett vasút. Római utunk, mikor a Rábától a Murához érkeznek, útközben olvassuk „in medio Curta.“ Ez pedig nem más, mint az a város, mely Ptolemaeus szerint, mint

láttuk, a mai Sz. Fehérvár körül feküdt.¹⁾ íme! a „medio“ szóval mily távoleső helyeket említ meg az útikönyv.

Ha Antoninus „medio“-ját jól értelmezzük, s Ptolemaeus-t el nem vetjük, helyre hoztuk a német geographok egy tévedését, kik nem hihetvén, hogy Antoninus Curtája azonos a csillagászéval, Pettau szomszédjába teszik, a mit Sz.-Fehérvárhoz kell tenni.

A római utak nagyjából követték a természet kimutatta vonalakat. Onnan, hol Középhegységünk kiválik a keleti Alpokból, indul egy római út s a Mura tájától a Balaton mellékén Fehérvárhoz ér. Igaz, hogy Antoninus nem részletezi ezt az utat külön szakaszban, mint az alábbiakat; de nem részletezi a dunapartón Eszékre vezetőt sem, csak czélzás van téve azon darabjára, mely Lugio felé vitt. A fehérvári ut létezésében, forrásunk nyomán nem lehet kételkedni; s abban sem, hogy ez is valódi végpontját Aquincumban érte el; mert Fehérvárnak össze kellett kötve lennie városunkkal, s ha nem egyik nevezetesebb pont lesz vala Curta, Ptolemaeus fel nem hozza.

Eddigi térképeken a Szombathelyről Budára vezetett római utat a Balatonnak nem a somogyi, hanem zala-veszprémi oldalán látjuk elvezetve. És valószínű, hogy helyesen.' Csak a Balaton keszthelyi végétől nyugatnak van talán elhibázva. Ott megvan törve éjszaknak, holott délnyugatra folytatni kellene Csáktornya s aztán Pettau felé. Különben valószínű, hogy a római ut a Balaton éjszaki ol-

¹⁾ Itinerarium ed. Wess. 261. 1. A szakaszból kimaradhott egy állomás; mert a mértföldszám nem elég arra, hogy akár Körmentől, akár a Rába melletti Csákánytól (Arabone) Pettauig lehessen jutni. A hiányt mutatja az, hogy szokás ellenére egy külön sort képez ez: „In medio Curta.“ Előle kimaradt az állomás megnevezése s utána a mértföld száma. De ez ránk nézve nem oly fontos, mint az, hogy a Mura táján valahol ágazott el egy Fehérvárra vezető ut.

dalán vonult végig. Van nyoma, hogy Palotától Veszprémnek és Veszprémtől Vázsonynak római út volt elvezetve, a hol ma is országút van. Az ebben fekvő Öskü és Tótvázsony fontos római lelhelyek. Ez az ut is bizonyosság volna hát arra, hogy a rómaiak a természetes közlekedési vonalak szerint építették útjaikat; de czélszerűségi szempontokból módosítottak rajtuk. Így az adriai ut Aquincumhoz megvolt; csak hogy nem a somogyi parton, hol ma a vasút vezet el. Többféle oka lehetett ennek a kerülőnek. A Balaton a rómaiak idejében jóval magasabb vízállású volt, mint ezen század elején is. S ezen magasabb vízállás legnagyobb részint az alacsonyabb somogyi part rovására megfelelő kiszélesedést adott a tónak, s mocsárai terjedelmesebbek lehettek, — különösen nyugatiabb felében, azon háromszögben, melyet Kéthely, Marczali és Győrök képeznek, s mely miatt a közönséges országút értünkre is nagy kerülőt tesz délnek. Egy másik ok volt az, hogy a zalai és veszprémi Középhegység igen bőven szolgáltatva a különféle nemű anyagokat egy római ut alsó és felső építményeihez, mi nagy előnyt adott a somogyi part fölött. Itt vezetett hát a római ut Fehérvártól Palotán, Veszprémen, Vázsonyon, Tapolczán, Keszthelyen, Kis-Komáromon keresztül a Mura völgyéhez, nem pedig ott, hol a mai adriai vasút.

A somogyi tájék sem maradt azonban nagy közlekedési ut nélkül. Az, ami nagy részben pótolta a somogyi tóparti utat, a Pécsről vagyis Sopianaeból közvetlenül Aquincumba vezető ut volt, minek Antoninus külön szakaszt szentel, címül téve a két végpontot. Ez hát nevezetes országút.

Amint fentebb írtuk, a pécsi vagyis Mecsek-hegycsoportnak keleti lábánál egy, Pécsvárad felé egy másik közlekedési vonal kínálkozott, melyet részleteztünk. Pécstől

nyugatra a hegység lábánál mehetett az a fő nemzetközi ut, mely Szombathelyen át Bécsnek s onnan Galliába vitt. Hátra van még a hegységnek a fő nyílása, mely mint írtam, Dombóvár felé practicabilis. Antoninus sopianae-aquincumi országútjának kétségkívül kerülőt kellett tennie. Kétszázötven ez a mértföldek számának kiméréséből. Mert ha Budának Pécestől való egyenes távolságához a mi normális tized részünket hozzáadjuk is, csak 127 római mértföldet ad a számítás, — holott Antoninusnál 135-nek van írva a távolság. A különbség vagy másfél mai mértföld volna. De ha Dombóváron, Mező-Komáromon stb. keresztül mérjük ki a vonalat, körülbelül 135 római mértföld távolság jön ki. Mező-Komárom táján csak 2 mai mértföldre esett volna az ut a Balaton déli partjától s így az egy nagy részében pótolta a hiányzót. A mérés szerint az ut Pécestől Dombóvár felé' (Ponte sociorum), M.-Komáromnak (Valle Cariniana), aztán Fehérvártól délre, a bárándi pusztán Seregélyes mellett (Gorsio sive Hercule) vitt Martonvásárra. Látnak, hogy M.-Komárom táján, hová Ptolemaeus Servinont látszik helyezni, útikönyvünk Cariniana völgynek nevezi az állomást. De ez az országút is követte a nagy nemzetközi utak szokását, hogy nem térvén be a városokba, gyakran csak az állomási pont van mentőkben megnevezve, mely pedig a szomszéd helységektől különböző nevet, vagy inkább czimert viselt. Vajon nem a Balaton levezető folyóját, a mai Siót nevezték-e Carinnak? Feltűnik ebben az útban az is, hogy a „ medio “ nem fordul elő. Ez hazánkban csak a dunamelléki nemzetközi nagy ut kiváltsága volt. A Pécestől Budára vezető ut végső állomása ily barbár nevet viselt: „Jasulonibus.“ Találna Martonvásárral, a Budától 2 5 római mértföld távolság. Ide tettük volt Vetussalinát. Vajon egyik név nem éktelen elrontása-e a másikkal?

Kisugárzott városunkból egy más nagy országút is: a felső pannoniai Savariába a mai Szombathelyre. Némi kerülővel ért ez is oda; mert ámbár valóban közelebb van Budához, mint Eszék, 168 római mértföld az útja, — csaknem ugyanannyi, mint a dráwaparti nevezetes ponté. — Ennek az útnak legutolsó állomása Floriana, 23,400 öltre Ó-Budától. Igen valószínű, hogy a Rómer-Desjardins-féle térképen ez a római telep helyesen van Csákvárhoz téve. *) Akkor az útnak a mai térképen következő irányt adhatunk: átment Szombathelytől Sárváron, Pápán, — honnan a Bakonyba jutott. Hogy az ut szerfelett kanyargó ne legyen, Bakonybélien, Zirczen vezethetjük el. Onnan a Csurgó folyó patakjainak völgyén, Bodajknak. Onnan közel volt Csákvár, az utolsó állomás Budához. A Balatonhoz közelebb nem vihetjük, mert az is nagyon kerülő volna. De a Dunához sem vonhatjuk közelebb, mert oda Antoninus egy másik utat helyez, mely Szombathelyről Győrön keresztül Szőnynek tartott. S ezen kívül volt még a Duna hosszában a már leirt nemzetközi főút. Így a sabaria-aquincumi vonal középút volt a dunaparti és balatonparti közt, s a Bakony útjának lehetne nevezni.

Vége az Itinerarium szerint városunknak a pécsi és

1) Zavart okozott eddig az, hogy a Pécsről Komáromba vezetett direct útnak is utolsó állomása Floriana, még pedig csak 8 róm. mértföldre Komáromtól. De olyan hely nem lehet, mely Budához 30 r. mf.-re, Komáromhoz pedig 8-ra essék. Komáromtól csak 6000 ölnyiről nem lehet Budára érni 23—24 ezer ölnyi úttal. — A Sopianae Bregetiumról szóló szakaszban egy nagy hiba van. Az mondatik, hogy a távolság összesen 100 r. mf. Pedig a legegyszerűsebb légi vonal volna. A távolság valóban csaknem egyenlő volna Budához, melyet pedig 135 mf.-re becsül Antoninus. Hihető ott a hiba, hogy Floriana VIII mértföldnek van téve XXVIII helyett, s akkor az összes távolság is 128 volna, mi már kissé valószínűbb. S ezen kívül is kimaradhatott még valami; mert a velencei tó egyenesben 40 római mf. volna Bregetiumtól.

szombathelyi országos utakon kívül volt más útja is, bizonyos várak összekötésére. Ezek Duna-Almástól Ó-Budáig, úgy látszik, szakadatlan láncolatban egy ut által voltak egybekötve, melynek összes hossza 42 római mértföld, vagy kevés híján 33 ezer öl volt, s négy szakaszból állott; ¹⁾ de az összes mértföldszám úgy értendő, hogy azzal nem egészen érkezünk meg Duna-Almásra, vagyis Crumerumba, hanem csak az ahhoz legközelebb eső erőd kapujához. Annálfogva az aránylag kis területen görbének kell lennie az útnak, hogy elérjen rajta a fenkitett ölszám, vagyis mai $8 \frac{3}{4}$ mértföld távolság. S csakugyan a budai hegyvölgyek közt alig lehet máskép. Megjegyezhető előre is, hogy a vonalat nagy fontosságúnak kell tartani, különben az Itinerarium nem szentel neki külön szakaszt. — Az, melyről valószínűen szó lehet itt, a vörösvári völgyön indul, melyen már a mértföldkövek elegendő számát találtuk, — de szokás szerint névtelenül, kivéve Aquincumét és Bregetiumét. Első állomás: „Ulciscia castra“, 9 római mértföld (7000 öl). Megfelel neki Vörösvár szomszédsága. A következő 12 római mértföld, (p400 öl) „Cirpi mansio“ nevet visel. Dorogtól délre kellett feködnie. Valószínű lenne, hogy ez a „Cirpi“ nem egyéb Ptolemaeus Carpisánál, melyet Esztergomnak kell tartanunk. Csakhogy itt nem magáról Esztergomról, hanem annak csak „mansio“-járói van szó. A következő vár utunkban „Ad Herculem castra“, — Herculeshez címzett vár. Ugyancsak 1 2 római mértföld az előbbitől. Nyerges-Újfalunál kereshetjük. Végre az utolsó állomás „Salva mansio“, 9 római mértföldre, vagy 7000 öltre. Esik a mérték Sütő és Duna-Almás közé, Neszmély tájára a dunaparton.

¹⁾ Itinerarium Antonini Parthey és Pinter kiadása, Berlin, 1848. 126-dik lap. A szakasz címe: „Item ab Acinquo Crumero, quae castra constituta sunt.“ Wesselingius kiadásában a cím érthetetlenül van közölve.

S íme Duna-Almás szomszédjában vagyunk! Ezen helyre vezetett Ptolemaeus Salvája is, a mi értelmezésünk szerint. — Eddigelő ezt a négy részletet Sz.-Endrén kezdve Visegrádon, Dömösön át vezették Esztergomnak. A fentebbi méretek kétségkívül megférnek ezen a vonalon is; de nem valószínű, hogy Antoninus itt akarta volna utaztatni Róma turistáit, kik a vadregényes tájakban semmi szépet nem találtak. Kellett ugyan útnak lenni ezen görbe vonalon, az ottani erődök összekötésére; de az már csakugyan nem lehetett egyéb vicinális útnál, (mai értelemben), melyen senki sem utazott, ha akár Almásról, akár Esztergomból akart Budára jöni. Már pedig az Itinerarium nem erődök és erődítési vonalak, hanem az utazók által használandó nevezetesebb utak ismertetésére volt írva. S maga ez az almási ut is, bár castrumokat köt össze, több volt vicinálisnál. Mert egyike volt az Almásra s onnan a nyugati fő országúira vezető vonalaknak.

És ezzel igen hosszadalmas utón is, de talán bebizonyítottam volna, hogy városunknak a rómaiak idejében igen kifejlett úthálózata volt, fejlettebb, mint a XIX. században a gőz használata előtt.

Az országutak, melyeknek végpontja az írott emlékek szerint Aquincum, a következők, déltől éjszaknak haladva:

Első ut Aquincumtól Eszékre, a Duna partszegélyén, melyet a mértföldkövek világosan megneveznek, bár Antoninus nem szentel neki külön szakaszt; de egy része aligha nincs érintve a Lugio felé kiváló mellékvonalban.

Második Aquincumtól Sopianaeba, vagyis Pécsre, melyben Aquincum végpontul van megnevezve Antoninusznál. Ez pótolta a Balaton somogyi partján egy nagyobb ut hiányát.

Harmadik Aquincumtól Poetoviónak, vagyis Pettau-nak, Fehérváron és a Balaton éjszaki partján keresztül.

Ennek az Itinerarium szintén nem ad külön szakaszt; de mint a Béctől Olaszországba vezető ut egy szárnya föl van említve a Curtáig (Fehérvárig) vezető része.

Negyedik az a napjainkig használt országút, mely a vörösvári völgyön át vezetett a dunapartra s ott Komáromba.

Ötödikül marad a 'nagy nemzetközi ut, melyhez városunk útja Bicskénél csatlakozott, de csatlakozhatott Martonvásárnál, meg a felső dunaparttól Duna-Almásnál is.

Említve sincs ezekben az oly mellékút, mint a mely okvetlenül elvonult a Duna partján Sz.-Endrétől Esztergomig.

Sajnos, hogy a vízi közlekedés itt is, mint mindenütt, sokkal kevesebb, vagy semmi nyomot sem hagyott maga után. A kifejlett száraz úthálózat mellett csakugyan majd felejtí az ember a vízi közlekedést. Különbén maga a római is felejtette, úgy látszik. Mint e munka más helyén elmondom, hosszú vonalú közlekedést nem, inkább révbeli szolgálatot teljesítettek a hajók. A száraz utak azonban folyamunkra nézve egy fontos tényt erősítenek meg — azt, hogy városunk oly nevezetes réve volt a Dunának, mint Eszék a Drávának.

Az elősorolt országutak, melyek közül három délről, kettő nyugatról jött városunkhoz, itt egy boggá futottak össze. Geometriai nyelven pedig központ az, a hol a vonalak találkoznak, s utóbbiak sugaraknak neveztetnek. De mindez csak egy negyed körre vonatkozik még, azon negyed körre, mely Vácot véve központnak, a Duna nyugati és déli karja közt Bécs tájától Eszék tájáig vonható. Érthetjük, miért nem szólnak a római utak írott emlékei a kör három negyedéről, mely a Duna vonalától éjszakra és keletre terjed szét, — a Vág-, Garam-völgy, a pest-miskolezi, sőt a pest-szegediről sem, — melyeket Ptolemaeusban

érintve találunk, de oly módon, mintha már nem római terület volnának. Aquincumnak eszerint egyoldalú, de aztán itt kitűnő úthálózata volt. A város, bár a birodalom szélén, de centrális hely. S ebben többet köszönhetett a természet, mint a rómaiak bölcsességének, kiké abban állott, hogy követték amannak útmutatását, ha nem mindenben s nem szolgálilag is. Elmentek annyira, amennyire az emberiség, a legújabb kort sem véve ki, megküzd a természet makacsságaival. Mérnökeik, a fentebbiekből is látni, még jobban szerették a térkép tiszta lapjának egyenes vonalaival szelni keresztül hegyet, mocsárt és folyamot. De nagyjából alkalmazkodtak mind az orographiai, mind a hydrographiai földalakuláshoz. Fővonalaik mintegy torony irányában tartottak a mérnöki pontoknak s nem hajtván a localis érdekekre, falut, várost csak akkor érintettek, ha a mérnöki vonalba estek; de a városok egész sorozatát fűzték össze, s a fontosabb városok, mint végpontok közt egyenes közlekedés által voltak összekötve, — vagy jobban mondva, az ezen pontok közt már létezett primitívebb közlekedést szabályozták, kiigazították és a lehető tökélyre emelték. Csaknem úgy tűnik föl, mintha fontosabb lett volna nekik az ut, mint magok a városok, — amit a közlekedés oly rajongója is, mint ami Széchenyink, ily terjedelemben nem irt volna alá. Az a nevezetes, s sok részben igaz nemzetgazdasági és históriai elv volt hitők, hogy nem annyira a város teremti a közlekedést, hanem a közlekedés hozza létre és virágoztatja fel a városokat, — s a római országút a rómaiság artériája. És csakugyan az utak voltak a nagy birodalom vérerei. Valamint ezek az emberi testben az utolsó izig egyforma anyagot és egyenlő lüktetést juttatnak el, úgy a római élet a legutolsó háttáráig egy és ugyanaz volt.

Hogy a római korban a jó száraz utakon is mily

nagy volt a forgalom, arról semminemű statistika nem maradt ránk. Lehet gondolni minden részletes adat nélkül is, hogy nem közönséges ösztönzések voltak meg az utazásra. Képzeljük el, hogy csak Europa continense egyetlenegy ország volna, ugyanazon szokásokkal, ugyanazon nyelvvel, — hogy az ember, leszámítván az égélj és táj különbségeit, mindenütt hazájában, otthon érezhette magát, akkor képzeletünk megközelíti a római birodalomban a valóságot. Mennyivel több vonzó lehetett ily utazásban, mint ma! Minden vasúti és vendéglőkbeli kényelem mellett mégis csak idegen az ember az idegen nyelvű és szokasd országokban! A csupa kellemességen kívül mily gyakorlati fontosságú volt, hogy egy roppant terjedelmű birodalomban ugyanazon pénz járt, ugyanazon mértékeket használták, s ugyanazon törvény uralkodott! Kis-Ázsia fenekéről a mesterember letelepedhetett Spanyolországban, Londonból Aquincumba, s kevésbé érezte meg a változást, mint az a székely iparos, ki a nem messze eső Bukurestbe teszi át műhelyét. A különbség csak akkora lehetett, mintha egy bécsi kalapos Pesten folytatja mesterségét, körülbelül ugyanazon hétköznapi szokásait és vasárnapi multságát. A műveltebb osztályok ízlésének, szükségének, szeszélyes divatjának azonos volta a fényűzési cikkek gyártóinak megkönnyítette az üzlet folytatását a birodalom legtávolabbi városaiban is.

De a közlekedés könnyűségét és nagyságát bizonyítják egykorú emlékek is, a császárság első századaiból. Számos író szól a béke áldásairól, melyeket a birodalom adott meg a népeknek's jellemző a „pax romana“ e helyett „imperium romanum.“ A római birodalomban megszűntek a harcok. A lázadás csak légiók lázadása volt, s a határszéleken a barbárok betörése ritkább, mint vélik. Smyrmai Aristides magasztaló beszéde Antoninus császár-

hoz a birodalom áldásairól így szól: „Nem mindenki oda mehet-e, a hová tetszik? Nem mindenütt pezsgő tevékenység van-e akikötőkben, s nem oly biztosan jár-kele-e az ember a hegyek közt, mint a városok utcáin? El van-e zárva a folyókon valamely átjáró, a tengeren valamely rév? Hel-lén és egykori barbár egyik országból a másikba vándorolhat, s nincs mit félnie sem Cilicia szorosaiban, sem Ará-bia sivatagán, sem a járatlan havasokon, sem a roppant folyamokon, sem a látogatatlan barbár törzsek közt. Elég ha római valaki, vagy jobban mondva a te alattvalód. Fölméretted az egész földet, hidat verettél mindenütt a folyókra, utat vágattál a hegyekbe Nincs szükség többé földleírásra, — s a népek erkölcsének és törvényei-nek elbeszélésére: megnyitottál minden kaput, hogy kiki a maga szemével láthasson és tapasztalhasson.“ Ha leszámítjuk is a szónoklati túlzásokat ebből, több marad belőle, mint amennyit várnánk. Az, hogy nemcsak a birodalom határain belül, hanem azokon kívül is biztos volt a római polgár. Már Cicero elmondta, hogy a legtávolabb lakó barbárok közt is hasznára vált az utasnak a római név.')

A béke és a közlekedés könnyűsége, a biztosság és a szokások egysége leginkább a kereskedést mozdította elő. A rómaiak kereskedése Indiával oly gyakori volt, hogy rendesnek lehet mondani, sőt kiterjedt Chináig. Annál in-kább föltehető ezen közlekedés a közelebb eső barbár ha-tárok felé. A Duna torkolataihoz görögök vitték a barbá-roknak a rószt bort és silány kelméket. Már Kr. u. az első században Nero idejében eljutott a római kereskedés a Balti tenger partjái-g, az ámbra kedvéért, — mint ott ta-lált római pénzek is bizonyítják. A markomán fejedelem morvaországi fővárosában a győzelmes sereg egykori ró-

1) Friedlaender, Sittengeschichte Roms. Leipzig 1867.

mai polgárokat talált, kik mint kereskedők megtelepedtek ott s meghonosodtak, mint Tacitus írja. Magától értetik, hogy a római birodalom minden kereskedelmi pontján igen távoli vidékekről jelentek meg kereskedők és telepedtek meg. Sirmiumban egy syriai kereskedő halt meg, mint egy sírkő bizonyítja.

A nyelv közössége mellett messze útra kelt a művész és tudós. A színészek és zenészek bejárhatták a római világot minden nevezetes városát. A szobrászat, festészet és művészi ipar folytonos utazásban volt. Seregesen vonultak oda, hol dolgot találtak a munkások. A tudomány, mely inkább rá volt szorulva az élő szóra, mint ma, szintén fölkerekedett. Általános szokásban voltak a vándor-tanárok.

A fiatalság eljárt távoli híres oskolákba. Voltak nagy számmal touristák is, kik élvezet és tapasztalás kedvéért barárgoltak; de ezek inkább Görögországot, Egyiptomot látogatták. Alig kell említnünk a katonaság vándorlásait, s a központi kormány által parancsolt utazásokat. Csak azt emeljük ki, hogy a gyógyító erejű források tája szintoly jónevű fürdőhelylyé vált, mint napjainkban — se részben Aquincum, ha tovább nem, de alsó Pannonia határai között hogy ne lett volna híres? Mindezeknél fogva föltehetjük, amit már eleve is föltettünk, hogy az a nagy úthálózat, mely alsó Pannóniát lepte, s mely majd egészen Aquincumból kisugárzónak vehető, nem azért volt építve, hogy ne használják elegendő mértékben. Fájdalom nem voltak divatban, úgy látszik, az írott „Utazás“-ok. A rómaiak élő szóbeli tudománya ebben is jóval meghaladhatta az irodalmit, s kivált azt a kis részét, ami ránk maradt. A hajdankor irodalma gyenge geographoknak s az utazásra kevés tudványú embereknek mutatná be a rómaiakat. De vannak oly adatok, melyekből azt lehet következtetni, hogy az angolok utazási kedve sem sokkal haladja meg

az övéket. S így meglehet, szó szerinti értelemben vehetni smyrnai Aristides azon mondását, hogy a rómainak nincs szüksége írott geographiára. Holmi száraz Antoninus-féle Itinerarium, mely mintegy a mai vasúti menetrendnek felelne meg, kielégítő volt neki.

És úgy látszik, utaztak a birodalom határain túl is a rómaiak, hol kitűnő útjaik már megszakadtak. Pannóniában a Duna vonalától keletre és éjszakra legfelebb egy keskeny földszalag volt a rómaiaké. Azon túl barbár világ kezdődött. De hogy a közlekedési vonalakat ott is ismerték, bizonyoság rá Ptolemaeus, ki mint láttuk, a Duna és Tisza közti domborodás, a Középhegység alján, az Eger felé vivő vonalban, s az ipoly-sajó völgyi ívalakú völgynyílásban barbár állomásokat jelöl meg, melyeket bizonyára nem csupán csillagászati érdekekben ismertek.

Mint a fentebbi dicsérő beszédben láttuk, a római polgár neve kész útlevel volt a barbár földön is. Mennyivel inkább föltehető ez a Duna nyugati ága fölött lakó quádok és az Alföldünkön megtelepedett jazygok földjén, kik fél függésben voltak a római birodalomtól! A római határon a barbárokkal való közlekedésre nagy felügyelet s néha tilalom volt; de eljárhattak bizonyos kijelölt helyek vásáraitra; a rómaiak pedig nemcsak kereskedés, hanem bizonyos politikai ellenőrködés végett is hivatalból - meglátogatták a szomszéd népeket. De leginkább a kereskedés, mely minden időben vándor és a kockáztatásig vállalkozó természetű volt, kapcsolta össze a római világot a többi, kivált szomszédossal.

Ha csak oly műveltségi állapotot tennénk is föl a két fenn evezett szövetségben, minő az indiánoké, ha a római itt a primitívebb népnek üveggyöngyöket s más kevés értékű csecsebecsét adott is Körmöcz aranyáért és a nyers bőrökért, mint a spanyol és angol tette az indiánnal Ame-

rikában, a cserekereskedést nem vehetjük egészen értéktelennek a határszéli városokra nézve. Azonban, úgy látszik, quádok és jazygok, bár a megtelepedett békés élet munkásságában nem sokra vitték, jóval magasabban állottak az indiánnál. A Dunán inneni praehistoricus leletek közt nem egy található, mely elárulja, hogy a barbár föld közlekedett a rómaival. Sőt római pénzek is kerültek napfényre az egykori barbár területen, mi bizonyítja, hogy ezen barbárok kereskedése túl volt az egyszerű csere stádiumán, — pénzzel történt a vásár. De volt Felföldünk akkori barbár lakosai közt olyan is, mely a vasbányászathoz értett. A császárság alatti geographiákban említés van téve a búrok és kotinok vagy gotinok és az ózok népéről. Ezek Tacitus szerint különböztek származásra mind a jazygoktól, mind a quádoktól. A két nép mögötti hegyi vidék bérceit lakták, s mint idegeneket mind a quád, mind a jazyg adófizetőjévé tette, sőt mint már irtuk, „nagyobb szegényekre vasbányáázatra kényszerítette, “ mond Tacitus. Látuk fentebb, hogy a borostyánkő-kereskedésnek egyik útja valószínűleg Ó-Budán vonult által.

Így ha Aquincum a birodalom határszéli városa volt is, — a keleti és éjszaki kereskedésre nézve a római határ nem volt chinai fal.

XII. FEJEZET.

HADI VISZONYOK.

Szólottam fentebb a II-dik légió megtelepedéséről Aquincumban, s érintettem, hogy számos fölirat bizonyítja ezen városban való laktát és működését. Mintegy 80 oly fölirat van közzétéve gyűjteményeinkben alsó Pannóniából, melyen világosan meg van nevezve ez a légió. Úgy látszik, Hadrianus uralkodásától mindvégig, rövid ideig tartott kivételekkel, ez volt városunk katonai lakosa. — Azonban tévedés volna azt hinni, mintha a légió egészen a mi városunkban szállásolt volna. A fentebbi föliratok számának csak mintegy felét találták Budán és Ó-Buda határán belül. A többit messze vidéken szétszórva.¹⁾ A buda-esztergomi útban Vörösvár, P.-Szántó, Solmár, Pilis-Csaba telephelyei a II-dik légió részint activ, részint'nyugalmozott katonáinak. A bicskei útban eső Budaörs szintén.²⁾

A buda-eszéki Duna partján Várdombon (Szegszárdon alúl), Bölcskén, Kömlődön, Pentelén, Tétényen talált feliratok emlékeznek meg a II-dik légió adjutrixről. Téglá-

¹⁾ Megjegyzendő, hogy a váczikat is a budaiakhoz számítom; mert valószínű, hogy azokat a múlt században a műkedvelő Migazzi püspök vitette oda Budáról. Azonban lehetnek ezen váczik közt máshonnan valók is.

²⁾ Corpus I. L. III. 3624. 3627. 3628. 3634. 3635. 3383. 3384. számok.

bélyegei Batinán, Baracson (D.-Földvár mellett) s szintén Pentelén található. ¹⁾ Székes-Fehérvár is a II-dik légió hadkerületébe tartozott Vaállal, Alcsúthtal.²⁾ így azt látjuk, hogy az Esztergomba, a Fehérvárra, s talán a B.-Örsön át Bicskére vezető úton volt egy-egy telepe a légiónak. , Ezenkívül a Duna mentében. A légió egyes részeit azonban nem találjuk a fent jelzett fő országút irányában, kivéve Vaált és Alcsúthot, mely utóbbi helyen tégláit lelték meg a légiónak.

Ezen nagyjából való összeállítást nem lehet kimerítőnek venni távolról sem. Legalább is húszszorta több feketik ismeretlenül a föld alatt, mint a mennyi napfényre jött. De annyit látunk az utóbbiakból, hogy a légió nem egy várost, hanem egy igen nagy katonai megyét lakott. Jobban mondva, hogy Aquincum az ő légiónja szempontjából nem annyira város, hanem egy kis provincia volt, s egy Tétény (valószínűen Matrica), Lugio, Carpis, sőt Curta (Fehérvár) nem külön helységek, hanem katonailag mintegy külvárosok voltak Aquincumra nézve. Sejtjük azt is, hogy a légió maga, értvén nem a polgári veteránokat, hanem az activ hadat, nagy területen volt szétszórva, elkezdve a pécsi hegyektől a Középhegységig.

A légiónhoz tartoztak, mint láttuk, azok a segédcsapatok, melyeket a meghódolt nemzetiségekből alakítottak zászlóaljakká, s megtartották britt, spanyol, batáv, maur, syriai nemzetiségi neveket, bár kétségkívül nyelvre és szokásokra nézve egészen rómaiakká lettek volt. A mint láttuk, az első császárok ezeknek osztogattak, jó magokvisellete díjában, polgári jogokat. — Alák (lovas osztályok) és cohorsok (zászlóaljak) neve alatt említetnek megkülön-

¹⁾ Corpus I. L. III. 3.320. 3321. 3334. 3336. 3.393. 3395· 3398· 3399. sz.

²⁾ U. a. 3344. 3349. 3376. sz.

böztetésül a légióktól; — de úgy látszik, idő folytán nemcsak alábbvalók nem voltak a légióknál, hanem magok is, mint a légiók annyira elpolgáriasodtak, hogy a császárok kénytelenek voltak külső barbárokból alakítani új meg új cohorsokat és alakat. Könnyebb fegyverzet, kevésbé terhes szolgálat és munkák még irigyelteké is tptték az alakba és cohorsokba sorozottakat. — Rendes, állandó hadsereg volt ez. A különbség a légiók és ezen úgynevezett auxiliaris csapatok közt az volt, a mi ma van a porosz vagy orosz gárda és a sorezredek közt. Hús-huszonöt évi szolgálat után, a kik magokat kitüntették, szintúgy veteránokká lettek, mint a légionáriusok és így egyenjogú római polgárok. Eleinte nemzetiségek szerint soroztattak be, de később csak a nevök maradt meg, mint történeti reminiscencia, de magok polgárokká lettek. Brit, batáv, syriai, afrikai, thrák, dalmát csak név volt, — Valamennyien római szokásokban és hadi gyakorlatban nőttek fel. Még abban is egyeztek a császárság első kora után a légiókkal, hogy ők is szintúgy segítettek várakat, utakat építeni, mint a legióbeliek, mint a bélyegeikkel ellátott téglák is bizonyítják.

Alsó Pannóniában Trajanus alatt 114 körűkét lovas csapatot (alát) és hat cohorst találunk, tehát körülbelül annyit, mint Trajanus uralkodása első évében láttunk. Megjegyzendő, hogy a cohorsok egy része lovas, más része gyalog volt. — De alkalmasint nincsenek mind előszámlálva az akkor ebben a tartományban feküdt hasonló csapatok. Egy 145-től 160-ig kelt okmány 5 alát és 13 cohorst számlál elő alsó Pannóniában. Ha közép számmal 5 00 embert veszünk föl, ez mintegy 9000 ember létszámot mutatna, mi több egy légió létszámánál. De ez inkább megtörténhetett, mint az, hogy a segédek kevesebben legyenek a legióbelieknél. Egy 167-ben talált okmány 3 alát

és 10 cohortát mutat ki, mi jobban megközelítheti egy légió létszámát. 114-től 167-ig állandóan alsó Pannóniában tanyáztak a cohorták közül a I. és II. Alpinorum, hihetőleg a mai Schweizből, Tyrolból származottak. Azután a I. Montanorum, Stiria és Ausztria régi hegyi lakóiból, s végre a I. és III. Lusitanorum: a mai Portugáliából valók. — 167 körül s még előbb a thrakok élite csapatjából, mely „augusta“ melléknevet nyert, az I. és II. számú tanyáztott itt, valamint a II. Asturum, mely spanyolországi eredetű volt. ¹⁾ A fölíratos köveken előfordul azon nevek egy része, melyek a fenérintett diplomákban foglaltatnak, s azon kívül mások is. Így a 167-diki okmány az egyik alatt Prima Augusta Ituraeorumnak nevezi. Egy Ó-Budán talált fölírat pedig megemlékezik egy veteránról, ki az iturok alájában szolgált. ²⁾ Iturea pedig feküdt Palaestinában a Hermon hegye keleti oldalán, s lakosai a zsidóknak meghódolt arabsok voltak. Ugyancsak Ó-Budán két felírat szól a maurok cohortájáról, kiket a 2-dik század diplomái még nem említenek. Ezek nyugat-áfrikai lovasok, a hires numidák rokonai voltak eredetre nézve.³⁾ Szent-Endre jól őrzött hely volt. Flárom felírat is (egyik 203-ból) egy cohortát helyez oda. A milliaria pedig azt jelenti, hogy a cohorta nem 500 emberből áll, mint rendesen, hanem ezerből. Visegrádnál egy százados emléke van fentartva, ki az exploratorok, azaz kémlok parancsnoka volt ott.⁴⁾ Nyerges-Újfalu a spanyol eredetű V. számú cohorta lakhelye. A diplomákban pedig a II-dik számú van említve. Tétényen találták a Frontoniana ala egy lovasának emlékét, mely csapat alsó Pannóniában említve van Tra-

1) Corp. I. L. III. 869. 884. és 888. lap.

2) U. a. 3446. sz.

3) U. a. 3444. és 3545. sz.

4) U. a. 3648. sz..

június 114-diki diplomájában. Érdekes, hogy ez a csapat, úgy látszik, pannonokból állott; mert egy scordisc nemzetiségű lovasé az emlékkő.¹⁾ Ugyancsak Tétényen volt állomása egykor azon alának, mely I. Thracum veterana nevet viselt, s melyet a 145—160-diki, valamint a 167-diki okmányok is említenek.²⁾ Ezenkívül ott is említve van a nélkül, hogy melléknevét biztosan lehetne olvasni, egy cohors milliaria, hihetőleg a numidáké. Pentelén az alpesi I. cohors és a lovas hemesánok említetnek a feliratokban. Hemesa, vagy Emessa pedig Syriában feküdt arabs eredetű lakókkal. Györkönyön (Pakstól nyugatra) a maurok ötszázas cohorsának egy veteránját temették el.⁸⁾ Tolna mellett a brit lovasok alájának emléke maradt fen, mely a 167-diki diplomában is meg van nevezve. — Elég sok fölül volt összedobolva alsó Pannonia őrsége, pedig nem is említöm mindnyáját. Mig Aquincum és a hozzá tartozott parancsnokság ily távoli származásúakkal volt megrakva, az innen eredeti katonák többnyire másutt szolgáltak. így az V-dik század elején említetik egy csapat „aquincumi katonák“ czíme alatt. Hogy ez magából a városból került-e ki, vagy azon szomszéd helységekből is, melyek még a barbár korban szorosán hozzátartoztak, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy Aquincum katonái a Rajna mellett feküdtek, Antonacumban, a mai Andernachban.⁴⁾ Ezenkívül voltak alák és cohorsok Pannóniából. Már az első században kitűnő lovasság volt a pannon, melyet Tacitus egy ízben a lovasság javának nevez. ⁵⁾ Ezek egyik jellemző vonása

¹⁾ Corp. I. L. III. 3400. sz.

²⁾ U. a. 3388. 3392. 3393. és 3394. sz.

³⁾ Veteranus cohortis quingennariae Maurorum, do mo Africa. U. a. 3324. sz.

⁴⁾ Notitia Dignitatum, Böcking II. 117. és 660. 1.

⁵⁾ Annales XV. Alares Pannonios, robur equitatus, in parte campi locat.

volt, hogy náluk a csapategység létszáma nem ötszáz volt, mint a briteknél, nem kétszáz, mint az exploratoroknál, vagyis kémszemlére rendelteknél, nem hétszáz, mint a dák csapatoknál, hanem a pannonok alája 800 ember. A létszámnak nemzetiségek szerinti eltérése arra mutat, hogy a római meghagyta a korábbi barbárok nemzeti szokásait, miután azok teljesen rómaiakká lettek is. ¹⁾ — Trajanus idejében 103-ban egyik pannoniai alát, mely nem tudom, mi okból viselt „Tampiana“ melléknevet, Britanniában találjuk. De volt az Carnuntumban is, tehát Pannóniában, majd Salzburg vidékén és felső Ausztriában.²⁾ Ez az I-ső pannoniai ala. A II-dik számú feküdt Daciában, — felirtait Fehérváron és Hunyadmegyében, tégláit Szamos-Ujváron lelték, és Stiriában, Cili körűl.³⁾ Jellemző, hogy valamelyiket e kettő közül „ala Flavia“-nak is nevezték, mi arra mutat, hogy Vespasianus idejében meg volt alakítva már, s akkor a mai Szerémmegyében volt elhelyezve.⁴⁾ Már az első században a pannon lovasságnak külön szerep jutott a római hadseregnél. Induláskor ez szokott a maur lovassággal előre menni, hogy az utászokat és a hídkészítő „classic!“ osztályokat munkájában védje az ellenség netaláni háborgatásai ellen. Ezen időben mondja Tacitus ezen provinciális katonaságról, hogy a lovasság színe. Úgy látszik, béke idején is külön szerep jutott nekik, mert egykorú szaktekintély így nevezi őket: „Pannoni! veredarii.“ ⁵⁾ Utóbbi szó pedig annyit tesz, mint lo-

¹⁾ Hyginus Gromaticus „De Castrametatione“ 1660. Amsterdami kiadás.

²⁾ Corpus I. L. 4466., 5531.. 5632. számok és a 21. sz. diploma.

³⁾ U. a. 1100., 1483., 1633., 5211., 5212. és 5215. számok.

⁴⁾ U. a. 3223. sz.

⁵⁾ Hyginus idézett munkája. 85. 1. Hyginus az első század végén, Domitianus és Nerva alatt irt hadmérnöki értekezést.

vas posta.¹⁾ A római birodalom nemzetiségei állítottak ki gyalogságot, s rangban az aláknál alsóbbrendű lovasságot is, úgynevezett cohorsokba osztva. Így Pannóniából is. Ezek úgy látszik, alsó Pannóniából kerültek ki, legnagyobb részben. Az I. számú pannon cohors Ulpia melléknevet visel, tehát Trajanus császár szervezte. Ez lovas cohors volt, s nem ötszáz, hanem ezer emberből állott. Emlékei 138-ból és 154-ből maradtak fenn, mikor felső Pannóniában volt az állomása. De tégláját találták Ó-Budán is, hol e szerint építéssel is foglalkozott.²⁾ A pannonok II-dik cohorsa ellenben messze hazájától, Britanniában tanyázott a io5. évben.³⁾ De a III-dik pannon cohors viszont hazájában szállásolt egy időben, miután Adonyban találták tégláját, s így meg lehetős húzamosan lehetett itt megtelepedve.⁴⁾

Mindezek után, ha nem is kivétel nélküli, de mégis szabálynak mondhatja valaki, hogy a római császárok iparkodtak a birodalom nemzetiségeit idegen földre vinni s mentül inkább vegyíteni a tartományok katonaságát. Azonban ez a meglehetősen elfogadott vélemény könnyen tévedés lehet. Mert nem bizonyos az, hogy a pannon alákat és cohorsokat, valamint az aquincumi csapatot Pannóniából és Aquincumból egészítették volna ki. Átalán az ujonczállítás volt az az egy, miben a mindent szorosán megszabni törekvő római igen rendetlen volt, — egyik betegsége az egész birodalomnak. Sok évig ha béke volt, nem szedtek katonát. Rögtöni nagy háború esetében a birodalom tartományaiban egyszerre elrendelték a rendkívüli ujonczállítást. Ez mind a hadsereg kitűnőségét csökken-

1) Rheda, celta eredetű szó, mint láttuk, s tesz kocsit. Vedarius ebből eredt. Idő folytán azonban nem kocsin, hanem lóháton járó postát értettek alatta a rómaiak.

2) Corp. I. L. III. 3756. sz.

3) U. a. 23. diploma.

4) U. a. .3752. sz. téglafömlirat.

tette, mind az egykorú polgárokra nézve igen terhelő ki-rovás volt. És épen az újonczozás ily rendkívülsége és rögtönzése engedi föltennünk, hogy sem a Pannóniában élt iturae-khez nem Syriából, sem a Rajnánál táborozott aquincumiakhoz nem Aquincumból szállították az ujonczokat. A pannon, brit, batáv sat. név. az aláknál és cohorsoknál nem volt egyéb egy históriai emléknél, mely jelezte a csapat keletkezését. Idő folytán egyik ép úgy merőben rómaivá lett, mint a másik, s azt lehet gyanítani, hogy a nemzetiségi nevet tulajdonkép a fegyvernemek, vagyis a szolgálattétel minősége jelzéséül használták, mint a pannonai veredariusok esetében láttuk. Ezen katonák, szintúgy mint a legióbeliek, kétségkívül azon helyen érezték magokat otthon a birodalom határán belül, hol már megszokták, és a Pannóniában generatiókon keresztül tanyázott egykori arab csapat, ha Syriába akarják áttelepíteni, úgy érzi magát, mint ma a pesti izraelita, ha Jerusalembé telepítnék. El lehet mondani, a népvándorlás békés utón volt olyanmértvű a római birodalom belsejében a császárok alatt, mint amely ezt a birodalmat szélylyel bontotta későbbben.

A cohorsokról és alákról felhozott fentebbi feliratok leihelyei közt érdekes a görcsönyi, mely maur lovasság ott tanyázásáról Szól. Ez valószínűbbé teszi, hogy egy ut ment a Dunával párhúzámban, de attól egy-két mértföldnyi távolságra. Alcsúth és Vaál, mint fennemlített leihely, alkalmas pontok ezen ut folytatására. A fentebbi diplomák és föliratok nagy fogyatkozása az, hogy a leihelyeken kívül nem adnak semmi felvilágosítást, hol feküdtek valóban az egyes csapatok, s miképen voltak elhelyezve. Egyegy veterán, sőt activ katona is jó messze lehetett állandó szálláson azon helytől, ahol sírkövét megtalálták, — kivált miután az aquincumi parancsnokság területét egy tábornak lehet venni. Annyi mindamelllett is kiderül az alsó

Pannóniában talált feliratok lelhelyeiből, hogy a cohorsok és alak szintűgy szét voltak szórva az egész tartományban, mint a II-dik légió.

Ez nevezetes tény, mely egy szerencsére fenmaradt részletes leírásból még világosabban ki fog tűnni. Bírunk egy kimutatást a késői római császárság idejéből, melyben többek közt a csapatok elhelyezése is a provinciákban elő van számlálva. Szól az a mi Valeria tartományunkról is, melynek fővárosa Aquincum volt; a szávamelléki Pannóniáról és másod Pannóniáról, hová esett Győr, Szombat-hely, Soprony sat.¹⁾

A „Notitia“ az V. század elején Nagy Theodosius korában kelhetett, míg az Itinerarium a IV-dik elején, Nagy Constantinus uralkodása táján, némelyek szerint Diocletianus idejében. A különbség vagy száz év, s mégis amaz nem felejt ki egyet sem azon állomások közül, melyeket utóbbi az általunk részletezett fő útra tesz. A katonai helyőrségek könyve itt azonos a postakönyvvel. Az Eszéken inneni kettős állomásnak is, hol a nagy ut két fő ágra szakadt Vilmány közelében, külön-külön őrsége volt. Az „Aureo monte“ egy kis zászlóalj (500 embernyi cohors) gyalogság parancsnokának székhelye. A „Novas“-ban pedig dalmát rendes lovasság és egy csapat szövetséges, vagyis könnyű lovasság tartott állomást. Csakhogy mindez nem az aquincumi főparancsnoksághoz, hanem a drávamellékihez tartozott.²⁾ Altinót (szerintünk a hegyek közt Pécsvárad táján,) szintén dalmát rendes lovasság őrzötte, melynek mellékneve „Fortensis“ volt.³⁾ „Ad statuas“-nál Tolnától nyu-

¹⁾ Notitia Dignitatum in Partibus Orientis et Occidentis. Kiadta Booking Bonn, 1850. Forbiger szerint Kr. u. 425—52-ben kelhetett. Mindenesetre Theodosius császár kora után. (Handbuch d. altén Geogr. I. K. 475. 1.)

²⁾ Not. Dign. II. 92. 1.

³⁾ U. a.

gatra kétféle fegyvernemből állott a helyőrség: dalmatai rendes, és istriai könnyű lovasságból. ¹⁾ Lussonium még nevezetesebb állomás. Nemcsak hogy Constantinusról nevezett ezen kívül dalmát lovasok őrizték, hanem a II-dik légiónak egyik alparancsnoka (praefectusa) is itt volt állomáson. Adnatiában (N. Hantos táján) dalmát lovasság; Vetussalinában (Martonvásár) ugyanilyen; valamint Camponában (Bicskén) is dalmát lovasság. A következő állomást, mely Tatánál feküdt, és Lacus Felicis nevet viselt, első pannoniai tartománybeli íjászok védelmezték. A Bregetium irányában Igmánd táján említett Azao is előfordul Notitiánkban mint Odiabo. Dalmát nevet viselő lovasság lakta.

Ez a lajstrom bizonyítja, hogy Eszéktől Komáromig az Itinerarium fő útjának minden állomása egyetlen egy kivétel nélkül őrséggel volt megrakva, mégpedig majd kivétel nélkül lovassággal, s túlnyomóan úgynevezett „dalmát“-okkal. Ezen birodalmi ut minden állomásának katonai megszállásából méltán nevezhetnők azt a katonák útjának. De más tekintetben is az ily fő utak különösen a csapatok utazására lehettek építve. Szent Ambrus a IV. század vége felé, tehát még a római császárság idejében, ily érdekes rajzát adja a katonák utazásának:

„A katona, ki útra kél, nem maga határozza meg utazási rendjét, nem is a maga fejétől választja az utat, nem ő szabja meg a mértéket, nehogy zászlójától eltévedjen, hanem a vezértől kapja útrendjét (Itinerariumát) s ahhoz tartja magát. A megszabott rendben indul, fegyverét maga viszi, s az egyenes úton halad, hogy a számára készen tartott eleséget találja útjában. Ha más úton halad,

¹⁾ „Auxilia Ursariensia“ Booking szerint II. 247. Pola szomszédjában egy szigetről, melyet ma Converserának neveznek. Talán a mai dalmát partok táján egy egész vidék viselt Ursaria nevet.

nem kap ennivalót, sem őt készen fogadó szállást (mansio), mert a vezér előre megrendeli mindezeket számára. Sem jobbra, sem balra nem tér le a kiszabott útról, s nem marad jutalom nélkül, aki vezérért követi. Mérsékelt lépést tart, mert a vezér nem azt nézi, amiben neki haszna van, hanem ami mindenkinek lehetséges. Azért meghatározza az állomásokat. Három napig megy a séreg, negyedik nap megpihen. Közben három négy napig is nyugszik, ha oly városba ér, hol víz bőven van s nagy a kereskedés. S így nagy fáradtság nélkül jár az utazás, míg a had azon városba érkezik, mely mintegy fő szállásul van kiszemelve s hol a nyugalomban elég része van.“¹⁾

A keresztyén író itt csak példálódzásul írja le ugyan a római katona utazását; de a jellemzésnek találónak kellett lennie. Az érdekes rajz azon sejtelemlre vezet, hogy talán Antoninus egész Itinerariuma oly katonai marche-route-ok gyűjteménye, minőket a római Imperator szokott a katonák kezébe adni. Látjuk egyszersmind a mansiók, azaz szállások rendeltetését is. Ezek voltak a depot-k és élelmi tárházak. Elég ok arra, hogy minden ily állomásnak kisebb-nagyobb állandó őrsége legyen. Föltűnik a fentebbi idézetekből a változás is, mely az alsó pannoniai csapatok elnevezésében található. Amely cohorsokat és alakokat a feliratoka 2. és 3. századból említenek, nem fordulnak itt elő. Kivéve egy-két nemzetiségi nevet, a többi a fegyvernemről van véve, — mint íjászok, pajzsosok, promotusok, lesek (insidiatores). Előfordúl a stablesiánok neve is, mely sem nemzetről, sem helységről véve nincs. Azt lehet gyanítani, a stabulum szóból rontotta maga az élet, honnan átment a hivatalos nyelvbe.²⁾ El lehet mondani, hogy a

¹⁾ Simler előszavából Wesselingiusnál 745. 1.

²⁾ Booking I. 20g. Sehol másutt, mint a Notitiában, nem említik a kútfők.

nemzetiségi elnevezés már egy-két gene ratio alatt üres szóvá lett, mint ilyen, s már inkább a szolgálati ágak megkülönböztetésére használták. Így a stablesianusoknak béke idején különös gondjára lehettek bízva a posta-lovak, de emellett rendes katonák is voltak. Miután ama foglalkozásuk nem volt is szabály, a név ezen csapaton rajta maradhatott. A császárság elejéről is láttunk példát arra, hogy egy-egy seregrésznek békeidőn külön professiója volt,— t. i. a pannon lovasság az első század végén posta-szolgálatot tett, s onnan kapta „veredarü“ nevét. A római békeidőn békés munkára használta a katonákat más tekintetben is. Föltehetjük, mint valószínűséget, hogy mindazon csapatoknak, melyeket a „Notitia“ a fenirt birodalmi útba helyez, némely része minden állomáson a posta-szolgálattal kapcsolatos működésben is volt, ha mindjárt dalmát lovas nevet viselt is. Az alsó Pannóniában elhelyezett lovasok nagyobb része nem is alakban és cohorsokban, hanem úgynevezett rajokban van elhelyezve és előszámlálva. A „cuneus“, bár igen tudós férfiak nem tudták megfejtteni, vagy roszúl fejtették meg, minden bizonynyal tesz egy seregrészt a könnyű fegyverzetüekből. ¹⁾ De hogy a régi ala vagy cohors értelemben veendő-e, vagy pedig egy századot, azaz turmát jelent-e, azt bajos eldönteni. Különbözni kellett a szervezetnek a régi rómainál ezen csapatoknál s azért volt új neve. A létszám bizonytalansága miatt nem vethetünk hozzá a helyőrségek egész összegéhez. De azt bizonyosnak tarthatjuk, hogy cuneus szóval jelölték a portyázásokra szánt nem rendes lovas csapatokat, melyek tactikai egysége nem volt sem alának, sem cohorsnak nevezhető. Utóbbiak a császárság alatt szint-

¹⁾ A byzanti császárság későbbi hadtani íróiból ez bizonyos, s mese az, mintha ék alakú sereg-fölállítást kellene érteni alatta.

oly rendes katonák, s pedáns módon állandó szervezetűek voltak, mint a légiók.

De bármint vélekedjék is valaki a cuneusra nézve, azt tagadni senki sem fogja, hogy az alsó Pannónián a Dunával párhuzamban elvonult birodalmi ut minden posta-állomása egyszersmind katonai állomás volt. Mint láttuk, egyet sem hágy ki a „Notitia“. Lássuk most a többi útvonalat Aquincum politikai és közlekedési területén.

A dunaparti erődök közül már nem mindenik van elősorolva csapatok állomáshelyeül, de kevés híjján ezek is feltalálhatók a lajstromban.

Először is Szöny, az egykori nevezetes Bregetium most, az V. század elején mint Aquincum fiók vára jó elő, habár az I-ső légiónak, melynek főhadiszállása századokon keresztül Bregetium, egy cohorsa, mintegy öt-hat száz ember, a parancsnokával van elhelyezve benne; de Valériához számítja forrásunk. Almáson vagyis Crumerumban lovasság tanyázik — mely mintegy élite csapat, s tagjai „promoti“ nevet viselnek. Aquincumról s közvetlen környékéről külön szólok. A hozzá lefelé legközelebbi dunaparti állomás Matrica, (szerintem Tétény) „promotus“-okkal, tehát lovassággal. Intercisában (Pentelén) Constantinus-féle, aztán dalmát lovasság s ezenkívül egy szintén válogatott lovas csapat, az íjászoké (sagittarii). Alisca és Ripalta (Tolna és Szegszárd) jól őrzött helyek. Aliscában a II-dik légiónak' egyik praefectusa és még egy tribunus tart szállást. Ripaaltában pedig dalmát lovasság fekszik. A mint látni, a Budától Eszékig való Dunán Lugio nincs is említve a Notitiában. De ismét teljesebb a lajstrom a Buda körüli várakra nézve, melyeket az Itinerarium nyomán a vörösvári völgybe és az Esztergomtól Almásig nyúló dunaparra tettünk. Előjő Salva (Solvának írva), mely Nesz-mélynek felel meg. Kétféle lovasság tanyája: a mauroké

és pajzsos lovasságé (scutarii). Hercules tábora, Ny.-Új-falu táján, az ezen várról nevezett lovassággal és dalmát lovasokkal. Cirpis (Esztergom) a II-dik légió egy praefectusának székhelye, mi mutatja fontosságát. A gyalogságon kívül vannak benne dalmát lovasok s könnyebb lovasság (auxilia Fortensia). Így ezen a rövid vonalon csak az „Ulciscia castra“ nincs megemlítve, talán közelségénél fogva Aquincumhoz; — a mai Vörösvár mintegy csak külső érődé volt Budának. Elég jól volt hát megvédelmezve a budai hegység eme nyílása, s különösen éjszaki kapuján, Cirpis helyőrségének erős volta is szól a mellett, hogy nem volt az más, mint Esztergom, a Garam torkolatával szemben levő fontos állomás.

Mindezek az elősorolt várak, számszerint huszonegy, valamennyien vagy a fő útban, vagy a Duna partján feküdtek, s említve vannak az Itinerariumban is. De marad még fen tizenhárom oly név a Notitiában, melyek alsó Pannóniában fekszenek, s elég nagy helyőrséggel vannak megrakva; de sem Antoninus, sem Ptolemaeus nem említi. Nem valószínű, hogy ezen tizenhárom név közül még valamelyik a fő útba volna teendő, miután ott minden állomás elő volna sorolva. Nem tehetők továbbá a pécsi, szombathelyi, szőnyi nagyobb utakra sem, miután Antoninus ottani állomás-nevei közül egyet sem találunk a helyőrségek lajstromában. Még maga Savaria s Sopianae sincs mint őrséges hely megemlítve. Ebből azt kell következtetnünk, hogy a Notitia mindazon helynevei, melyek a fő útban nem fordulnak elő, valamennyien a Duna partjára iktatandók be. Ebből a jókora készletből jut bőven a Duna azon folyásának, mely Esztergomtól Budáig kanyarog, s melyet ha az Itinerarium, mint kevés utas látogatta vidéket mellőzött, nem mulaszthatta el a Notitia, hogy várakkal és szemesen vigyázó őrökkel mentül sűrűbben ki ne tűzdeljen.

Ha egy ellenséges hadseregnek a visegrádi hegyek igen alkalmatlanok, a rabló bandák minden kívánságának megfelelő alkalmatosságokkal és kényelmekkel kínálkoztak. Az Alföldségen Bács és Pestmegye nádasai igen kevéssé voltak biztatók a jazyg és quád szegénylegényeknek. Ha lóháton át lehetett is úszni a Dunát, zsákmánynyal terhelve bajos volt visszaúsztatni rajta. Ellenben a börsönyi hegység őserdeiben lehetett egy kis flottára menő ladikot, talpat összeteremteni, a part egy-egy őrizetlen pontjához ereszkedni vele, s csúffá tenni a nagy birodalom híres határőreit. Sőt még kényelmesebb volt egy szép holdvilágos hosszú éjszakán a Garamon, Ipolyon, mikor vize bő, evezni le a Dunába, s meg sem állani valamely erőd külvárosáig, melynek ha kapuit véletlenül meglephetik kora hajnalban, oly tettet visznek véghez, hogy hire fűt az egész birodalomban. Jó ladikkal ügyes evezők, lefelé nyolcz-tíz óra alatt megtehették az utat az Ipoly torkolatától Budáig is. Váczon kezdve le Titelig ily kényelem nem kínálkozott. Ezen a vonalon egy oly víz sem szakad többé a Dunába, melyen ladikkal és tutajjal lehessen aláúsztatni. A visegrádi hegység a piratériának, a vízi rablásnak classicus fészkévé válhatott, ha mind vizen mind szárazon útját nem állják a rómaiak. Mert bár az Ipoly és a Garam rendszeren kevéssé hajókázható; de olvadáskor s esős időben primitívebb úszó művekhez alkalmas lehetett.

Gondoskodtak is ilyes eshetőségek meggátlásáról, s általán az egész vonalon a Duna és partjai biztosításáról. Úgy látszik, egymást érte itt a sok vár és őrség. Hogy Buda vidékén a Duna mindkét partja elég sűrűn volt meg-
 rakva erősségekkel, arról meggyőző Romer térképe, melynek nagy érdeme a leihelyek megjelölése. Nem is említem a Pesten alúl Harasztinál, Ercsinél, Ráczevinél részint a szigeten, részint a balparton talált várromokat, csak a fe-

lebb feküdt kettős várakat.¹⁾ Ily kettős, sőt hármas várak Buda és vele szemben a Rákos eddigi torkolata melletti erőd; Sz.-Endrénél s azon felül egy-egy vár; a pesti parton pedig Dunakeszinél talált Romer egyet. Tudjuk, hogy Sz.-Endre a budai hegyek egy nyílásánál fekszik, s Dunakeszinél a balparti dombok legjobban megközelítik a Dunát, mintegy felezve a vácz-pesti völgyteknőt. Felebb Bogdánynál, a sz.-endrei sziget felső csúcsa táján, egy kastély állott a jobb, parton; két kastély a szigeten: egy ik Váczzal, másik Veröczével szemben, s a bal parton Veröczénél ismét egy kastély. Hihetőleg Vácznál is volt egy, de a későbbi városok helyein legjobban elpusztultak az emlékek,—új házakhoz építő anyagul használván. Nemde jellemző az, hogy a Duna ezen sarkánál, mely mint leginkább kiálló pont, legkihívóbb volt egy ellenséges támadásra, egy egész csoport castrum emelkedik, — melyet megerősített fenebb még egy, mely a mai Visegrád szomszédjában volt építve? Szintoly kemény positio volt elkészítve szemben az Ipoly torkolatával. Ott Romer a jobb parton három kastélyt fedezett föl, s egyet a túlparton Szobbnál. Innen pedig már nem messze volt az erős helyőrséggel megrakott Esztergom, vigyázva a Garam mentére. — így alig van a régi Pannóniában vonal, mely ennyire sűrűn mutatná fel a római erődítéseket, mint az Esztergomtól Budáig kanyargó dunapart. — Eljárásunk, hogy a Notitiának máshonnan nem ismert helyneveit ezen vonalra teszszük, eléggé indokolt. Komárom és Esztergom közé nem tehetjük azokat; mert itt a parton elég sűrűen állanak az útikönyv várai. Az ismeretlenek számára itt nem jut hely. Ellenben Esztergomon alúl nagyon is ráfér azon partvonalra, melyet az Itinerarium üresen hágy, néhány megerősített vár és erős csapatosztály.

¹⁾ A „Nova Acta“ M. N.-hoz van csatolva a lelhelyek térképe.

— S mindenekelőtt magára vonja figyelmünket a Notitiában említett Florentia nevű erőd. — Nagy fontosságú egy hely, mert érdemesnek tartották, hogy vele szemben a barbárok felőli partra is emeljenek egyet: „burgum contra Florentiam.“ Továbbá benne 1-akott a II-dik légió egy vagy két cohorsa is. Egy praefectus volt a parancsnoka, s ezen kívül dalmát lovasság. Contra-Florentiában pedig válogatott íjász lovasok, kik annak előtte Altinóban (Pécsvárad) tanyáztak, s mint itt több hasznot tevőket telepítettek át a legjobban védett pontok egyike, a valériai Duna partjára; mert hogy a parton feküdt, abból világos, hogy ellenvára is van. De hogy a parton feküdt, s elsőrendű nevezetességű hely volt, még inkább bizonyítja az, hogy Florentia volt az egész tartomány dunai hajóhadának fő állomása, s itt volt parancsnokának főhatlizállása (praefectus classis Histricae, Florentiae).

Az Adony és Eszék közötti Duna vonalára nem tehetjük ezt az állomást; mert egyfelől Eszék maga is hajóhad-állomás volt, s rász lesz vala a valériai vonalnak alsó végére tenni a hajóállomást, honnan szükség esetén bajosabb lesz vala fölfelé evezni. Másfelől pedig a Duna és Tisza közén kevesebb eszköze volt a jazygoknak egy átkelés megkísérlésére. Nem fejtegetem, hogy a partvidék mocsárai épen a támadóknak voltak igen alkalmatlanok. Legmegfelelőbb hely Florentia számára Romer térképén az a pont, a hol a Duna két ágra szakad, s mind a jobb parton, mind a szigeten, mind a balparton erődöt látunk megjelölve. Ilyen lehetne a Csepel-sziget Batta és Haraszi közt. De tekintve, hogy hirteleni szükség esetében lassabban ment a fölfelé, mint a lefelé evezés, Budán felül, nem azon alúl mutathatjuk ki a helyet egy hajóhad számára. Sőt minthogy a visegrádi szoros kínálkozott egy ellenséges átkelésre a legjobb pontokkal, ehhez közelebb kell ke-

resnünk Florentiát. Ott vannak a bogdány-verőczei várak a két parton, s ezenkívül a sziget felső csúcsán a hosszúréti vár. Sokat jelentő Szobbal átellenben is az a három parti vár és maga Szobb mellett egy ipolytorkolati negyedek. Mindhárom helyen, s ezenkívül Esztergomnál is állomást tarthatott nyári hónapokban a hajóhad egy-egy osztálya. De állandó téli szállása kétségkívül a legjobban védett ponton volt, az elővárakkal megrakott sziget mögött. Ilyenül leginkább Sz.-Endre mutatkozik alkalmasnak, hol a Duna jege beálltával a hajóhad védelmére a főhadiszállás, Aquincum összes ereje kézügyben volt. Láttuk fenebb, hogy a feliratos emlékek is erős helyőrséggel biztosított várnak mutatják föl azt, mely Sz.-Endre táján feküdt. Egy cohors milliaria volt ott elszállásolva 230-ban. Azért leghihetőbbnek tartom azt, hogy Sz.-Endre viselt Florentia nevet. Anomáliának is látszanék, hogy a többi dunai hajóhadállomások a fővárnál vannak, s csak Aquincum lett volna kivétel. A felső pannoniai hajóhad fő állomása Carnuntum, mint a Notitia mondja, s később Vindobonához teszik át. A szávamelléki Pannóniának dunai osztálya Mursánál, szávai osztálya Sirmiumnál tartott állomást. Jónak látták tehát, hogy a tartomány főparancsnokának kezügyében legyen a flotta, s mivel a hajóhad fő állomásán kisebb-nagyobb hajógyárnak is kellett lennie, talán akkor is alkalmasabbnak látszott egy nagyobb város közelléte. Ha tehát nem épen Aquincumban volt a hajóhad főállomása, leghihetőbb, hogy az ahhoz legközelebbi kedvező hely lett azzá, csak 8 római mértföldre a fővárostól. A hajóhad, mint fentebb érintve vala, csak kivételes esetekben járt hosszabb utakra. Különben is a Vaskapunál zsákutcát képezett a Duna; a Csallóközben és a pest-eszéki vonal több helyén szeszélyes folyása csak lassú közlekedést engedhetett. — Minden létező jel arra mutat, hogy a flotta

nem utazásokra szolgált, hanem mint komp szerepelt, s kétségkívül több helyen hajóhidat is fontak belőle alkalmaslag vagy hosszabb ideig. A hajóknak állandó helyek lehettek kijelölve a fontosabb réveknél. Föl lehet tenni azt is, hogy azok elosztása megfelelt a szárazai seregek fölosztásának, — azaz a florentiai hajóhad szintúgy szét volt szórva a melegebb évszakokban, mint a szárazai sereg. Nem is lehetett máskép. Minden ponton, hol a jobbparti várnak balparti felelt meg, múlhatlanul szükséges volt a hadihajók kisebb-nagyobb osztálya. — Florentia kétségkívül azért van csak egymaga megnevezve, mint állomás, mivel itt volt bizonyosan a meleg évszakokban a legnagyobb raj, itt volt a főparancsnok s talán a hajógyár is, de mindenestre a téli hónapokban a megvonulási hely, — ez volt a téli kikötő.

Kár, hogy felirat nem maradt, mely¹ B'lorentia nevet tartott volna fén, s így csak combinációkkal szolgálhatunk ezen helyre nézve. Positivebb adataink vannak három más castellumról, melyek neve: Transacincum, Quadriburgium és Vincentia. Egy író és föliratok bizonyítják, hogy Aquincuminál szemben a balparton feküdtek, vagy tán egy akkori kis szigeten. A fő vár lehetett Transaquincum a bárbar terület ezen három vára közt,') a más kettő fiókja ennek. A hármat egybefoglalva jobban el volt látva őrséggel, mint a dunavonal bármely más pontja. Transaquincumban a II-dik légió egy praefectura állomásozik, a rendes gyalogságnak kétségkívül legalább egy cohorsával. Egy cohors volt még Quadriburgiumban, egy másik Vincentiában. Transaquincumban ezenkívül egy csapat könnyű lovasság (auxilia vigilum) és egy csapat rendes.

A Notitiában előfordúl egy Contra-Tautantum név.

¹) A Notitia szerint (96. 1. II. k.) Contra Acinco trans in Barbarico. Más helyen 97. lap Transacinconak van írva.

Tehát ismét egy kettős vár, — kétségtelen dunaparti. Ez is jól el volt látva őrséggel. Mert itt is a második légio egyik praefectura tart szállást. Oly pont lehetett ez, mely vagy egy átellenes folyó torkolatát őrizte, vagy a Dunához vezető valamely fő utat. Ha tehát Florentia Sz.-Endrének felel meg, Contra-Taurantum vagy Szobbnak, vagy Vácznak. *) Említve van még egy „Borgum centenarium. “ Nemcsak a borgum szó, hanem az a körülmény is, hogy itt is a rendes légionárius gyalogság egy tribunusát találjuk állomáson, azon gyanúra vezet, hogy balparti várról van szó, csak hogy mint Taurantumnál, a jobb parti hely őrsége nincs megnevezve. Alkalmassint azért nincs, mivel az a főbb helyek közt már előfordult. Ilyen lehet Cirpis, vagyis Esztergom. Hogy ezen várossal átellenben volt egy római erőd, arról egy Mátyás király idejében talált emlék tesz bizonyosságot. Bonfin közölte, s újabb gyakorlott archaeológok hiteles voltát elismerik. Mommsen legalább azok sorába iktatja, — habár a kő maga nem lévén meg ma, az olvasásnak minden részben való helyessége kétséges. Így ott az Esztergommal szemben állott római vár neve „Commercium“-nak van olvasva.²⁾ De ott is „borgum“ a mellékeve. Ezekén kívül fenmaradnak a Notitia ezen valériai helynevei: „ad Miliare“, Pone-Navata, Cardabiaca és Jovia.³⁾ Ha ezekből egyet-kettőt a Szegszárdon alúli Dunához teszünk is, marad még fen csak ezekből is h Gondolni sem lehet a Teutoburgiummal való azonosításra. Ez, mint láttuk, a Dráva torkolatán alúl feküdt, s nem a Notitiának Valériához számított hadserege látta el helyőrséggel.

¹⁾ Corp. I. L. 365.3. sz. Bonfin a leihelyet így határozza meg: „in patenti campo praeter Istrum ad Strigonium.“ Tehát a mai Párkány vagy Nána körül.

²⁾ Utóbbi helynév előfordul a pécsi útban, és Pettau táján is. De egyiket sem lehet itt érteni alatta. Rósz szokása a római geographiának, hogy az azonos nevű különböző helyeknek melléknevet nem ad. Így Pannóniában két Arabonát és két Mur-

az esztergom-budai vonal számára; mert mint mondám, valamennyit dumapartinak kell vennünk.

A védvonal állott hát a balpart előre tolt érődéből, a hajóhaddal együtt; továbbá a jobb parti erődökből, s végre a dunamelléki fő ut katonai állomásaiból. A csapatoknak a határszél hosszában való elhelyezése napnál világosabban bizonyítja, a mit fentebb is, más jelekből látunk, hogy Róma az egyszer provinciává tett területen egyáltalában nem tartott helyőrségeket, melyek czélja a lakosság lázadási kedvének féken tartása lett volna, mint némelyek írják még újabb korban is. Nemcsak hogy a katonaság a területhez s a kétségkívül népes városok lakosságához képest folyvást egy maroknyi had volt, — hanem egészen a határvidéken volt keskeny területen fölosztva. A tartomány belsejében állandó garnisonra semmi szükség sem volt. S mégsem lázadt fel a tartományi lakosság. A római a provinciává nem szervezett barbár területeken szokott castrumot és benne helyőrséget tartani a lakosság fékentartására. Ilyent említettem Tacitus nyomán egyet az első században a germánok területén, — ilyen jelleműek voltak Marcus Aurelius quád földi kastélyai, s ilyenek a Notitia balparti érődéi. Mindezek kisebb részben védelmi, mint támadó jellemű intézkedések. Semmi nyomát nem találjuk a Kenner-féle visszavonulás eszméjének. Tisztán defensiv rendszer mellett a római a partvidék oly belsőbb városát, minő Szombathely, a komáromi és budai tájra nézve Fehérvárat, alább Pécszet szemeli központú, hol a tartalék, a hadi és élelmi szerek lettek volna elhelyezve. S végre a parttól az útvonalaknak ezen centrális pontokban kellett volna bogpontot találniok. Épen ellenkezőleg azt látjuk, hogy a fő ut párhuzamellát tudunk. Nincsenek felső, alsó, vagy új és ó melléknévvel megkülönböztetve. Úgy látszik, Herculia castra is több volt.

ban megy a parttal, s teljességgel nem igyekszik a külön centrumokhoz. Továbbá azt vesszük észre, hogy a légiók, cohorsok, alák, azaz a hadsereg zöme és tartaléka a par-ton szállásolnak állandóan, s a belföldi várakban rendes katona nincs. — Ha tisztán csak defensiva, az a félénk és passiv önvédelem lett volna hovatovább a határvédelem elve, mit keres a balparton a „borgum“-ok egész sorozata, még pedig az állítólagos defensiva tetőpontján, a „Notitia“ kelte idejében? — A Duna Nagy Theodosius korában is, mint ma, kétségkívül évenként hetekig volt használhatatlan állapotban, hogy sem gyalog, sem lóháton, sem hajón nem lehetett átkelni rajta. — Zajlás és jégmenés vágta el a balpartot a jobbtól. Ha már az al- és felföldi barbár oly félelmes ellenség volt, akkor minden évben megostromolhatta az ő partjainak csekély római érődéit és lepríthatta csapatait. Mert hol volt akkor ezek számára a visszavonulás útja? — Ilyen helyeken állandó hidak lehetnek talán? De ha ily híd volt akár télen, akár nyáron, a legbiztosabb jel arra, hogy a római nem defensívára, hanem ellenkezőleg a támadási képességre rendezte be határait. Mert nem hihető, hogy a bal parton azért épít várat a római, hogy aztán visszavonulást tartson belőle egy hídon keresztül, melyen az ellenség is örömetst átkísérte volna. Egy szóval a balparti várak és csapatok akár híddal, akár a nélkül, inkább egy támadó sereg előőrsei voltak. Mint védelmi csapatok, minden ok nélkül feláldozott, kívül felejtett őrsök lettek volna. Helyzetükből észszerűleg azt lehet következtetni, hogy egy támadásra kész sereg avant-gardjai, melyek hadi értelemben vett hídfőket tartanak megszállva az ellenség felőli par-ton, biztosítva bármikor a derékhad átkelhetését barbár területre, akár állandó, akár hajóhídon, akár a dunai flottán, akár a jégén.

A balparti várak létezése, még pedig az V. század-

ban, mely időről a theoria azt akarja elhíttetni, mintha Róma már a merő defensívához aggodalmasan ragaszkodott volna, végleg megdönti ezt a theoriát. Ezek építése és fentartása ékesen szól a mellett, hogy a római a barbárok ellenében nagy hegyek és nagy folyamok nélkül is elegendőnek tartotta a légiók, cohorsok, alak karját, fegyelmét, hűségét, jó fegyvereit, melyek közé tartoztak a mai tüzérségnél hathatósabb hajítógépek. — Hathatósabbak voltak, mert az ellenfél nem használt hasonló fegyvert. Végre bízott a szilárd kőfalakban, sőt egyszerűen fából vagy földből rögtönzött castrumokban is. Szóval a római a hadi tudományban is, mint minden egyebekben, többre becsülte a mesterséget a faragatlan természetnél. Augustusnak nem kellett az Alpok természetes védvonala. Az egész első században nem a Duna, hanem mesterséges erődök alkották Pannóniában a limest, s a balparti erődök arra mutatnak, hogy a Duna maga sem volt állandóan határ a második századon innen sem. És a míg az volt is, a jobb parton épített várakat kétségkívül magokban is elegendő védelemnek vélték. E szerint a balparti erődöket alkalmazsoknak tekintették a védelemre, — míg valódi rendeltetésük a támadó képesség biztosítása. A balparti castrumok különösen ott emelkedtek sűrűn, hol a magyar Alföld és Felföld száraz utjai a dunai fő révhez, Pesthez sugárznak össze. Mind a Duna és Tisza közötti, mind amiskolczhatvani közlekedési útra innen lehetett indulni. Nem azért állott itt nagyobb erő, mintha innen vártak volna külső támadást, hanem hogy innen fenyegezzék mind az Al-, mind a Felföldet, s azt hiszem, már a római korban bebizonyult, hogy a ki bírja Buda-Pestet, az dominálja legalább is a mai magyar Al- és Felföldet.

A tulajdonképeni limes, vagyis a határfal, melylyel a birodalom övezte magát a barbár föld felé, itt, Buda

táján a bal partra esett, — úgy, hogy annak kis várai, a Duna természeti akadályával és flottájával biztosították a békét a jobb part számára. Mikor keletkeztek ezek a balparti erődök, azt bajos megmondani. Az azokban talált emlékek, régiségbúváraink ítélete szerint a IV., sőt V. századra mutatnak, tehát a nyugati császárság vége tájára. Azonban az emlékeknek korábbi időkből való hiánya nem meggyőző történelmi érv. Históriai valószínűség szól a mellett, hogy Aurelianus korában keletkeztek. Mig Daciát Róma megszállva tartotta, a Duna és Tisza közti szármátok fékezésére elég volt a két oldalról való fenyegetés. De a 276-ik év óta, mikor Dacia végkép megszűnt római lenni, indokolva lehetett az erődöknek állandóan a bal partra költöztetése. Ami pedig a jobbparti várakat illeti, azok tartalékai voltak az átellenieknek, s magokban elég erősek egy meglepetés ellen védelmezni magokat. Ezen a parton is voltak kisebb erődök, már jóval a Notitia kora előtt, melyekben Valeria tartomány légiója s segédcsapatai nagyon szét voltak szórva. Nem nagyobb invasiók, hanem kisebb rablókalandok ellen voltak építve, miről egy világos szavakba foglalt emlék maradt fen. Köföliirat ez, melyet Érdy 1847-ben talált a Tárnok völgyben, Bába szomszédságában. Caracalla császár idejéből, Kr. u. 211—212-ről szól. Eszerint a császár az egész partvidéket többül újra épített kisebb erődökkel s alkalmas helyekre kirendelt helyőrségekkel rakatta meg, a rablók átlopózásának meggátlására.¹⁾ Némelyek, s Romer is, abban a vé-

¹⁾ Romer-Desjardins 61. 1. „Imperator Caesar ripam omnem burgis a solo extractis item praesidiis per loca opportuna, ad clandestinos latrunculorum transitus oppositis, munivit.“ A latrunculus annyira megfelel a kalandos portyázó fogalmának, hogy a hadsereg rendetlen lovasságának, mintegy basibozukjainak kémlésre kirendelt osztályait is néha így nevezték.

leményben vannak, hogy „latrunculus“ nem portyázó rablót jelent, hanem egyszerűen csempészt, s így ama kisebb várak nem volnának egyebek a vámházak egy neménél. Bármint legyen ez, annyi látszik, hogy a szomszéd népeknek mindenestre oly tiltott cselekményeiről van szó, melyek meggátlására fegyveres erő kellett.

Ha abban a korban, mikor nem teszünk föl várakat a bal parton, csak ily szerepök volt a jobb partiaknak, mennyire megszilárdúlhatott a biztonlét érzete később, mikor amazok vették át ezek szerepét! Azt lehet mondani, kisebb csapatok beütései ellen csaknem fölöslegessékké váltak. A balparti limes a Duna mélységeivel és hajóhadával kapcsolatban eléggé megfelelt a rendőri hivatásnak. A jobbparti várak erős tartalékul szolgáltak nagyobb támadások esetében is a balpartiaknak. Bármely időben, s a római korban inkább mint ma, a Duna akármelyik pontján feküdt két átellenben levő vár, az hatalmas egy erősség volt, ha a folyamon a védő uralkodik. A támadó képtelen mindkét parti várat egyszerre bekeríteni, míg a védő egyik partról a másikra szabadon s közvetlenül viheti a segítséget. Egy tudós író mint jellemzőt emeli ki, hogy a Dunának keleti folyásában a nagyobb városok többnyire ketősök, például Buda-Pest, Belgrád és Zimony, Ruscsuk és Gyurgyevó. Ezt keleties sajátságának hajlandó tartani, — holott aligha nem a római telepek tradíciója.

A jobb part érődéi, s hátuk mögött a birodalmi ut katonai állomásai párhuzamos vonalak voltak. Hadtudományi szakértők dolga bírálni ezen sajátságos elrendezkedést. Amit egy Vetter és egy Kenner újabb időben írtak a limesekről, azt a pannoniai Duna-vonalra alkalmazni, történelmi tévedés volna. Ők, s kivált utóbbi, vár-csoportokat, visszavonulási utakat tesznek föl. Itt pedig ilyesekről kevéssé lehet szó. Vár-csoport Buda, Esztergom táján volt,

a Duna két karja közt; de Esztergomon felül és Budán alul a párhuzamos vonalakat találjuk. Visszavonulás pedig a parti csapatokra nézve aligha volt tervben. A mennyire egy nem szakértő hozzávethet, ez lehet a párhuzamos vonalnak, s különösen a dunaparti ut és a birodalmi nagy ut vonalának alapeszméje:

A parti várakban van csaknem az összes gyalogság, s ezzel párhuzamban, pár mértfölddel belebb a jobb parton a lovasság túlnyomó része. Ha csak a gyalogság vonalát vesszük, a római így gondolkozhatott: Magában egyik pont őrsége sem elég erős, hogy sok ideig kibírja egy tetemes barbár sereg támadását, ha annak sikerült a jobb partra átkelnie. Mindenik rászorúl a segítségre, tartalékra. A tartalékot el lehet helyezni minden nevezetesebb pont háta mögött a mediterrán erős helyekre; így például Mohács táján Pécs, a Budától Szegszárdig való Duna-részen Fehérvár szolgálhat a tartalék tanyájául és visszavonulási helyük. Azonban miért heverne ott a tetemes haderő használatlanéi? Két, három annyi katona kellene ily elrendezéshez, mint amennyi ezen tartománynak van szánva. Lehet más módot is találni. Minden egyes dunaparti erődnek összes tartalékát a többi dunaparti vár őrségéül kell fölosztani és kitűnő ut által egybekapcsolni. Az egész vonal mint egy hosszan elnyúlt gyűrűs állat, könnyen összehúzódhatik akármelyik ponthoz. Elnyúlt állapotban minden egyes gyűrű megteszi a szolgálatot, védvén a vonalat a kisebb rablókalandozások ellen. E csapatok összevonásának könnyűségét emeli az is, hogy a rómaiaknál, bár primitív kiadásban, rendes távirati jelek is voltak használatban.

A birodalmi úton, mely egy pár mértföldnyire a parttól vonult fel s kiválóan lovasság tartotta megszállva, az összevonásnak ugyanazon könnyűségei voltak meg. A pár-

huzamos vonal stratégiai előnye, azt gondolom, világos. A mai vasutaknál kerülik ezt, de a római korban bizonyos mértékig mintha előszeretettel lettek volna iránta. Az ellenség a parti ut egy véletlenül meglepett pontján megszakíthatja a közlekedést; de a távolabb eső országutat lehetlenség hír nélkül szállani meg. Ebben a tekintetben is helyes intézkedés volt, hogy a lovasságot a másodvonalba állították, melynek meglépése ha sikerül, szélylyel veretése bizonyos. Itt véletlen meglepetés képzelhető sem volt. Különben is nyilvánvaló, hogy a főbb erődök a parton leven, azokban kellett a gyalogság legnagyobb részét tartani. Az utak párhuzamos volta nagy haszonnal járt a csapat-, élelmi és hadiszer-szállításnak gyorsítása céljából is. Különösen a birodalmi utón lehetett a nehezebb és féltettebb podgyásznak közlekednie. De a belső, azaz birodalmi ut hadai komoly megtámadtatás idején külön föladata lehetek szánva. Tegyük föl, hogy a Dunán szerencsésen átkelt barbár sereg elég vakmerő egy-egy parti vár ostromlására, melyben természetesen a környék gyalogsága megvonja és védi magát. Már másod, harmad nap a vívók azt veszik észre, hogy éjszokról és délről a parti utón gyalogsági osztályok vannak útban, nyugatról pedig római lovassági rajok teremnek hátuk mögött, melyek egész vonalat képezve, elzárják élelmezésöket, éjjel nappal nyugtalanítják és fenyegetik. Nagy baj, mikor maga egy római erőd megvétele is a barbárok eszközeinek hiányos volta mellett kétségbeesett merény.

A barbárok beütésének részletei ismeretlenek ugyan, de úgy látszik, nem is kíséreltek meg ilyen nagy vállalatot. Az írók igen ritka esetben szólnak arról, hogy a barbárok római várakat ostromoltak volna. Pusztító beütéseiket, rablásait említik gyakrabban. S valóban a fentebbi rajzhoz képest elmondhatjuk, hogy alig lehetett egy

barbár invasióknak más választása a tervre nézve, mint ez: Véletlenül kell egy ponton átkelni a Dunán. Ha ez jól üt ki, óvakodni kell az erődök ostromlásával csak egy napot is vesztegetni. Rögtön át kell törni a parti vonalon, s minden pihenés nélkül jutni a birodalmi ut vonalához, mielőtt ideje volna a rómaiaknak gyalogságukat és lovasságukat összevonni. Minden arra mutat, hogy ez az, a mit a barbárok többször megtettek, s a vonalak áttörése olykoron sikerült is nekik. Nyitva állott most rablás! szórakujknak a birodalom belseje mindaddig, míg a császárok két-három légióval utjokat nem állották. De ebben az esetben is vésszé vált többnyire a barbárokra nézve a vállalat. Mert jó vezér alatt a légiókból és mellékcsapataiból a kitűnő utakon eléggé idején egy hadsereg volt összegyűjthető, s ezek fegyelme győzött a túlnyomó szám felett. Most pedig a támadók visszavonulása is el volt zárva. A Dunán visszavonulniok a lehetetlenséggel határos. A jövet áttört hármas védelmi vonal zárkózva várta most őket, hogy két tűz közé szoríttassanak. Mert nyilvánvaló, hogy a megtámadott határszél csapatjainak semmi esetben nem volt szabad visszavonulniok a birodalom belsejébe, még ha az lehetséges is. A megtámadott ponton az erődök biztosabb menedéket adnak, mint a visszavonulás nyílt utjai, s alig maradt idő rá. A meg nem támadott pontokon nemcsak számra nézve lesz vala gyöngye a római határőrség, hanem szétszórt voltánál fogva ki van téve az egyenként való szétveretésnek. Előbb föltehető az, hogy a mediterrán helyek lakossága a parti várakban keresett menedéket, mint az, hogy ezek őrsége akart volna befelé menekedni. Az előnyomulás és visszavonulás a párhuzamos utakon történhetett, ha történt. Képzeljük, hogy Tolna táján sikerült egy tetemes jazyg had átkelése. Ha a birodalmi ut lovasága ezen ponton kénytelen tágítani, a visszavonulás éj-

szaknak és délnek történhetik, de nem nyugatnak, hol sokáig nem kapna erősítést. De akár Fehérvár-Kotnárom, akár Eszék felé összpontosítható azon vonalak egész őrsege. Az ellenség a tartomány belsejébe siet, hol könnyebben rabolhat a nyílt helyeken. A mint az áttörés pontján túl haladt, a magát összeszedett határőrség végrehajtja ott az ut elzárását. Rablókalandok ellenében mindig előnyösebb volt bevárni, míg a had zsákmánynyal terhelve vonúl vissza, s akkor támadni meg. Az igaz, a tartományok megsemmisítették akkor e stratégiát; de erős tartalékpontok megszállásával, mint mondtam, a római hadseregnek legalább is kétszerié nagyobb számúnak kell vala lennie, mi béke időn tette volna tönkre az adófizetőket. — A fentebbi modor mellett szenvedtek olykor a határprovinciák; de a barbár seregre mért egy-egy megsemmisítő csapás legalább nyugalmat szerzett hosszas időn keresztül. — Egy szóval a határőrségnek nemhogy visszavonulási utakat akart volna készíteni a római, hanem készebb lett volna minden utat bevégni, hogy a visszavonulás lehetlenné legyen téve.

Egész Pannóniában nem volt oly kedvező helyzetű vidék, mint Aquincumé. Ha ezen a tájon akart, volna áttörni az ellenség, Mursától kezdve egyfelől, Carnuntumtól másfelől a párhuzamos utak egész serege ide concentricus irányban vonható össze, s már ez, balparti várak és flotta nélkül is, igen erős stratégiai állást adott neki, mi csak akkor válhatott bajossá, mikor felül és alul rajta egészen egyszerre tör át két ellenséges sereg, pl. az egyik Komárom és Esztergom, a másik Tolna és Adony közt, hogy gyorsan meghaladva a határvonalakat, Fehérvárnál találkozzanak; de ekkor sem azért, hogy egy-egy parti várat ostromoljanak. Meg lehetünk róla győződve, hogy soha a barbárok ostrommal be nem vettek (a hunok ideje előtt) egy-egy nagyobb parti várat, s Aquincum talán soha

még ostromnak sem volt kitéve. Ez nevezetesebb esemény lesz vala, hogysen a krónikák hallgattak volna róla.

Az invasiók pedig, melyek néha nagy rablással és pusztítással, végre mezei ütközetekkel jártak, de igen ritka esetben castrumok ostromlásával, leginkább akkor történtek, mikor a római császárság trónviszályai vagy egy-egy másutt kitört nagy barbár invasio miatt a katonaság egy nagy részét elvonták a határról. A szomszéd barbárokra nézve ez volt a kecsgetető alkalom. Ily zavarok uralkodtak a III-dik század utolsó felében, mikor ismét a szármát háború gyakran említetik, s mikorról igen feltűnően, megfogynak a föliratos kőemlékek vidékünkön. De föl lehet tenni, hogy valamint a II-dik század utolja felé, úgy most sem érte pusztulás a várost. Külső nyílt helyen való birtokok, a külvárosok, lehet, hogy megrongáltattak; de a várak megvédték magokat. Láttuk, hogy a II-dik században Marcus Aurelius korának nagy invasiója után Aquincum nem sokára colóniává emelkedik. A III-dik század barbár átcsapásai kétségkívül nem voltak veszélyesebbek. Mert habár elvitték a császárok más harczterekre a határőrök egy részét, de lehetetlen, hogy ne gondoskodtak volna a határvárak őrzéséről. Annyi bizonyos, hogy a III-dik század végén Probus császár — 276-tól 282-ig — oly teljesen lecsöndesítette a barbár mozgalmakat, hogy ezen rendkívüli férfiú már az örökös béke megalapításáról, s az állandó hadseregnek mint szükségtelennek eltörléséről gondolkozott, a mi ábránd volt ugyan, de az idő jeléül vehetjük. Diocletianus alatt, kit a 300-dik év a trónon talál, Pannonia teljes nyugalmat élvez. Ez megosztván a világ birodalmát negyedmagával, kik közt két augustus és két caesar, Pannonia Galerius caesar részébe esett, kinek nejeről, Diocletianus leányáról, nevezték el alsó Pannóniát Valeria tartománynak. Galeriusnak csak békés foglalkozás

jutott itt. Panaszkodik, hogy míg társai a harctéren diadalokat aratnak a barbárok fölött, neki tizenöt év óta nem volt alkalma hadakoznia. — Föltehető, mint megjegyeztem már, hogy a szármatok és quádok nemcsak nyugton maradtak, hanem Rómának tettek szolgálatokat, míg velők bánni tudó császár vagy vezér parancsolt a határon. Ellenséges föllépésekért igen valószínűen mindig méltó panaszokat és mentségeket tudtak fölhozni. — IgyalV-dik század második felében, 371-ben a rómaiak teszik túl magokat a szerződéseken, miután egészen quád földön egy elsőrendű erődöt építenek. Valentinianus, az akkori császár, a quádok területét nyilván római földnek tekintette, holott csak annyi állott, hogy a quádok római souzerainitás alatt voltak. Gabinius a quádok királya szerény vazallus! kérései nem nyertek meghallgattatást. Pannóniának egy akkori erőszakos parancsnoka gonosz és otromba módot gondolt ki a panasz elnémítására. Gabiniust barátságos ebédre hívja, s annak végén kíséretestől legyilkoltatja. Erre nemcsak a quádok, hanem a szomszéd népek is fegyvert fognak. Áttörnek a határvonalon. Ahátat nem ostromolnak, hanem a nyílt helyeket földülják. Épen aratás idején a munkával elfoglalt embereket, barmokat elfogják. Az elejökbe küldött két légiót visszaverik. Mindamellett a római fegyver most is erőt vesz rajtuk. Valentinianus 375-ben a nyugati tartományokból érkezve, Carnuntumban tölti a nyári évszakot, hol sereget gyűjtve, egy részét a quád föld pusztítására küldi. Ekkor gyorsan Aquincumhoz siet derékhadával, hol a flotta hajóiból hidat köttet, s átköltözteti seregét. A quádok hegyeiről — hihetőleg Vácznál, — hová fölkelhetőségeikkel menekültek, rémülve látják a római sast földjükön. A sereg nemnek kornak nem kegyelmezve s a quádok hajlékait fölgújtogatva, visszatér minden veszteség nélkül. A császár Aquincumban tar-

tózkodik egy ideig seregével; de onnan a tél beálltával alkalmasabb téli szállást keres. Sabarián kívül nem talál más alkalmas helyet, bár az is sokat szenvedett. Aquincumban alkalmasint azért nem maradhatott, mivel az, saját őrségén és lakosságán kívül bajosan tudott elszállásolni egy nagyobb sereget, míg a mediterrán városok őrség nélkül lévén, inkább adhattak szállást. Valentinianus császár így megbüntetvén a quádokat, Bregetiumnál fogadja békéért és bocsánatért esdeklő követeiket. Támadásukat mentegetni merészük. Fölhozzák a várépítés jogtalan voltát, — mire a császár oly indulatba jött, hogy rögtön szélhűdés érte. ¹⁾ Nyilván nem maga a várépítés említése tett ily vérlázító hatást, hanem annak gyors elgondolása, hogy e mentegetőzésben ezt nyomban fogja követni a vendégjog perfid megsértésének szemrehányása. Talán valóságos is a várépítés ténye fölött megalkudtak volna a quádok. Hatalmasabb motívum kellett ezen népek föllázadására. Mind a szomszéd népekkel való viszonyok, mind a védelmi rendszer szemügyrevétele azon következtetésre vezet, hogy Róma a legutolsó időkig nem abban hibázott, mintha túlságosan aggodalmas defensívában a gyávaság ütött volna tanyát castrumaiban. Ellenkezőleg a barbárok megvetése és az elbizakodás tűnik ki a tényekből, s magából a határ-zóna vékony voltából. — Mint a *res publica* virágjában a castrum csak biztosított táborozási tanya volt, de a harcz nyílt helyre volt tervezve, úgy a császárság alatt is a limesnek ily castrum jelentése volt inkább, s a római abban bízott, hogy mezei ütközetben fogja megverni az ellenséget. A római vékony határvonal hasonlított a folyamok mesterséges parti töltéseihez, melyek meglehetősen magas vízállásokkal daczolnak, de a századok alatt egyszer-kétszer történő rendkívüli áradat átcsapván raj-

¹⁾ Ammianus Marcellinus. XXIX. könyv. 6. fejt.

tok, csak annál nagyobb területeken özönlik szét. — Az emberek azonban könnyen megfélelkeznek a rendkívüli esetekről, s. újra az ártérbe építenek. Tíz-tizenöt évi vészmentesség elegendő elhíttetni velők, hogy az ismétlődés a valószínűtlenség birodalmába tartozik.

Kitűnik a fentebbi vázlatból az is, hogy a tartományoknak az ellenséges dúlásoktól legjobban megkímélt helyei a parti erősebb várak szomszédsága volt, nem pedig a határtól belebb eső kevésbé vagy egyáltalában nem védett városok. Annálfogva a polgári élet, a béke művei előbb fölvirágozhattak oly határszéli városban, minő Aquincum, Bregetium volt, mint Curtában vagy Sopianaeban. — Ezen polgári élet s a béke műveinek vizsgálatára megyek által a fennmaradt emlékek nyomán.

XIII. FEJEZET.

AQUINCUM VÁZA.

Éjszaktól délnek Aquincum hossza ugyanaz volt körülbelül, a mi ma Pest városáé, ha ezt az osztrák államvasut állomásától a soroksári utca végéig mérem. Mértföldkövek mutatják, mint már láttuk, hogy a római város éjszaki kapuja abba a vonalba esett, melyet ma a Krempel-malomnál derékszögre a Dunának hajló hévíz patak jelöl: folytatása egy hosszabb vonalnak, melyet a vörösvári völgy torkától a Dunáig húznánk ki. A déli kapu annak az ároknak vonalába esett, mely ma is elválasztja a szélesen elterjedő Ó-Budát a keskeny Újlaktól. Így a város hossza éjszaktól délnek 2000 ölre, vagyis egy fél mértföldre tehető.— Tengely vonalul fölvetjük a szent-endrei utat; annyival inkább, mivel a római mérnököknek is egyik nevezetes irányvonaluk volt. Mert a szent-endrei országutnak nagy távolságra a római vízvezetés romjai adták meg irányát. Ezen mérhetjük ki a 2000 öl hosszúságot. A mértföldköveken kívül más jelek is kétségtelenné teszik a város két végének ott létét, a hová a mértföldkövek nyomán jutottunk. A napfényre jöttismeretes adatok s a helyszínén való szemlélet két nagy épületcsoportot mutatnak. Egyik a mai Ó-Budán ben a városban s a Gyár-szigeten számos emlék által ismeretes. Ez a déli csoport. Másik az egykori város éjszaki végén még szemléltethető.

ben tűnik föl a szántóföldek között. — Azon vonalban, melybe az éjszaki kaput tettük, emelkedik magasra a Csigadomb. Tetőtől talpig egy nagy épület romjai alkotják. Benne talált faragott oszlopfejek, föliratok s más tárgyak documentálják római eredetét. Az épület nyugatról keletre hosszúkás, s így római módon volt orientálva. 18 22-ben Németh Sándor ott oly téglamozaikat talált, minővel a gyárszigeti fürdőmedence volt padolva; s úgy vélte, a puszkaporos malom közelében is állott egy római fürdő. — A hévíz patakjától délre tömegesen mutatkoznak a romok. Az ekevasnak nehéz a munkája a sok kő, téglá és kőportörmelékben. Ezelőtt tizenöt évvel hosszú dülő hevert -még legelőnek is soványon. A sínlő gyepboríték domborodásai nagyon világosan emelték ki a hosszúdad négyszög egymással párhuzamos házak alaprajzát. Mindnyugattól keletnek nyúltak, úgy, hogy az egykori utcának éjszak-déli irányt kellett tartania. Azóta mind több ily kopár tractusról takarítja el a romokat a földművelés. — Az éjszaki házcsoport igen feltűnően üti ki még magát a Duna szakgatta partból is. A hévíz patak torkolata táján kis vízállás alkalmával rakásra hever az iszapon a kő-, téglá- és cseréptöredék.

Így az éjszaki és déli épületcsoportra kétségtelen bizonyágaink vannak. De a mai Ó-Budától amaz éjszaki csoportig egy nagy területen nem tűnnek fel ily jelek. Azt higyjük-e, hogy Aquincum tulajdonkép nem egy, hanem két külön helységből állott, mint némelyek vélik? — Nem tartom valószínűnek. A középrészen az alkalmasint létezett romok föl nem tűnését magyarázza az, hogy jelenleg s tán sok század óta épen ide vette magát a vörösvári patak. ¹⁾ Ez most kijutván a hasonnevű völgyből, egy

¹⁾ Ó-Budán Filitori-árokknak nevezik, a patak mellett fenállott selyemfonó-gyárról.

darabra keletnek tart. Ha folytatná irányát, a város régi északi árkába jutna, a hol a hévíz patak foly. De a Csigadomb irányában megkanyarodik délnek és délkeletnek, s csak a Nagysziget közepével szemben szakad a Dunába, egyszersmind területünk közepe táját jelölve. Szabálytalan folyása, rendetlen neki duzzadásai, okozott ingoványai és iszapolása apránként nagy pusztításokat tehettek a romok közt, még pedig költözködései által széles terjedelemben. Kényelmesebb mély árkot nyitott a Duna áradásainak is, hogy versenyt pusztítsanak vele. A város kettős volta mellett azt a valószínűséget lehetne fölhozni, hogy az egyik lehetett régi, a másik újabb. Ámde mindkettő elég régi; mindkettő megvolt mára II-dik században. Hogy az alsó rész, a mai Ó-Buda megvolt, az bizonyítja, hogy a nagyobb nyilvános épületek nyomai ott találtattak. A felső csoport régi voltára elég legyen egy kétségbevonhatatlan adat. Egy föliratos követ találtam magam a Csigadombon, mely a III-dik század elejéről s zól ugyan; de egyik pogány isten ódonság miatt roskadozott templomának kijavítását örökíti meg. E szerint már a III-dik század elején a templom igen régi volt, — tehát legalább is a II-dik század közepén építették. így, ha a felső csoport az alsóval megvolt utóbb nevezett században, hihetetlen, hogy a következő mintegy háromszáz év alatt a két rész közti hézag be ne népesedett volna. A föliratokban nem találjuk semmi nyomát egy ikervárosnak. A „Notitia“ azon kifejezése, hogy a II-dik légióban egy „alsó részt“ és egy „felsőt“ különböztet meg, egy tudtommal meg nem fejtett talány, melyhez hasonló előfordúl Bregetiumra és más városra nézve is. Mindezek kettős városok lettek volna-e egy ugyanazon partján a Dunának? Ha a „superior“ és „inferior pars“ topographiai eredetű kifejezés, azt lehetne mondani, lehetett csakugyan egy alsó és egy felső castrum

ugyanazon egy helynév alá foglalva. De épen a név azonos volta mutatja együvé tartozásukat. Ha létezett hát egy castrum az éjszaki kapunál és egy másik a déli csoportban, csak annál bizonyosabbnak vehetjük, hogy a közöttük levő tért a cannaba, s idő folytán egy polgári város töltötte ki. Így a hosszúra nyúlt Aquincumot alig képzelhetjük másnak, mint szakadatlan egy városnak, s valamint az adott két végpontból kihúzhattuk a hosszúság egyenes vonalát, úgy az adott két városvéget egy népes síkká egészíthetjük ki. A város hossza így meg lévén állapítva, nagy kérdés, mily széles lehetett. Azon tengely-vonaltól, melyet a mai sz.-endrei útban vettünk fel, jobbra és balra elég széles mezeje volt kiterjednie Aquincumnak. Mert ha a vörösvári völgy torkától a Dunáig való vonalat veszem alapul, mely mintegy 1800 öl hosszú, egyik oldalnak a hegyek alját, másiknak a Duna partját, s egyenes vonalakat húzok ki a déli kapúig, mely a háromszög csúcsát alkotná, a közbefogott térség körülbelül egy millió nyolczszázezer négyszög öl, vagyis 1500 magyar hold, ¹⁾ holott Pest minden városrészének beltelkei összesén 1400 holdat sem tesznek egészen. — Azonban nincsenek támaszpontjaink arra, hogy a várost a hegyek aljáig szélesítsük ki. Az épületromok a szent-endrei út melletti vízvezetés-romoktól a Duna felé mutatkoznak sűrűbben. Ezen vonaltól a hegyek felé s magokon a hegyoldalokon inkább koporsókból állnak a leletek. Eddigi ismereteink nyomán azt mondhatjuk, a nagy vízvezetés vonala vagy a város legnyugatibb határa, vagy a nyugati széle felé vonúlt el ben a városban. Azért a fenirt háromszögből egy levonni való, a szent-endrei út és a hegy közötti nagyobb rész. De ezen levonás mellett egy pótlékot kell hozzávennünk. Vissza kell hódít-

¹⁾ 1200 öles holdat kell érteni.

nunk, amit a Duna másfélezer éves szakadatlan ostrommal az egykori városból eltulajdonított medre és szigetei számára. Észrevétlen lassú volt a foglalás, de újabb időben mégis rajta kapták. A hajógyár szigetén több nevezetes római emlék mellett egész épületeket, egy fürdőházat találtak. A Duna amaz ágában, mely az ó-budai szigetet ma elválasztja a száraztól, két tetemes kőfal fekszik keresztben a vízszín alatt. Egyik a kis láncz hídon felül 120, a másik azon alul 37 ölnyire, mi elárulja, mit miveit itt a folyam?) Abból, ami ezelőtt másfélezer évvel szakadatlan continens volt, még pedig kő épületekkel megrakva, elszakasztott egy jó darabot szigetnek. Azt a törekvését, hogy mindinkább a jobb part felé foglal, s amennyit ezen nyer, ugyanannyit elveszít a balparton, hogy csak nagy árvíz idején szálljon meg rajta néhány hétig, — itt historialag is bebizonyította. Némelyek sejtelve szerint nemcsak az ó-budai Nagy- és Gyárszigetet lehet egykori száraznak vennünk, hanem a most már elenyészett Fürdőszigetet is, melyről a természeti viszonyok leírásában szólottam.

A múlt század elején Bél Mátyás még fűzfa bokrokat látott a szerinte kétszáz lépés hosszú és hatvan lépésnyi széles zátonyon, melyet azonban a magasb vízállás elborított akkor is. A Margitsziget felől, melynek mintegy felső folytatása volt, csak iszapból állott, hol több meleg forrás fakadt. „Mondják, itt meleg fürdők voltak hajdan, s mutatkoznak is nyomai; mert a meleg víz tavat képez és romok is láthatók“ stb. 1823-ban Németh Sándor régiségbúvár szerint a Fürdősziget az új-pesti és a Margit-sziget közt nyúlt el hosszan, de csak csekély vízálláskor látható. Két-

¹⁾ Zsigmondy Gusztáv ur lelkiismeretes fölvételei nyomán, melyek — fájdalom — még nem láttak napvilágot, bár régóta készülnek. Szives készségének köszönöm ezen s némely más adataimat.

ségtelennek tartja, hogy itt egykor római fürdők voltak, valamint azt is, hogy egykor száraz lábbal lehetett a Margitszigetről erre átkelni. „Bizonyítják ezt a még most is — 1823-ban— látszó, mintegy ölnyi szélességű romok. Mind ezen Margitszigetbeli, mind pedig az ó-budai parton a Dunába imitt-amott benyúló, s most is észrevehető omladékok azt a régi hagyományt látszanak megerősíteni, hogy a rómaiak idejében a Dunának nem az az ágya és folyása volt, a mi most.“¹⁾

A Tudományos Gyűjtemény szerkesztője megerősíti s szabatosabban közli azt az adatot, mely szerint egy vízalatti, másfél ölnyi széles kőfal tartott a Margitsziget északi csúcsától a Fürdősziget déli csúcsa felé. Legújabb időben, mikor a dunaszabályozás munkálatai elkotorták ezt az egész zátonyt, több római emléket találtak, bizonyoságul, hogy azt is lakták a rómaiak. Ama vastag fal a Margitsziget csúcsánál mutatná az összeköttetést. Ezen jelekből azt következtethetjük a római korbéli Duna térképére nézve, hogy a budai part magában foglalta mint szárazt, a Margitszigetet is, a Fürdőszigettel, a Nagy- és Gyárszigettel együtt. De kárpótlásul mély dunameder lehetett az új-pesti sziget. Ez későbbben képződött, mikor a folyam ama szigeteket alakítva a budai part felé húzódott. Lejebb pedig folyt azon egész tractuson, melyet ma Vízfogónak nevezünk. Máig is ingovány ez, s kedvencz medre a nagyobb áradásoknak. A mai vácsi országút és a dunapart közti tér egy igen tetemes folyamágnak elegendő, — lévén ez a mai félig-száraz szalag középszámítással mintegy 300 ölnyi, holott a lánczhídnál az egész folyam 200 ölnyi széles.

Ha a hévíz patak dunai torkolatától egy vonalat

¹⁾ Tudományos Gyűjtemény. 1823. VI. k. 4 lap.

húzunk a Margitsziget csúcsáig, abba bele esik a Nagysziget keleti partja. De a folyamba belebb vihetjük a vonal végpontját, s onnan vonhatunk egyenest a Margitsziget éjszaki végéhez. Ez a vonal a Margitsziget felső részében találkozik az ó-budai déli határvonallal. Egy párhuzány áll elő, melynek éjszaknyugati sarka a Krempelmalom melletti Csigadomb; éjszakeleti sarka ettől 700 ölnyire a Dunába esik; délkeleti sarka a Margitsziget felső részében van, délnyugati sarka az ó-budai hegy aljában a téglagyárnál. Ennek térfogata, lévén az éjszakkélti vonal hossza 2000 öl, — 1166 hold. Azonban nem bizonyos, mily terjedelemben töltötte be az egykori város ezt a keretet. Azért óvatosan, de biztossággal vehetjük felét ama területnek, — azaz 583 holdat, mint Aquincum egykori belső telkeinek összegét. Ennyit megtesz a leirt párhuzánynak csak a mai szárazhoz tartozó része a Gyárszigettel és a Duna itteni legkisebbik ágával együtt. Ezeket már biztosan tekinthetjük classicus földnek. Így felezésségre szállítottuk a hosszúkás párhuzányt. De ez a minimum, mert mint a romok kézzel foghatóan mutatják, a város mind éjszaki, mind déli végénél ezen korláton túl kiszélesedett, — úgy hogy fentebbi számot biztosan kikerekíthetjük 600 holdra. Elég nagy tér egy jókora városnak. Mert Pesten a Belváros csak 91 holdat foglal el; a legterjedelmesebb városrész, a Terézváros mintegy 452 hold. A Lipótváros a Terézvárossal együtt kevés híjján 611 hold lévén, körülbelül egyenlő Aquincum beltelkeinek kiterjedésével. — Miképen vehetnénk már hozzá a lakosság számához? Azt nem tehetjük föl több okból, hogy a mai pesti Belvároséhoz hasonló sűrűségű volt a lakosság, hol egy holdon 273 lélek lakik. Sok volna a Terézvárosnak is 163 lakosát vennünk. A Józsefvárosnak körülbelül 100 lakosát

számítván egy holdra, Aquihcumnak 60,000 lakost adhatnánk. Veszem azonban azt a városrészt, hol aránylag nagyon kevés az emeletes ház, s a telkek elég nagyok: a Ferenczvárost, hol mintegy 81 lélek él egy hold területen. Kijő ily módon Aquincum lakosainak száma gyanánt 48,600 lélek. Igaz, a rómainak több nyilvános épülete volt, mint Pest bármelyik részének, oly épülete, melyben nem szoktak lakni. Ilyenek a templomok, egy törvényszéki csarnok, a curia, vagyis városháza, a fürdők s talán circus és színház. De azt leszámítva, a térrel gazdálkodóbbak voltak mint általában szoktak minden időben a kerített városok falain belül. A római telepek utczái keskenyek, a házak sűrűn egymás mellett, bár némi hézagot hagytak minden egyes ház között. Pompejinak a várfalakon belüli egész terjedelme mintegy 647,000 négyszög méter, míg az Aquincumra nézve fentebb felvett 600 hold, mintegy harmadfél millió négyszög méter volna. Így utóbbi körülbelül négyszerié nagyobb terület amannál. S mégis hozzávető számítások szerint Pompeji lakosainak számát 40,000-nél többre becsülik.¹⁾ De utóbbinak Rómához való közelsége, s a görög műveltségnek ottani virágzása, — továbbá az, hogy a város a római classicus kornak épen fénypontján emelkedett föl több százados római befolyás alatt, — míg Aquincum távol a központtól, s a görög műveltség befolyásától, a birodalom hanyatlása kezdetén, s ekkor is csak mintegy két-háromszáz év munkája, — megfejtetővé tesz, hogy a dunapart coloniája sem az épületek fénye, sem a házak nagysága, s a lakosság sűrű voltára nézve nem versenyezhetett a vezuvaljai várossal. A városoknak idő kell a természetszerű s azért lassú emelkedéshez. Pompejiban találtak emeletes, s némely három emeletes háza-

1) Overbeck Pompeji. 560. lap. 17. jegyzet.

kát is. Ezek kétségkívül a város első korszakában még földszintiek voltak. Positív adatok hiányában nem lehet Aquincumban mást, mint a rómaiak által inkább is kedvelt földszinti s kevés számú emeletes házakat tennünk föl, s azoknak is régi római modorban egy kis kertjük is volt, — mint Pompejiban a régi házaknak.

Voltak, kik 80—100 ezer lélekre becsülték Aquincum lakosainak számát, a miben nincs lehetetlenség, tekintve a területet. A mi számításunk mérsékelt. Ezen mérsékelt számítás sem engedi föltennünk, mintha az egészen, vagy túlnyomóan katonaváros lett volna. Egy egész légió, segédcsapataival egyetemben, vagy 12—13 ezer ember. Holott a mai Ó-Buda, mely csak kisebb részére fészkelte magát a római városnak, 16,000 lelket számlál az ő szegényes földszinti házaiban. Tehát az egész légió mindenestül még ezt a tért sem töltötte volna meg egészen. Már azt is láttuk, hogy a légiónak csak némely része szállásolt itt némely ¹ segédcsapattal. S csak nagyon kivételes eset lehetett, mikor az egész ide vonatott össze. Ami itt állandóan lakott, elért egy-két kaszárnyában, a castrumban. Ha negyvenezer lelket adunk a városnak, a katonaság aligha tette annak tizedét. Helyőrségnek tetemes; de messze van attól, hogy katonavárosnak tarthassuk azt.

Az egykori város, talán párhuzamban az akkori dunaparttal, egy oly hosszúdad párhuzány volt, melynek hossza mintegy hatszorta volt nagyobb, mint szélessége, fenebbi mérsékelt számításunk nyomán. A római merev mérnöki szabályoknak igen megfelelő alak annyiban is, hogy nagyjából orientálva volt. Elég szabályosan lehetett, mint szerették, éjszaktól délnek húzni egy fő vonalat, s rajta keresztben a mellékeseket keletől nyugatnak. Az egykori épületek még kivehető alaprajza, mint az éjszaki csoportra nézve megjegyeztem, elég szabályosan mutatja

ezen tájékoztatást, melytől a római csak ott tért el, hol a természeti viszonyok meg nem engedték követését. Ó-Buda síksága pedig önkényt kínálkozott erre a dunapart és hegysor meglehetősen határozott iránya által. A római valamint országjaiban, úgy városai és szántóföldéi rendezésében kitűnően mérnök nemzet volt, s a számtani szabályoknak vallásos szokások, vagy keresztyén nyelven, babonák adtak költőiséget.

Aquincum lakott hely volt már a rómaiak előtt, s később egy légió táborhelye, mi nem vonta maga után szükségkép a korábbi lakosok kipusztítását, sőt láttuk jeleit is, hogy azok részben megmaradtak. Mikor T raj anus alatt először települt ide valamelyik légió, az történhetett, ami Sziszekén Tiberius parancsára, hogy a celta város egy részét a légió a maga számára körülsánczolta, a másik részben meghagyta a benszülötteket, kész külváros gyanánt, amiből azt is következtethetjük, hogy némely celta helység épen nem valami kis falu volt. Aquincumnak is mindjárt kezdetben benszülöttekből lehetett külvárosa. Később all-dik század folytában, mint municipium mind jobban megnépesedett, úgy hogy mikor colonia rangra emelkedett, korántsem volt új telepítvény. Mindamellett vagy a municipium, vagy a colonia megalapítása kétségkívül egy új fölméréssel járt, melyben először is a vár építendő falait jelölték meg mérnöki nagy avatottsággal, de őskori vallásos szertartásokkal. A császár külön kormánybiztost küldött ki, kit Romulus melléknevével conditornak neveztek. A kimaradhatlan augurok kiválasztották a szerencsés napok egyikét, melyen a conditor csakeczélra használt sajátságos tógában állott ki a hely színére, hol készen várta az őskori eke, melynek kereke nem volt s egy bika meg egy tehén volt bele fogva. A conditor, hogy munka közben baljóslatú tárgyat ne láthasson, a tógát a fejére borította s szent énekek

közt kezdte kivonni a barázdát, mely a vár falának alaprajza volt. Ezen munkában balról jobbra kellett haladni, mint az imádságban. Vigyázott, hogy a barázdából kiemelt föld befelé forduljon. Mikor oda ért, ahol a leendő falon kaput kellett hagyni, ott fölemelte az ekét, azaz portálta, miből a kapunak „porta“ neve származott.¹⁾ A várfalakat ezen barázda vonalára építették. Ez volt a keret; de a leendő vár belsejében is igen részletesen kiszabták az utcákat, tereket, házhelyeket. A város, ha semmi sem akadályozta, oly formát nyert, mint a római légiók tábora, melyben két fő utca vágta keresztben egymást, s a két tengely közti tér párhuzányokra szabott. Azonban, ha már az első században Aquincum egy ily állandó légió tábornak helyet adott, még ugyanazon században a lakosság túl nőhetette azt, ha tán benszülött lakosság nem maradt is, ami pedig nem valószínű. A terjeszkedés esetéről is előre volt gondoskodva. Mert a mérnökök nemcsak a város falain belül, hanem az egész határban hasonló szabályossággal mérték ki a vicinális utakat és osztották föl a szántóföldeket, mi megszabta előre a város növekedésének irányát és alakját.

Egész tökéletességgel ritkán volt kivihető a castrumok négyszög alakja s abban a jellemző kereszt. Mert csaknem minden esetben korábbi telep állotta útját, vagy valamely természeti akadály, minő a szántó földekre nézve a mocsáros vagy sziklás fölület, hegy, sőt őserdő volt. A telepedés előtt már szántóföldnek elkészített terület osztott ki. Fejtegettem fenebb, hogy a római nem szeretett a germánokéhoz hasonló míveletlen földön szállásolni. Ezen

¹⁾ Qui urbem novam condet, mond Cato, tauro et vacca aret, ubi araverit, murum faciat, ubi portam vult esse, aratrum sustollat et portet, et portam vocet.“ Schriften d. römischen Feldmesser. Ed. Lachmann. II. k. 294. 1., hol a szertartás le van írva.

föltevésünk bizonyossá lesz egy római törvény által, mely szerint csak olyan helyre szabad telepedni, hol kész szántó föld és kaszáló van (qua falx et arator ierit), bár a szántó föld arányában nemcsak kaszálót, hanem erdőrészt is kapott a megtelepedő katona, kit igen jellemzően a coloniák pénzén nem gyilkoló fegyverrel, sem irtó fejszével, hanem kezében ekével látunk ábrázolva.¹⁾ De ha a római coloniák és municipiumok csak oly helyeken támadhattak, hol kész szántóföldek voltak, természetes, hogy kész helységeken, vagy azok mellett támadtak, hol el kellett térni a fölosztó vonalak szabályosságától kisebb-nagyobb mértékben. De az eszmény felé törekedtek, ahol csak lehetett, s úgy látszik, Aquincumban és mezején meglehetősen szabályos paralelogrammokat vonhattak. Talán már az őslakóknak a terület minősége nagyjából megadta a hasonló irányt. És Pannóniában mintaszerű volt a mérnökök eljárása. Mint a Trajanus korabeli Hyginus mérnök írja: „Minap — úgymond — egy katonaviselt, s saját foglalkozásunkban kiváló tehetségű férfiú, midőn Trajanus császár parancsára és nagylelkűségéből a veteránok szántóföldjeit kijelölte, az ércztáblára vésett térképeken oly jól megjelölte kinek-kinek birtokát, hogy ezen tartományban semmi pör nem támadhatott a birtokra nézve.“²⁾ Más helyen ismét például hozzák fel, hogy Pannóniában minden föld a maga termése szerint pontosan meg van becsülve. Vannak első, másod osztályú földek; aztán kaszálók, makkos erdők, közönséges erdők, legelők. Adójok termékenységökhöz képest van holdanként kivetve.³⁾ Ha ez alkalmas világot vetni a közgazdasági viszonyoknak hasonlíthatlanul fej-

¹⁾ Schriften d. römischen Feldmesser Ed. Lachmann II. k. 360. 1.

²⁾ I. m. I. k. 121. 1.

³⁾ U. a. 205. 1.

lettebb voltára, mint aminőt a középkorban találunk, — bizonyítja a pannoniai mérnökök avatottságát.

Az íróknál fenmaradtak némely császárnak nagyobb-mérvű gondoskodásai Pannonia föld mi velősének emelésére, így a pannoniai születésű kitűnő császár, Probus, megszüntette azt a tilalmat, melyet mintegy kétszáz évvel előtte Domitianus adott ki, mely szerint a tartományokban a szőlőművelés megszorított Italia javára. Azonban nem hihető, hogy ő ültetett volna először szőlőt a Duna mentén. Muchar „Noricum“-ról irt érdekes könyvében azt a véleményt nyilvánítja, hogy már a rómaiak betelepítése előtt volt szőlő termesztés ezen tájakon. Annyi bizonyos, hogy a későbbi császárság korában, egy egyidejű író festőileg szőlőhegyeket tükröztet a Duna egész folyásában. Probus ellen nem a szőlők ültetése miatt lázadtak föl katonái, mint némelyek tévesen írják, hanem a miatt, hogy mocsárokat akart velők lecsapoltatni, amit megalázó munkának tartottak. Mindamellet a III-dik század elején Galerius császár, kinek részébe Pannonia tartozott, a határokon uralkodott nyugalmat arra használta fel, hogy a Balaton egy részét a Dunába csapoltatta le, s mocsárokat, erdőket irtatott.

XIV. FEJEZET.

AQUINCUM ÉPÜLETEI.

A kik ily szabatosan tudtak mérni mezőt, hegyet, erdőket, a kik tervezni, vezetni és végrehajtani bírták a nagy úthálózatokat, azok tudtak épületeket tervezni és építeni is.

Egyik legrégebben ismert épületmaradvány az ó-budai floriántéri említett légfűtő, vagy hypocaustis. Rábukkan-
tak 1778-ban február 3-dikán. Egy jobbágy mészvermet ásva, a felület alatt 8 lábnyi mélységben akadt rá. Mária Therézia helybenhagyásával s mintegy rendeletére ásvatta, vizsgálta meg Schönvisner. Sőt a mi példátlan, a romhoz való bejáratot fedéllel biztosították az eső, és zárral az emberi rongálás ellen. Azóta sem történt hazánkban ily tüzetes fölvétel és nem jött ki római archaeológiánkban csak távrolól is ahoz hasonló értekezés, mint a melyeket a kutató irt. — A látogató ezen romokhoz lépcsőkön jut alá, a mai fölület alatt vagy másfél öl mélységre. Egy setét pinczét lát elterjedni kelet felé, melybe felnőtt embernek két okból bajos bejutni: egy az, hogy a pincze feneke és födele közt nincs egészen négy lábnyi magasság, — tehát csak meghajolva hatolhatna be; — más az, hogy a pinczefélének egész ürege oly sűrűn van kőoszlopocskák soraival beültetve, hogy csak gyermek fér el a

hézagok közt, s a kik belebb hatolnak, nemcsak az oszlopok összébb szorulta, hanem a levegő rekedt volta miatt is nehezen jutnak az üreg fenekéig. Mindemellett Schönvisner közli ezen földalatti oszlopsereg egész alaprajzát, mely körvonalaiban egy párhuzány volna, ha egyik vége kördedre nem domborodnék ki. Ezen körvonalak hossza mintegy 8 öl (47 láb), szélessége 6 ölnyi (24¹/₂ láb). Az oszlopkák, melyek ezt az egész űrt betöltik, 4 lábnyi magasak, s hengeridomuk átmérője mintegy 10 hüvelyk, közel egy lábnyi; egymás közt mintegy másfél lábnyi hézagot hagynak, úgy hogy a talapzatok csaknem összeérnek. A nagy üreg fő részében ily henger oszlopok vannak trachytból egyszerűen faragva; körded vége felé pedig téglából állanak a négyszögű oszlopok. Hosszában 15-ével, székében 13-ával vannak sorakoztatva. Schönvisner idejében már hiányoztak közülök, - - összesen io5-öt számlált meg. — Az oszloptalpak alatt a feneket a mésznek poronddal s törmelékkal való vegyülete teszi szilárddá, s alatta téglapad. Az oszlopok fedele rétegzetes szilárd lappá áll össze. Legalól az oszlopfeken négyszögű vaskos téglák; rajta mészszel-poronddal vegyített téglatörmelék, s e fölött egy réteg mozaikszerű padolat fehér, szürke és piros kövecsekből, melyek keményen összetartanak. ') — Ugyanezen üregben talált Schönvisner egy egészen agyag csövet, mely egy mesterséges mai kályhabeli melegvezetőhöz hasonlít. Négy lapja közül kettő széles és kettő keskenyebb, alúl-fölül szabad a nyílása. Egy kised lapított kémenynek tűnik fel. Hossza nagyobb egy lábnyinál, s keskenyebb oldalain háromszögű szelelő lyukak nyílnak. Végre

1) Pavimentum sectile-nek nevezték ezt a nem tulajdonképi értelemben vett mozaikot, melynek figurái hasonlítottak a mai csinosabb parquette-koczkázáshoz. Az ily oszlopok feletti padlatot suspensurának nevezték.

talált bívarunk föliratos téglákat is: kettőt a II. légió ad-jutrix bélyegével, egyet a breucok VIII. cohorsáéval. — Ez nagyjából a leletben az említésre méltó.— Mindamait századbeli vizsgáló, mind mai régiségbuváraink azt a meggyőződést tették átalánossá, mintha ez a római al-építmény nem lehetne egyéb egy római fürdő fűtőjénél. Lehetetlenség nincs benne. Mind a Pompejiban, mind másutt talált fürdőromok közt még alakra nézve is hasonló alépítményt leltek, s a hol fürdőhöz volt alkalmazva az ilyen, egy-egy izzasztó légfürdő számára szolgáltatva a hevített levegőt. — Ezelőtt száz évvel másutt nem, csak régi fürdőknél volt ismeretes ez a szerkezet; — s a világ bármely régiségbuvára nem mondott volna mást, mint Schön-visner. Azonban ma már, bővebb tapasztalás nyomán nem lehet e véleményt egyszerűen elfogadnunk. Mert először nincs egy positiv adat, mely arra jogosítna fel, hogy valamely fürdőrésznek tartsuk a floriantéri romot. Másodszor, most már számos külföldi lelet bizonyítja, hogy az éjszaki hideg égálj alatt a római házak fűtésére is épen ilyféle melegosztó pinczehelyiséget használt, melyet görögösen hypocaustisnak (alúl fűtőnek) nevezett. A fűtés módja hasonlított a mai légfűtéshez. — A pinczét helyettesítő alsó üregben egy hatalmasan fűtött nagy kemenczének, mely praefurnium nevet viselt, minden melegét bebocsáttották azon oszlopos üregbe, minőt a Floriantéren ismerünk. Ez az üreg mintegy a meleg réservoirja volt, s magában is egyenlőbbé tette a mérsékletet, mintha közvetlenül a kályhából sugárzott volna ki. Az oszlopok nem voltak egyébre valók, mint hogy a szoba vagy terem fenírt mozaikos pallóját tartsák. Annak a pallónak pedig azért kellett olyan anyagokból állania, a minőnek irtuk, hogy maga is melegen tartsa a fölötte levő lakást. — Azonban a fűtés nemcsak a padlaton keresztül történt. A fenírt

négyszögü cserépcsövek egymásba illesztve, s a szobák falaiba beépítve, a meleget a hypocaustisból a falakba vezeték, hol alkalom szerint elzárható nyílásokon áradt ki a meleg lég. Föl lehet tenni bizvást, hogy egy nyolcz ölnyi hosszú, hat ölnyi széles, négy láb magas, s így vagy 4000 köbláb féretü ily hypocaustis nemcsak a fölötte levő egy pár szobának adott meleget, hanem egy igen terjedelmes épület fűtésére elegendő volt, s elvezethető csövek segítségével igen sok felé. A fűtés erejétől és tartosságától, vagyis a praefurnium működésétől függött az eredmény. Azért a floriantéri fűtő, meglehet egész egy kaszárnyát melegített, melyben a légionáriusok és a breucok cohorsa is elfért. Feltűnő, hogy az üreg magassága nagyobb, mint más hypocaustisnál, melyről alább szólok. Lehetett más nyilvános épület melegtartója is: az egy városban sem hiányzó börze-féle basilicáé, melynek egyik végénél törvényt szolgáltatnak, s mely a fórumon szokott állani; lehetett a légió praetoriuma, melyben a parancsnok lakott; de tartozhatott egy gazdag magános palotájához is. Franciaországban és Britanniában a mezei tanyákon (villáé) sem hiányoztak.) Nem lehetetlen, mint mondám, hogy egy fürdő maradványa; de százszorta kevésbé lehetett az, mint valamely más épületé. Mert az bizonyos, hogy climánkban meg nem élt a római téli fűtés nélkül. Már ha csak kétszáz nyilvános épületet s vagyonosabb gazdájú házat veszünk föl Aquincumban, melyben volt mód hypocaustist építeni, — ellenben két nagy nyilvános fürdőt, a valószínűség a mellett, hogy a Floriantéren egyszerűen téli fűtésre használt hypocaustis állott, százszorta nagyobb, mint a minden alap nélkül való eddigi hit mellett. — A hypocaustis a kis lánczhid-főtől kétszázharmincz ölnyire,

1) Caumont (I. k.) több ilyennek alaprajzát közli.

nagyjából a szent-endrei ut fő vonala irányában esik, a mai Ó-Budának is közepe táján. Nem azt kell ebből következtetni, hogy a nagy vízvezetés egyenest ide tartott, hanem, hogy a mérnöki egyik fővonalon esett az illető épület. Különbösen hossza nyugattól keletnek, szélessége éjszaktól délnek volt irányozva. Ha az'éjszaki csoportba tartozó Csigadomb romjaitól a legdélibb pontok egyikét képező Királyhegyig egyenes vonalat húzunk, a mi floriántéri romunk ezen vonalba esik. Alkalmassint csak egyik sarkát jelöli egy nagy épületnek, még pedig nyilvános épületnek. Ez, kapcsolatban az említett föliratos téglákkal azt engedni következtetnünk, hogy nyilvános épület állott itt, talán egyike a római megtelepedés legelsőinek, mikor a várost és határát kiszabták a mérnökök.

A másik nagy épület, melynek nyomaira akadták, úgy látszik, amphitheatrum. A város legnagyobb épülete lehetett. Rajta egy kisdud városnegyed áll, közel 30 földszinti házzal, a mi különben semmi ahhoz képest, hogy Nimes-ben, a mai Franciaországban, az egykori amphitheatrum romjain egy 2000 lakost számlált városnegyed emelkedett a középkorban, s a ma azon helyen emelkedő épületekben 15,000 ember lakása fér el. ') A mi úgynevezett amphitheatrumunk Ó-Buda délnyugati sarkán fekszik, s Királyhegy tisztességes névvel illetik ma.²⁾ Legjellemzőbb az, hogy általában hegy nevet érdemelt, — ma még domb névre sem méltó, oly kevésbé emelkedik környéke fölé. — De ez a név nem támadt ok nélkül. Régen, míg oda nem telepedtek a házikók, kétségkívül a romok legalább is oly emelkedést alkottak, minő a Csigadomb. Az omladék kö-

1) Friedlander Sittengeschichte, II. 292. 1.

2) 1823-ban ily sokféle neve volt: „Hundsberg, Schintersberg, Galgenberg,“ a fent nevezeteken kívül. Németh Sándor a Tud. G-y.-ben.

veit és tégláit az ó-budaiak apránként elhordván, helyet csináltak a most rajta fekvő házaknak. Hogy még a XVIII-dik században ez a domb kívül esett merőben a városon, mutatja régi „bitó-hegy“ (Galgenberg) neve. — Marsigli kétségen kívül az ő korában még a mezőn, a várostól jó messze feküdt ezen romhegyet nézte és rajzolta az egyik római castrumnak, mire bizonyos az, hogy a Duna folyását véve, az ő castruma szintúgy, mint a Királydomb, kissé alább fekszik a templomos, tornyos, akkor parányi városkánál, s tőle egy árok van a Dunáig húzva, mely szerintem nem egyéb Ó-Buda említett árkanál, mely ma is déli határvonala. ¹⁾ Nem lehet azon fenakadni, hogy Marsigli térképén négyszögünek van kirajzolva az, a mi, mint később kitűnt, tojásdad alakú kőfal. A romhalmazban nem lehetett kivenni, ép úgy mint a Csigadombnál nem, a valódi alaprajzot. Eleve föltette az író, hogy a rom egy castrumé, s azért rajzolta szögletesnek. Azonban a XVIII-dik Század nem háborgatta a Királyhegynek százados rózszálmait. Végre 1820 körül történhetett, hogy Németh Sándor, mint maga beszéli, „ráakadt egy ó-budai zsellérré, a ki a maga kunyhójában hátul pinczét igyekezett ásni, de egy körülbelül ölnyi vastagságú kőfal miatt, melyre a föld alatt talált, s melyet semmikép le nem ronthatott, szándéka füstbe ment. Én—folytatja ugyanazon dilettáns—ezen földalatti romokat szorgalmasabban megvizsgáltam, s kihallgatván a szomszéd házak birtokosait, meggyőződtem, hogy ezen dombocska körül ovális figurában mindenütt olyan vastag, mintegy apró kamarácskákat képező kőfalak állanak. Ezen ovális kerületnek közepében pedig, a hol a ház-

¹⁾ Szerintem Rómer (Arch. Közl. III. k. 50. 1.) tévedett, mikor Marsigli castrumát Ó-Budától messze éjszaknyugatnak a volt selyemfonóhoz helyezte iratában, míg saját utánzótt rajzában az inkább délnyugatnak esnék.

birtokosoknak zöldséges kertjei vannak, teljességgel semmi régi romok nem fordúlnak elő... Könnyen eszembe jutott, hogy ezen romok minden tekintetben megegyeznek a néhai velencei Istriában levő pólai amphitheatrum romjaival.“ *) Idéztem ezt azért, mivel ebben a tárgyban eny nyiből áll ezideig minden tudományunk, míg remélhetőleg nem sokára Zsigmondy Gusztáv ur pontos mérnöki fölvételei napvilágot láthatnak, melyek ezen romra nézve, legalább az ovális alakot be fogják bizonyítani, valamint terjedelmét pontosan meghatározni. Semmi legkisebb valószínűtlenség nincs benne, hogy Aquincuminak ily nagy mulatóhelye volt. Mert Daciában, hol a római megtelepedés körülbelül egyidejű Aquincuméval, nemcsak a fővárosban, hanem Parolissumban is volt amphitheatrum. A Királyhegy mai szabálytalan, hosszúkás hatszögén mérve, az ellypsis hossza mintegy 190, szélessége mintegy 130 méter lehetett, míg Pompeji hasonló épületének hossza csak 130, szélessége 102 méter.

Városunk egy avatott, érdemes történetírója, Schams, Aquincum egykori lakosainak számát 80—100 ezer emberre teszi. Számításának alapja az, hogy becslése szerint az amphitheatrum — melyet Németh régiségbúvár közlése nyomán fogadott el annak, — képes lolt 8000 néző befogadására. Kétségkívül Pompeji hasonló épületéről vette az analógiát. Ez, mint láttuk, kisebb volt az aquincuminál, ha fentebbi számításom a királyhegyi szabálytalan térrajzra nézve nem csal. A pompejibeliben újabb számítások szerint 4—5 ezer néző fért el, s ebből következtetik újabbkoriak, hogy 40—50 ezer lakosa lehetett. ²⁾

¹⁾ Tud. Gy. 1823. III. k. 12. 1.

²⁾ Régebbiek, mint Donaldson 5,000-et mond, Kephallides 3824-et (Pauly's Realenc. V. 1865. 1.) Hazánkfia agyagfalvi Góró 20,000 emberről beszél. Schams i. m. 1822-ben jelent meg. A pompeji méreteket Overbecktől veszem. Egy sokat dicsért,

Ha azonban majd a mérnöki alapos felvétel nem mutatná is nagyobbak az egykori amphitheatrumot emennél, megerősítenék az a számításunk, melyet a város kiterjedése alapján nyertünk.

Az amphitheatrumoknak, legalább Olaszországban, födele nem volt, s a nap heve ellen csak sátorszövet takarta a néző helyet. A mi climánkban vagy állandó födéssel kellett ellátva lennie, vagy csak nyáron volt használható, mint arénánk (nyári színházaink), melyek nevüket is az amphitheatrum közép, játszóhelyétől vették, melyet Németh a zöldses kertek alatt vél feküdni. Azért nem találni ott romokat, mert az aréna tág, szabad tér volt. Míg a theatrumok félkört ábrázoltak, az amphitheatrum ki volt egészítve körré, vagy ellypsissé, melynek számos bejárata volt minden oldalról. De nagyobb volt a különbség a rendeltetésre nézve. Az amphitheatrumban a szereplőt nemcsak színre, hanem valóban megölték. A halálra ítélt gonosztevőket itt végeztették ki vagy párbaj, vagy fenevadak által, a közönség mulattatására. Mikor gonosztevőkben rász volt a termés, hadifoglyok, rabszolgák, kik erre be voltak tanítva, harczoltak a létért. Idő folytán ilyenekből külön testületet alakítottak, nevelőintézettel, melyben a gladiator mesterséget kellett tanulni. Szabad emberek is önkénynt állottak be a testületekbe, s az életmód amily megvetett volt a császárság kezdetén, később oly dicsőséget és jutalmat biztosított a vívásban magát kitüntettet gladiátornak. Ezenkívül császárok és gazdagok s talán hatóságok is egész állatkertet tartottak ragadozó nagy állatokból, melyeket még azonkívül külön szoktattak emberevésre, mint Valentinianus császár két híres cannibal medvéjét. Afrika és Ázsia bőven de általam sok részben számos lényeges dolgot merőben kifelejtő munkának találtam, míg a mellékes részletekre nagy figyelmet fordít.

szolgáltatót oroszlánt, tigrist s más vérengző állatot a rómaiak színpadjának. Európa vadkant, medvét, vadökröt. Ezen állatokat egymás ellen, vagy emberek ellen bocsátották küzdeni, s nemcsak hadifoglyok és rabszolgák véreztettek itt, hanem az első századok számos keresztyéné ily gonosz játékból szenvedett martiromságot. Az eredetiebb román nemzetek közül a spanyolok bikaviadala az amphitheatrumok látványára emlékeztet, valamint a taliánok medve szelidítési'ipara, — csakhogy egészen megjámorodott kiadásban. A rómaiak ily általános szenvedélye mellett a leirt rémes multság iránt, azt lehet föltennünk, hogy minden nagyobb centrális helynek megvolt a maga amphitheatruma, csakhogy mint a Krisztus születése előtti időkből, talán a szabadban, vagy faépületben tartották az előadást. Hogy Aquincumban kőből épített ily színház állott, azzal nem sokat mondunk, ha elgondoljuk a rómaiak nagy építési munkáját vidékünkön csak országúinkban is. Ha azonban az találna is kitűnni, hogy az illető rom nem egy amphitheatrum volt, egy oly nagy masszív épület igen sokat jelentő emlék. A középkorban az ilyenek önkényt kínálkoztak várnak, kastélynak, s legtöbb amphitheatrum csakugyan várrá lett. Nagy ok, hogy a középkor a római omladékok közt üsse föl tanyáját.

A rómaiak másik állandó szokása fürdők építése volt városaikban. Ó-Budán szintűgy mint Pompejiban legalább is két nyilvános fürdő állott, mint egy fölirat kétségtelesen bizonyítja. Azon ritkábbak közé tartozik, melyek a II-dik század utolsó feléből maradtak fenn, K. u, a 268. évből II. Claudius idejéből való. Szól az- a nagyobbik fürdőről, mely a II-dik légióénak van nevezve. Ha volt nagyobb fürdő (thermae majores), lenni kellett legalább egy kisebbnek is. Pompejiban is egy nagyobbat és kisebbet találtak. Elmondja epigrammánk, hogy ez a therma hosz-

szas időn keresztül elhanyagolva, használatlanul hevert. Hihető, a légió a 2.5o. után bekövetkezett zavarok alatt idegen földön szolgált. Megemlíti föliratunk, hogy a légió praefectusának gondjaiból a porticusokat és bejárókat újra építették.¹⁾ Világos bizonyosság ez is, az alább említendő templom esetével együtt, hogy városunknak az elég gyors emelkedés mellett megvoltak visszaesései, vagy legalább szüneteléseai.

Aquincum egyik fürdőjét kétségtelenül meglelték már, 1851-ben és 1852-ben nem nagyobb archaeológok, mint a gyár napszámosai egy új építmény alapjait akarván megásni. 1854-ben a cs. k. Centralcomissio egy igen csekély részét a mutatkozott romoknak föltakarta, s fölfoghatlan hanyagsággal nagyobb rendszeres ásatásokat nem tétetett. Egy nyolczszögű szobaforma jött napfényre a föld alól, melynek három oldalán a falak még egy-két lábnyira emelkedtek. — A pallót egy egész erdő oszlopocska tartotta. Egy hypocaustis volt ez, hasonló a floriántérihez, csakhogy az oszlopok fél oly magasak, mint ott, s közelebb egymáshoz. Itt is találtak meleg levegőt vezető cserepet. A felső szobában fresco-festés nyomai látszottak a falon. Azonban még mindez nem bizonyítná az egykori épület fürdő voltát; hanem az ásatásoknak ugyanazon évben történt folytatásával az épületcsoport más részei ezt kétségtelenné tették. Egy éjszokról délre nyúló ellipsis alakú szoba tűnt elő, 36 láb hosszú, 23 széles. Ebbe egy medence mélyed negyedfél lábnyira, mely nagyjából szintén tojásdad; 26 és fél láb a hossza, közel 13 láb a szélessége. Köröskörül két lépcső vezet a fenekére. Jelenleg téglá a fal,

¹⁾ Romer-Desjardins 181. felirat. Találta és leírta 1849. Varsányi. Lelhelyéről mitsem lehet következtetni. Egy falba beépítve lelte — ki tudja mely városrészből vitték oda? Romer s mások bizonyosnak tartják, hogy a floriántéri vélt fürdőről van szó. Láttuk, hogy ez nem valószínű.

de mint mondják, eredetileg faragott mészkővel volt bélelve.

Ez magában is elég bizonyíték a helyiség fürdő voltára. Minden római fürdőnél előfordul az ily medence. De még biztosabb jel az, hogy az éjszokról délnek gyengén lejtő medence alsó falában egy kis ólomcsövet találtak, nyilván a víz levezetésére. A medence feneké igen szilárd mészvegyíték, mely fölött téglamozaik terült el. Ennek darabjai legjobban hasonlítanak egy pár hüvelyknyi hosszú 8-as számhoz, melynek feje pontosan kitölti egy másikkal horpadását. De nem szándékom archaeologiai apró részletekbe bocsátkozni, s az 1856-ban s a hetvenes években történt kisebbmértvű ásatások eredményét leírni; — a fentebbiek elegendők meggyőzni az épület rendeltetéséről.

A római nagyobb fürdők (thermák) oly nagyszerűen voltak berendezve, hogy minden mai hasonnemű intézet elhomályosúl mellettök. Nemcsak hogy magokba foglaltak hideg-, melegvíz-, azonkívül gőz- és meleg levegő-fürdőket, külön a nők s külön a férfiak számára, — ez még a kisebb rész volt benők. Roppant terjedelműek voltak ezek, néha ellátva számos más czélra rendelt épületrészekkel, kerttel, fasorokkal, nyílt és fedeles sétányokkal; mindenik mellett torna-tér, úgynevezett gymnasium. A fürdőkben tartották vándor philosophok és rhetorok előadásait; itt olvastak, mulattak az emberek. Mai szokásokra fordítva ily fürdő magában foglalna táncz-, zenetermet, cassinót, könyvtárt, akadémiát, tornatermetet. Ammianus Marcellinus egy-egy Róma városbeli fürdőt egész egy provinciához hasonlít, bár túlhajtva.²⁾ Ha a vidéki városok-

¹⁾ Az adatok Ficker értekezéséből: „VI. Jahresbericht des k. k. G-gymnasium zu Ofen. 1857. „Aquincum und seine Überreste.“

²⁾ Caumont, Abécédaire I. 136.

ban szerényebb terjedelműek voltak azok, de aránylag szintén sok melléképületből s hozzá tartozó mulatóhelyekből állhatták. Láttuk, hogy a fölírat a „porticus“-okát említi, a bejáratokon kívül (aditus). Utóbbi tehetett egyszerűen kapukat, melyek nem volnának egy rövid fölíratban oly fontos kiemelendők, ha közönséges ajtókat kellene érteni alattok; de lehettek oly értelműek, mint a francia „avenue“, fasoros egyenes ut, mely valamely kapuhoz vezet. „A porticus pedig távolról sem ajtó vagy kapu jelentésű, hanem egy földött oszlopos csarnok, a hol rász időben is kényelemmel lehetett járkálni, minő ma pl. az ischli. ’) A Gyárszigeten látható medenczének aránylag csekély terjedelméből nem lehet a fürdő terjedelmére következtést vonni. Ilyen többrendbeli s ennél kisebb is volt a csupa zeg-zug thermában. Az egykori fürdő melléképületeiből legújabbban ismét kezdtek egy csoportot kiásni, az i854-dikiectől keletre, hol nagy domb áll a romokból. Ott egy vörösre festett szoba fala is látható még szabad ég alatt; rajta egy rász tréfa volt gorombán felkarczolva valamely egykori légionáriustól, melyet Romer lefaragott onnan; de a karczolatot hű másolatban közzé tette.²⁾ Az épületek teljességgel nincsenek mind kiásva, s már is a gőzhajtársaság egy kézi vasútja kedvéért, betemette egy részét annak, amit 1854-ben kiástak volt. Ez a mai szigeten levő fürdő lehetett a „thermae majores legionis“, a minthogy az itt talált téglákon a II. légió és vele a breucok VII. cohorsának nevét találták. Ha ez kétségtelenné lesz, akkor a mai szigetet úgy képzelhetjük, mint sétányokkal keresztül-kasul vágott parkot. Mindenesetre egy fürdő itt léte magában is bizonyosság volna, hogy ez a sziget a szárazzal egy volt. A római gyakorlatibb ember volt, hogysesz szí-

1) L. rajzát Rich szótárában porticus szó alatt.

2) Archaeol. Közlem. X. k.

getre vigye a hévizet, ha a szárazon találja azt. Annyi lett volna, mint ma kicsiben az artézi kút vizéből a Páva szigeten állítani fürdőt. Az ismeretes medence, mely a mai látogatókra nézve igen kényelmetlen, de az eső ellen elég jó fedél alá van véve, fenidézett szakértők szerint alkalmasint héviz fürdő volt. Régebbi archaeologok tévedtek, midőn az ó-budai fürdőket a rómaiak mintája szerint akarták construálni. A hol, mint Ó-Budán, természetes meleg víz bőven volt kapható, a fürdő egyszerűbb szerkezetű lehetett. Az olvasó aligha nem tette már azt a kérdést is: a bölcs aquincumiak nem okosabban jártak volna-e el, ha oda építnek fürdőt, a hol a forrás frisen fölbuzog: a mai puskapor-malomhoz, vagy a Császárfürdőhöz? Mire való volt oly költségbe verni magokat vízvezetésökkel, mikor egyik forrás sem volt messze? — Erre hátrább, remélem, kielégítő választ adhatok. — 1822-ben Németh Sándor említ s utána Schams és mások még egy fürdőt az északi csoportban, a Krempel-malom közelében. Meg lehet, ugyanaz, melyet legszorgalmasb búvárunk, Varsányi 1855-ben talált ugyanazon tájon. Azonban ez is, mint a floriántéri egyszerű hypocaustis, s lehetett egy nagyobb épület fűtője.

A felső csoportban egy fürdőnek némi csekély nyomát magam láttam múlt 1877-dik évben mérsékelt vizátláskor a Duna fris iszapjában, azon partdarabon, mely a héviz patak torkától a jégtörő állványokig nyúlik. Egy kút-párkányszerű kör rajzolódott le a sima iszapba vörösös karikában, melynek anyaga most már könnyen porló téglalaszt. Vele párhuzamban a magas partban hasonló anyagból egy lépcsőzetes nagyobb kör fele: egy félkörű kanapé alak. Kisebb fajta fürdőmedence lehetett. De talán csak egy magánház fürdője. Az alsó kör, mely a vízmedence volna, alig volt nagyobb átmérőjű egy méternyinél.

A fürdőkhöz mindenesetre mesterséges vezetéssel jutott a hévíz. Említettem, hogy a mai szent-endrei országút mellett vonúlnak egy aquaeductus oszlopai hosszú sorban. A Bach-korszakban, mikor a löpormalomnál egy új épülethez kő kellett, néhány oszlopot romboltak le — löporral, s csak Haas püspök, ki germano-maniájával a tudomány iránt sok részvétet párosított, szakasztotta végét a további pusztításnak. A vízvezetés oszlopainak romjai egészen az éjszaki csoportba tartoznak. Valamint nem találják nyomukat a löpormalmon fölül, úgy meg sem közelítik a mai város éjszaki végét. Az előbbtől vagy ezer ölnyre jönnek le, mely vonalnak mintegy közepe a Krempel-malom, hol az országút a hegy felé térve elhagyja azt; — s ismét vagy ötszáz ölnyre van az utolsó oszloptól az ó-budai vámsorompó. A hajdani niveauhoz képest a vízvezető csatorna két-három ölnyi magasan állott némely pontokon. A mai alaktalan oszlopok, melyek mind a szilárdságnál, mind a mészkeverés modoránál fogva elárúlják római voltukat, kétségkívül faragott négyszög kövekkel voltak csinosan, bár egyszerűen felöltöztetve. De minden mostani idomtalanságuk mellett is feltűnik a boltívek kezdete bennök, — magok az ívek mind le lévén szakadva, — melyek fölött egyenes vonalban kellett lennie a vízvezető csatornának. ') A puszkaporos malomnál földszint kibugyogó forrásokat ezen csatornába kellett fölemelni. A fölemelés módja pedig nem okozhatott nagy fejtörést. Körülvették a forrásokat egy víztől át nem hatható szilárd kőfalkerítéssel, mely nagy réservoirul szolgált egyszer-smind, s melynek kő- és földmaradványaiból Schams

1) Leírta Reitter: Mittheilungen der Centralcomission 1856. Jelenleg Zsigmondy G. ur készítette el mérnöki rajzát, mely azonban kiadatlan.

1820-ban még látott egy részecskét. A meleg forrás a földalatti nyílásokon magas pontokról jövő víz által társítva, nagyobb magasságokig is felgyűlt volna tán, mint két-három öltre. Ma a víz a mint fölbugyog, tóvá gyűl, s bő patakot alkot kifolyásánál, hol mindjárt a löpormalmot hozza mozgásba, alantabb a Krempel-féle malmot, s Dunába torkollásánál az Illyés-malmot, bár a talaj igen sokat elnyel belőle. Világos lévén, hol kezdődött a vízvezetés, a kérdés csak az, hová vitte a vizet és micsoda functióra? — Ha a romok nyomát követjük, azt látjuk, az oszlopok sora a hajdani városnak közepéig sem vezet egészen. Voltak, mint Németh és az ő követője Schams, kik az amphitheatrum számára épültnek vélték a vízvezetést. Később mindenki abban a hitben volt, hogy a floriantéri képzeleti fürdőt táplálta. Legújabban átalános a hit, hogy a kis szigeten állott therma volt létezésének oka, — pedig kalauzaink, a leletek, már fele útján annál a szentképnél hagynak, mely az utolsó oszlopba van beillesztve. Beszélnek egy földalatti vízvezetésről, mely folytatásaiéit volna a földfeletlinek. 1856-ban Reitter főmérnök adatai nyomán jelent meg ezen földalatti objectumnak egy rövid leírása. — A szerint Ó-Buda belső telkein kívül, a Duna partjától 300 öltre, egy földalatti csatorna kezdődik, mely 16—20 ölnyi széles s ötven-hatvan ölnyire lehet-kísérni menetét. A csatornába keskenyebbek szakadnak. Ha irányvonalát képzeletben megnyújtjuk, épen ebbe esik a kis Duna mindkét partja alatt a fentebbiéhez hasonló anyagból készült egy-egy nyílás, s folytatva a vonalat, a szigetbeli római fürdőhöz jutunk vele. Ez a tényállás rövid előadása. Az a kérdés már, mi ókon emelték a vizet oly jókora magasságra, s miért bocsátották oly hamar föld alá, holott a jó messze levő szigeti fürdőnél még szüksége lehetett némi esésre? De fontosabb kérdés a másik. Miért

oly széles az a földalatti csatorna? A puszkaporos malom vize, ha háromszorta több volt is, mint ma, elfért abban a köválóban, mely az oszlopok ívei fölött húzódott végig. Az pedig egy-két lépésnyi széles lehetett. Ha a földalatti folytatásnak két-három öl szélességet adnak, ok nélküli pazarlás lett volna. De a mi üregünk egy 16—20 ölnyi széles csatorna-monstrum: nagy még tunnelnek is. — E szerint leghihetőbb, nem az aquaeductus folytatása, hanem cloaca. Efélét a római minden valamire való városban épített, s a franciaországi római városokban többekre ráakadtak. Arra valók voltak főleg, mint ma, hogy az elhasznált és az eső-vizet a föld alatt vigyék ki, parti városokban mindig a folyóba. Egy fő csatornába vezették a mellékágakat. *) így találták Franciaországban. Ha áll az, a mit Reiter jegyzetei nyomán olvasunk, miszerint az építményben Hadrianus feliratú téglát találtak, azt kell mondanunk, a rómaiaknak a megtelepedés után első dolgai közé tartozott a földalatti várost készíteni el, a mi igen bölcs tervszerűség. A mi csatornánk jóval meghaladja szélességben a galliai városok alatt találtakat. Oka könnyen megfejthető a helyi viszonyokból. A mindennapi function kívül rendkívüli esetekre is gondoltak építői, hogy nagy záporok alkalmával a vörösvári völgy patakjának és az ó-budai meredek oldalnak maximalis becslés szerinti zuhatagai bátran megférjenek benne. Ez bizonyosságul szolgálhat arra is, hogy az éjszaki és déli csoport közti középrészét a területnek utczák szelték. — Bármely esetben ama földalatti csatornában a hajdani város egyik legnagyobb mérvű építményének emlékét bírjuk. — De vzvezetésüinkről is máskép kell gondolkoznunk. Ha volt folyta-

1) Caumont i. m. I. k. a cloacákról szóló fejezetben.

tása — a mi hihető — az nem ezen óriási földalatti üreg, s nem is vezetett szükségkép a gyárszigeti fürdőhöz. A város déli csoportja és a légió thermája nem lehetett zavarban hévizekre nézve, ha egy cseppet sem kap is az északi forrásokból. Ott voltak számára a mai Császár- és Lukácsfürdő kétszerié gazdagabb s jóval melegebb forrásai. ¹⁾ A gyárszigeti régi fürdő pedig körülbelül egyenlő távolságra van a Császárfürdőtől és löpormalo'mtól, Ó-Buda alsó része pedig jóval közelebb az előbbihez. Hogy ugyanettől egy vízvezetés nyomait nem találjuk, azt megfejtí, hogy ez a vonal lakott volt századokon keresztül, s a hol házakat építettek, ott nem igen maradnak meg a római emlékek. Így az egykori Vindobona területén, mely Bécs belvárosában esik, igen kevés a rómaiság nyoma, — míg ellenben a szabad mezőn heverő Carnuntum vagy Bregetium jóval több régiséget mutat fel, s csak azért nem gazdag bányák a magok nemében, mert a bécsi és budapesti archaeologok tüzetes ásatásokra szegények, s állam és hatóságok kevéssé segítik. — Sok a forgolódás, s majd semmi a valódi, a rendszeres munka. Városunknál az alsó csoport kicsiben a vindobonai, ¹⁾ a felső a carnuntumi helyzetében van. Amabban a civilisatio többet rombolt, — emezt nyugton engedte pihenni. Még az is könnyen lehetséges, hogy egy vízvezetési a Duna temetett el. — Sőt, ha azt-teszük föl, a mi, mint írtam, nem tartozik a lehetlenségek közé, hogy a már elenyészett Fürdősziget a szárazhoz tartozott, legkönnyebben onnan lehetett táplálni a légió fürdőjét, a távolság csak 400ölnyi lévén. — A vízfogyasztás minden római városban nagymérvű volt, s az ivóvíz az első-

¹⁾ Zsigmondy Vilmos számítása szerint a löpormalmi és békásmegyéri források összesen közel 480,000 köbláb vizet adnak 24 óra alatt, míg a Császár és Lukácsfürdő vizei egy milliónál többet. Tehát több mint kétszerite gazdagabbak, pedig a békásmegyertán nem is használták a rómaiak.

rendű gondok közé tartozott. Külön, magasrangú tisztviselő volt a Curator aquarum, — alatta nagy felvigyázó és kőmives személyzettel. Nem vagyok eléggé orvos azon kérdés eldöntésére, ha vajon a mi hévizeink, mint némelyek vélik, kihűlve egészségesek-e rendes ivóvíznek is? Azonban Ó-Buda területén nem sok szükségét érezhették az ivó víz mesterséges bevitelének. A számos gémes kút Ó-Budán ma is hirdeti az ottani talajvíz bőségét, s mint irtam, vannak ott elég, jóvizű kútak is. Lehet, hogy mint Pompejiben, melynek aqueductusa nem volt, kútak látták el a várost amaz életszükséggel.

A vízvezetés jóval fontosabb volt egy másik életszükség tekintetében. Kenyeret kellett hogy adjon a városnak. Mert a vízvezetéseket átalán és főképp malomkerekek hajtására használták. — A római Julius Caesar koráig rabszolgák vagy lovak és szamarak által hajtott malomban őrlötte búzáját. Ezen innen jöttek keletről szokásba a víz-hajtotta malmok. A malomkövek nem laposak, hanem mint a régi kézi malmoknál kúpalakúak, melyek egy másik kő öblébe beleillenek. A vízi erő használata annyira ment a császárság alatt, hogy fűrészmalmost is hajtattak vele. A fűrész minden neme divatozott. Nemcsak hogy fákból deszkákat hasítottak, hanem kemény köveket is táblákká szabdaltak. ') Vidékünkön a vörösvári és más patakok aligha adtak a római korban is elegendő vizet nagy kerekek forgatására. A Dunát pedig nem használhatták, mert még nem találták föl a hajtó keréknek két álló hajó közé illesztését. Nem volt más mód, mint hogy mesterséges vízvezetés által hajtassák malmaikat. — Rómára nézve egy igen emlékezetes történelmi tény illusztrálja a mondottakat. Mikor K. u. 536-ban Vitiges ostrommal szorongatta az örökkévaló várost, annak számos vízvezetéseit mind elszakasz-

1) L. Rich. „Serra“ szó alatt.

tatta, nem azért, hogy kiszomjaztassa, mert a Tiberis elég vizet adott, hanem hogy kiéheztesse. Valamennyi vízimalma a városnak megállóit. Ekkor a római vezér Belisarius megtalálta magát, s hogy a Tiberissel malmokat hajtasson, helyt álló hajópárokra helyezte el. ¹⁾ így a hajómalmok későbbi keltűek, mint Aquincum virágzása; de a vízvezetéseknek malomhajtásra való alkalmazása divatozott már. Ez nevezetesebb indoka lehetett a nagyszerű ily épületek emelésének, mint a fürdési szenvedély: habár a malomhajtás a vizet korántsem tette alkalmatlanná akár ivásra, akár fürdésre.

A budai hévizeknek minden időben megvolt az az előnye, hogy soha be nem fagyván, folytonosan járhattak malmaik. A római fölhasználta azon tulajdonságukat is, hogy forrásuknál magasra emelhetők. Kőcsatornában nem itta el a szivacs természetű talaj egy részöket. Magasan vezették egy darabig, hogy annál sebesebb és hosszabb esést nyerjenek, s több malmot hajthassanak. Voltak nagy vízgyűjtő medenczék, melyeknek castellum neve eléggé mutatja szilárdságukat és terjedelmüket. Mily primitív ehez képest a mai molnárok vízgyűjtése! — A római vízvezetések ily rendeltetése valószínűvé teszi, a mit fentebb mondtam, hogy alkalmasint fölhasználta a római az Aquincumon alóli hévizeket is. Annyival inkább, mivel alig hihető, hogy miután a rómaiak sem a hajómalmot, sem a szélmalmot nem ismerték, valamennyi hévizeink malmai elegendők lettek volna az egész várost liszttel látni el.

Az ismert vízvezetési oszlopok még meglevő maradványa csodálkozásba ejt. Nem azon, hogy másfélezer éve daczolnak az idővel, — hanem ellenkezőleg, hogy anya-

¹⁾ Pauly's Realenc. és Rich képes szótára „mola“ és „hydraletes“ szavak alatt.

guk példátlan szilárdsága mellett is nem emelkedik büszkén és magasra legalább egy-két boltívök, mint Olasz- és déli Franciaországban ennél magasabb, s néhol emeletesen egymás fölibe tornyosuló ívek, melyek máig is talpon állanak, bár csak kis részök. A római, míg itt lakott, nem hanyagolhatta el; a keresztyénség nem izent neki háborút, mint a bálványoknak; a barbár, ha a várost ostromolta, elég volt egyetlen ívet leszakítania; — a többit annyival fölslegesebb volt bántani, mivel a régi eszközökkel ez szerfölött nehéz munka volt. Csaknem azt volnánk hajlandók hinni, hogy valami rendkívüli földrengés vetett le itt a hátáról mindent, hogy legfeljebb alapjai maradjanak meg, — oly időben talán, mikor oly luxusnak tetszett a városok újraépítése., mint az események följegyzése. Azonban ritka kivételek, csaknem hallatlan katastrófák nem alkalmasok indokok gyanánt. A természeti elemek munkások kétségkívül a lassú porlasztás által. Ha Pompéjben is az emlékek, mióta szabad levegőre kerültek, szemlátomást megviselődtek, mennyivel többet tulajdoníthatunk a mi végletekben csapongó égaljunk sziklarepesztő erejének, mihez képest Franciaország sőt Britannia égalja is szelíd. De itt nyilván többet pusztított az ember, s korántsem a barbárok, hanem a civilisáltak. Mert feltűnő az, hogy épen a használható faragott kövek és egész téglák hiányzanak, melyek burkolatul szolgáltak. Sem „az idő vas foga“, sem a barbár ily válogatós nem szokott lenni. Épen a boltívek, melyek igen tartósak, ily ép darabokból állottak. Leszedték, elhordták közép- és újabb korban épületanyagul a közeli városba, a silány várfalakhoz és házakhoz, — hogy csak a kőporkeverékből álló oszloptörzsek maradjanak meg a mezőn, — s a hol a város lakott részébe nyúlt az egykori vízvezetés, még ezek sem. A hol az oszlopsor végződik, úgy vélem, oda már nagyon közel volt

a középkori város vége. Épen mivel vízvezetésünk nem volt emeletes és nagyon magas, könnyebb volt hozzáférni.

Ha a római, mint valószínű, Aquincumban intézkedett a hegyi patakok áradása ellen, elmulasztotta volna-e a még nagyobb dunai árvizek ellen a védekezést? Ó-Buda síkja, nagy részben a Duna árterébe esik. Csak a mai egész város zöme, s még néhány pont képezett szigetet 1876-ban; de a város szélei körül voltak öntve egész egy tengerrel; a felső romcsoport is víz alatt volt. Föl lehet tennünk, hogy magának Ó-Buda városának ily kiemelkedése az ártérből nem a természet, hanem ember munkája. Láttuk, hogy a floriantéri pavementum egy ölnél mélyebben van a mai fölszín alatt. Nagy részben a római épületek omladékai képezhetnek itt dombot. De a több század óta lakott város észrevétlenül, s akaratán kívül mintegy, folyton emelkedik szintjében. Mainzban a középkorban a kapuk alatt egy lovagló vitéznek ki kellett férnie büszkén egyenest ülve magas sisaktollaival együtt. Ma az egyiken a gyalog embernek is meg kell hajolnia, hogy kiférjen alatta. Így emelik az útjavítás, az építések törmeléke s más alig észre vett tényezők a városok utczáinak szintjét. Azért azt mondhatjuk, hogy régen a város fölszíne mélyebben feküdt, mint ma. A római azonban itt is szembeszállt a természet mostohaságával. Nemcsak Rómában voltak vízszabályozási munkálatok, hanem a folyamparton fekvő nagyobb vidéki városokban is. Franciaországban Vésonban az egykori római hídon alúl és felül az Ouvére folyó partján egy 900 láb hosszú quai-nak romjai állanak. Láthatni egyet Javolsban (Lozère megyében). De sok helyen a köpartok a hidaktól egészen független nagyobb szerű művek voltak. Lyonban, Arlesban, Vienneben nagyszerű quai-k szegték be a Rhone-t. A legtökéletesebb szilárdsággal faragott kövekből emeltek falakat az áradások meggátlá-

sára. ¹⁾ A mi tájunkon megkönnyítette a munkát az, hogy csak az egyik partról kellett gondoskodni. Hihető, az egykori quai-fal darabja volt az, melyet még vagy ötven évvel ezelőtt a Margitsziget felől a Fürdősziget felé láttak vonulni. Ha a mint írtam, Ó-Buda talaja magasabbra emelkedett, sőt a mezőket is a hegyi patakok s dunaáradások lassanként magasabbra töltögették, a Duna is másfélezer év alatt egy ölnyivel s talán többel magasabbra vetette meg az ágyát. Világos ez abból a két falból, mely most a Duna legkisebb vízállásának is a színe alá van temetve a Gyár-szigetnél. Nem csuda, hogy a folyam erőt vett egykori zsarnokán, a parti gáton, mely arra szorította, hogy inkább a pesti oldalon tegyen foglalásokat.

¹⁾ Caumont idézett munkájából I. k. 106 l.

XV. FEJEZET.

A CASTRUMOK.

A gyárszigeti kis dunaágból a kotrógép nem egy érdekes római régiséget merített ki, köztök egy tiszta ezüsből öntött szép Mercur-szobrot, *) mely észrevétlenül külföldre került; de legfontosabb az a két fal, melyek egyikében a gép megsérült. Ezen falak keresztbe feküdvén a Dunában, nem lehetnek a római vízszabályozáshoz tartozók. Mik lehettek? Nyomatékos szavú régiségbúvárok egy castrum nyomait az éjszakai csoportban találták, s Zsigmondy Gusztáv ur megjelenendő térképén az országuttól jobbra és balra látom kijelölve a Krempel-malom táján. De egy római kerített városnak egynél több érődé is szokott lenni. S úgy látszik, Aquincumban megtalálható a második is. — A gyárszigeti falak nagyon érthetők, ha castruméinak vesszük. Ennek kelet felé nyílt kapujával szemben vannak megfelelő nyomok. A kis lánczhídon alúl 37 ölre, s azon felül 120-ra a dunaágon keresztül megjelöl-
vén a falakat, látjuk, ezek egymástól 157 ölre párhuzamban vonóinak el. Így ha négyszögnek vennők, mintegy 24 ezer négyszög öl lett volna a térfogat. Ha ennek felét vesszük is, akkora lett volna, mint a mai pesti Károlykaszárnya telke, azaz elég nagy castrum. Ha ezen terület közepe tájá-

1) A hajógyár egy szavahihető tisztviselőjétől hallottam.

tól a pesti partra egyenes vonalat húzunk, két nevezetes római telepet vág az. Egyik a volt Fürdősziget, mint leihely, másik a pesti partnak római castruma, melynek romjai a dunaparton, a mostani faipartársulat fűrészgégyára tözsomszédjában láthatók. 1815-ben bukkantak rá. Haliczky 1820-ban ezt írja: „Öt esztendeje, hogy egy Józsefvárosbeli pesti polgár, kinek Göttersdorfer Jakab vala a neve, a szántóföldjén, mely az úgynevezett Szépítő-Biztosságnak téglavetőjével határos, tavaszi vetés alá szántatván, az ekével holmi különös nagyságú és vastagságú tégladarabokat hányatott ki, s látván, hogy ezek nem mostani időbeliek volnának, mélyebben ásatta meg azon darab földet, és ime egy római kőfalra talált, mely egy tökéletes négyszeget formálván, egészen a Duna partjáig terjed el, — hosszúsága száz lépés, szélessége ugyanannyi. A falnak legfelső része egy hármastéglasorból állott: ötszáz egészet szedetett ki az említett polgár. Találtattak közöttök némelyek ezen felírással: „Vincentia“.... A falak vastagságahét lábnyi, s faragott (?) kövekből állanak.“ *) Ennyi a tényállás, — az értekezés többi része oly okoskodás, mely meg nem áll, hacsak nem a címében foglalt vélemény, mely szerint a castrum „Hídvár“, vagy hídfő volt. Ennyi volt az 1815-diki ásatás eredménye.

Harminczhárom év múlva 1848-ban az akkor uralkodott nagy izgatottsággal fogtak a Rákos torkolata táján egy kiemelkedő dombra sánczolások építéséhez talán egy battéria számára. A forradalom nálunk sem volt tekintettel arra, hogy classicus földbe vágja a kapát. Természeténél fogva nincs ízlése az antiquitásokhoz. Paur Iván avatott archaeologunk szerint „1848. évi november 28 -án itt a munkába vett sánczolások alkalmával egy négyszögű római erőd alapfalait fedezték fel, és e romok épentartása

1) Tud. Gyűjt. 1820. III. 9. és 14. 1.

a sánczolási munkálatokkal akkor összhangzásban nem lévén, fájdalom! elpusztultak, — vagy legalább csak igen kis részek kerültek ismét föld alá.“¹⁾

Mindemellett akadtak érdeklődők is, a mi nálunk máskor sem mindennapi. Nevezetesen Klauzál őrnagy mentette meg a muzeum innen került régiségeit. A fenmaradt részt akkor nyomban fölvtették mérnökileg, s a castrumot tökéletes négyszögnek találták, melynek egy-egy oldala 4i öl. A falak közt szabad udvart láttak, azzal a különbséggel, hogy a falak mentén, azoktól körülbelül egy öltre oszlopok szegélyezték a tért, melyek nyilván boltíves tornácot képeztek. — Paur értekezése már nemcsak alapos, hanem elég tüzetes is ebben a tárgyban, — csakhogy rajzában az oszlopok száma képzeleti, mint egy újabb, csaknem teljes ásatás kiderítette. Azok száma kevesebb volt, mintsem Paur vélte; de ez mellékes. Az újabb ásatás megint nem a tudósok rendszeres kutatásainak eredménye. A főváros a múlt 1877—78-diki télen nagyszerű töltést emeltetett itt. A romok dombja részint útjában, részint kezeügyében volt a munkavezetőknek, hogy anyagát a töltésre halmozassák, s a dombot síkká nivellálják. Annyi mégis történt, hogy az épületrészeket, föliratos téglákat és más római korbéli tárgyakat szoros felügyelet alatt helyén hagyták vagy a múzeumba szállították. Az ásatás a castrum alaprajzát majd egészen napfényre hozta, egy részt azonban a nagy töltés örökre eltemetett.

A castrum csak vastag falainál fogva mondható várnak; de nagyságára nézve inkább egy kised kaszárnya — egy catastralis hold térfogattal. Hétszer elférne a mai Károly-laktanya telkén, lévén ez 12,000 négyszög öl. — Ilyeket neveztek a római korban burgumoknak vagy castellumoknak, s barbár görögösséggel monoprygiumoknak

¹⁾ Magyar Akadémiai Értesítő. 1857. IV. füzet. 228. 1.

is. De hogy *Vincentia* vagy *Quadriburgium* volt-e tulajdonkép neve, bizonyossággal nem tudjuk, miután mindkétféle feliratú téglát találtak falaiban. Mindkettő említve van, mint tudjuk, a „*Notitiá*“-ban. De említve van egy harmadik is: *Trans-Acinco*. Egy krónikái följegyzés szerint, mely hiteles dátumok jegyzéke, a harmadik század végén építették azt a szármatok területén. ¹⁾ Ebből világos, hogy a kifejezés nem *collectiv* neve több erődnek, s nem is város vagy helység, hanem egy erőd. Ily föliratú téгла azonban nem lévén ismeretes, azt kell tartanunk, hogy az a *Contra-Acinco* egészen különböző vár a szóban levőtől. Sőt *Idatius* azt mondván, hogy *Sarmatiában* építették, és a *Notitia* szintén „*trans in Barbarico*“ tájékozást adván, kissé távolabb feketett keletnek a Duna partjától; de igen távol sem, különben nem nevezik *Aquincum* átellenében levő erődnek. Már pedig az említett romok legalább is közvetlenül a pesti part szélén feküdvén, ezt a római nem nevezhette *Sarmatiának* és *barbár földnek*. Annyival kevésbé, mivel a mi ismertetett római *castrumunk* nyilván nem is a balparton feküdt, hanem a Dunának egy akkori kisebb-nagyobb szigetén. Mert azon a helyen nem csupán a romok alkottak kiemelkedő dombot, mely az 1876. áradáskor még szárazon állott, mikor a 21 lábnyi vízállás a környék minden részét elborította volt, kivéve a Rákos-patak mentén s annak jobb partján egy nem messze volt csúcsot. Ezen dombokat itt nem futó homok alkotta, hanem keményebb agyag, s azért voltak itt ezelőtt téglagyárok. Ellenben a vácsi országút mellett elhúzódó halmok fenéig homokból vannak összehordva. Az agyagmagaslatok és a homokbuczkák közt tetemes mélyedés van. Itt halad el a *Vizafogó posványos tractusa*, mely e ponton az ország-

¹⁾ *Idatius* „*Fasti Consulares*“ a 294-dik évre ezt jegyzi föl: „*Castra facta in Sarmatia contra Acinco et Bononia.*“

úttól a dunaparti volt erődig háromszáz ölnyi széles, s mint fentebb elmondtam, igen valószínűen egykori medrébe látogatott el a Duna a közelebbi árvizek alkalmával, mikor ide oly könnyen kiöntött. Ezen mélyedésnek aránylag szárazzá tételére befolyt, mint említettem, az, hogy a Duna Ó-Buda felé mosott magának új medret, követvén természetes vonzódását. De segített ebben a munkában a Rákos patakja, mely ezen ponton felül szakadván a Dunába, iszapját az itt csendes folyású, s lassanként tóvá és mocsárrá vált vízben rakta le. A talaj felsőbb része itt oly turfás fekete föld, mint a minőt a Rákos felebbi folyásán találunk. A romot a balparti száraztól vagy tetemes mocsár, vagy pedig kisebb-nagyobb dunaág választotta el, — utóbbiban, ha a természettől kicsiny lett volna, hathatósan segítvén a jobboldali partszabályozás. Nem mernék következtetést vonni egy állandó hídra egy nevezetes leletből, mely a Fürdőszigeten fordult elő, épen átellenben a mi castellumunkkal. Mikor a szigetet elkotorták, több nagy csoport faczölöpre bukkantak, melyek mindenike sűrűn egymás mellé vert hatalmas szálfákból állott, mint Zsigmondy Gusztáv ur szívességéből volt alkalmam meggyőződni, ki ezekről is igen lelkiismeretes rajzot készített. — Bajos elképzelni egy faczölöpökön álló hidat az egész Dunán, vagy annak csak egy nagyobb ágán is keresztül. Nemcsak a víz mélysége, hanem a vízállás igen nagy különbségei fenállhatását kétségessé teszik. De bármi célra szolgált a hatalmas czölöpzet, érdekes, hogy a mű épen abba a vonalba esik, melyet az aquincumi említett castrumtól a pestoldali castellumhoz vonunk.

Magán a castellumon, melyet most Zsigmondy G. ur vett föl mérnökileg, legjellemzőbb az, hogy belülről három fala hosszában, azoktól mintegy ölnyire oszlopsor vonul végig, habár csak talapzata van meg: kőből és téglából

vegyesen s négyszögüen rakva. A negyedik oldalra nézve, mely a Duna felőli, részemről bizonytalanságban vagyok. Mind 1820-ban, mind 1848-ban csaknem teljesen quadrátnak írják és rajzolják. De a közelebbi évek alatt magam többször menvén ki e romok helyére, kis vízállások alkalmával mindig azt láttam, hogy a visszahúzódott Duna sok téglát, követ hagy kimosva maga után. Vajon nem volt-e a castrumnak folytatása a mai dunamederben is, s így vajon nem parallelogramm volt-e, a mit mi quadrátnak tartunk? Annyi áll, hogy Zsigmondy ur rajzában a Duna felőli oldal nincs kipontozva oszlopsorral, mint a Paur-félelben. — Azonban csak a három oldal oszlopsora is elég azon állításra, hogy itt köröskörül úgynevezett crypto-porticus vette körül a vár udvarát. A crypta szó nem földalatti építményt jelentett, hanem egy ma úgynevezett corridort, vagy, mint Paur írja, tornácot. Legszokásosabb volt ilyen a gazdasági tanyákon, úgynevezett villákban.) A városi villákat is jellemezte az: példa rá Pompejiben Emachia papnő villája, melynek homlokára fölírva találtak, minő részekből áll az épület. Díszes épületeknél sétahelyül szolgált, mint a porticusok; — gazdasági tanyákon raktárul oly tárgyak számára, melyeket az eső ellen védeni kell, de jó ha a szabad levegőnek vannak kitéve. — Az udvart mindig egészen körülvelt lakosztályok ablakai ezen folyosóra nyíltak, nem pedig kifelé az utcára vagy szabadba. Az ablakok pedig a pompejibeli villán a mai közönséges, parallelogramm alakúak. Azonban volt itt-ott a szabad felé is nyílás. A Vizafogó castellumairól Paur egy ablakkövet talált, melynek köralakú mélyedésébe négy hosszú, tojásdad kis nyílás áll symmetricus felosztással egymással szemben. Igen mérsékelt világot adhattak. Ín

¹⁾ Caumont, ki ifjabb Plinius nyomán crypto-porticusnak nevezi az ilyen, I. k. 379. 1., és Rich szótára Crypta szó alatt.

kább töréseknek válnak be. ¹⁾ Úgy látszik, nem közönséges tárgy alakjára nézve. A mi castrumunk belső oszlopainak felső része nem czifra, de elég csinosan faragott fehér oszlopok voltak, a márványt megközelítő dachsteini mészből, melyért nem messze kellett fáradni. Római stylben faragva, fejkök négyszögű kőlap; alattok egy fonatos zsinórszerű gallérral, s kissé alább a kerek oszlopszárát hárpm kidomborodás gyűrű módjára veszi körül. Az egész töredékből csak az öt láb magas felső rész van meg. Kár, hogy derékban el van törve, s több példányt nem találtak. Folyó év tavaszán a Duna vizétől mosva találtam egy fehér kőtöredéket a parton. Ez aligha nem az oszlop feletti párkányzathoz tartozott; mert egy darabja ama zsinórszerű faragásnak, minőt az oszlopfőn látni, épen, sőt igen szabatosan faragva megvan rajta.²⁾

Hogy mindenesetre katonai telep volt, bizonyítja több téгла előfordúlta, melyen II. légiónk bélyege áll. De annak szállása nem állandó volt itt. Paur annyi más archaeológiai kincsesei megmentett egy föliratot, melyet 1848-ban ezen helyen találtak, s mely a szerencsés visszaérkezésért ad hálákat a haza isteneinek, mi azt is bizonyítja, hogy ezt a helyet a római nem szármát földnek, hanem otthonának tekintette. Úgy látszik, a légionáriusnak még tábornoka is úgy vélekedett, jó a csatamezőn is, de csak legjobb otthon! —³⁾ s legalább ezen helyre nézve nem áll, mintha a rómaiak csak a IV. században szállották volna meg. Épen az utóbbi emlékre mondja Paur: „a kő külseje, valamint a betűk alakja is régibb korra mutat, mintsem az, melyet „Quadriburg“-nak tulajdoníthatunk.“ — A helynek volt

¹⁾ Akad. Ért. idézett füzete II. tábla, 5. ábra.

²⁾ A muzeum érdeemesnek látta fölvenni gyűjteményébe ezt a csekélységet is.

³⁾ „Diis reducibus Patriis.“ (Paur, Ért. i. füzet. 6. ábra.)

fontossága, miről az utóbbi fölirat második része győz meg, melyben el van mondva, ki állítja a hazai isteneknek a hálaemléket. Ez nem kisebb ember, mint a légió parancsnoka, vagy a tartomány kormányzója. ¹⁾ Újabb leletek egy későbbi korból a téglakon Frigeridus nevet mutatnak fel, kinek dux rangja volt. Az 1848-diki leletek közt egy fölirat „Silvanus Silvestris“ istennek van szentelve, egy legióbeli cohors parancsnoka által. A „Notitia“ is Vincentiába egy cohors tribunusát helyezi, tehát gyalogságot. Lovasság nincs benne. Szükségtelen is, miután nem parti, hanem szigeten fekvő vár volt. Ellenben Transaquincumban elég erős lovas osztályok voltak: a stablesionok és a vigilek. — Jellemző, hogy egy tribunus nem a harcz és háború egy-egy marczona hatalmasságával akar jó lábbon állani, hanem a mythologia jámbor erdőkerülőjével és csőszével. Ő pedig korántsem csak az erdőket és gyümölcsfákat ótalmazta, hanem a szántóföldeket és legelő barmokat is. Azt lehet mondani, hogy míg a Silvanus domesticus városbeli háztűzörző volt, a silvestris a mezei gazdaságban és mezei tanyákban lelte örömét. A jelen évi leletek legérdekesebbje néhány rendbeli kúpalakú római malomkő. Kisded voltuk bizonyítja, hogy száraz, sőt kézi malmok voltak, igen érdes kavicsos conglomerát kőből, sőt quarczczal vegyes dachsteini fehér mészkőből is. — Nagyban folyhatott itt a buzaörlés. Ha nem volnának a katonai föliratok, és a vastag kőfalak, azt kellene mondanunk, nem castellum volt ez, hanem egy gazdasági tanya, vagyis villa. — így katonai magtárnak, vagy proviántháznak illik be. Ez valószínűvé teszi, hogy Vincentia a valódi név. Mert a mint láttuk, ezen celta eredetű szó gabonást is jelenthet. A mi a Quadriburgium feliratú téglákat illeti, melyeket szintén itt találtak, azok, mint több más eset mu-

¹⁾ Svetrius Sabinus legátus Augusti propraetore.

tatja, kerülhettek ide más várból; — de föltehető, hogy ez a más vár a Duna partján felebb feküdt ennél, hogy lefelé hozták ide a téglákat.

A kérdés az, miképen szorultak ezen kastély Silvanus-imádói arra, hogy kézi munkával öröljék a lisztet? — Fentebb azt a véleményt mondtam ki, hogy Ó-Budának valamennyi héviz forrásai alkalmasint nem voltak elegendők egy provinciális jókora főváros népét kenyérhez juttatni. — Akkor is, mint egészen napjainkig, a pesti oldalon kitűnő segítség volt az őrlés munkájában a Rákospatak, mely a molnár-világban igen jó nevet vívott ki magának minden időben. II. Rákóczy Ferencz katonái 1707 körül stratégiai fontosságúnak tartották a rákosi malmok elpusztítását. Még értünkre is a számos dunai malommal versenyezni bírtak, s a gőzmalom korszakában sem szűntek meg egészen. Ez a lassú patak megköveteli ugyan, hogy mesterséges esést adjanak neki; de a legszárazabb nyár folytán sem apad annyira, hogy a szolgálatot fölmondja. Az ó-korban, mikor a gödöllői erdőség lejöhetett Fóthig, Czinkotáig és Kőbányáig, még bővebb is volt a vize. — Avatott régiségbuvár állítása szerint a római castrumokhoz, a hol csak lehetett, hozzátartozott egy szomszédos vízimalom is, sőt hogy igen sok mai nevezetes malom régisége a római korig vihető vissza. Idézzük gazdag tapasztalásokra épített nézetét:

„Alig van neme a lakásoknak, melyek fenállását oly régi időkre lehetne visszavinni, mint némely malomét. Egyik-másik megvolt már a római korban, mit bizonyít az is, hogy a nép babonája van hozzájuk kötve..... Mutatja régi eredetöket az is, hogy nem állanak azon birtok mellett, mely földesuroké, habár ezen is foly keresztül malomhajtó patak. Bizonyítja ez, hogy nem átalán a nép, hanem valamely római erőd helyőrsége számára dolgoz-

tak. S valóban az esetek legnagyobb részében egy-egy régi kastély szomszédjában egy-egy ősrégi malmot találunk. Magok ezen malmok vezethetnek régi római castrumok nyomára.“ *)

Vidékünkön a legtöbb malom egy régi tulajdonos nevét viseli, mint pl. a Rákoson a Paskal-malom. De épen a fenleirt castellumtól egy hajításnyira áll egy régi malom. Kívánni sem lehet babonásabb nevet, mint a hogy emberi emlékezetet meghaladó idők óta nevezi a nép. Neve: „Ördög-malom.“ Fekszik ott, hol a Rákos Niagarának volna nevezhető, ha egy pár milliószorta nagyobb volna, és itteni esésének küszöbét nem puha domb, hanem kőszikla alkotná. Ha már Vincentia castellumot két emeletesnek vesszük is, egész őrségét bőven elláthatta liszttel csak az az egy malom úgy, hogy a katonák nem szorultak volna a kézi malom izzasztó munkájára. — Ezek kétségkívül azon minden évben előforduló időre voltak ott tartva, mely alatt a zajlás és jégmenés tartott úgy, hogy sem Aquincummal, sem a Rákos malmával, ha az be nem fagyott is, közlekedni nem lehetett. Szerintem a kézi malmok ezen castellumban meglehetősen világosan szóló tanúk arra, hogy Vincentia szigeten feküdt. Az Ördögmalom pedig azt gyaníttatja, hogy annak közelében volt egy másik castrum, egy valódi balparti vár, mely míg a malmot védte, ez kölcsönben az őrséget ellátta kenyérnek valóval. A szomszédságban a homokdombok szabályosdad alakúak;²⁾ s hihető, hogy az Ördögmalom vizét oly gát zárta el, minőket Fehérmegyében Pátkán és a Kikiri-tónál látni.³⁾ Dunakeszi révénél csak minap fedezett föl Romer egy ó-kori castel-

1) Joh. Vetter, Ansiedlung u. Befestigungswesen. Karlsruhe, 186.3. (quart) 72. 1.

2) Ez nekem is feltűnt, mielőtt Haliczky 1820-diki értekezését olvastam, (i. h.)

3) Arch. Ért. 1875-dik folyam 72. 1.

lumot. ¹⁾ De ennél közelebb hozzánk a szent-endrei sziget legdélibb csúcsával szemben magam láttam egy szabályosdad földvárat, hozzá közel a Duna felé egy kiálló kőfalhasábot, s körülötte romokat. Alkalmasint római épület köveiből emelték a falat, mely most viszont enyésző félben. Itt látható katonai térképen a „Saskorcsma“; mellette van torkolata a palotai pataknak. Pár száz lépésre a Dunától nem rég egy malmot tengetett még.²⁾ Ezen nyomokkal kapcsolatban nagyon figyelemre méltók a rákospalotai föliratos kövek, melyek gr. Károlyi István főthi parkjában vannak felállítva.³⁾

Minden arra mutat, hogy itt vezetett Aquincum kereskedelmi útja a barbár földre, s hogy Pest városának római alapjai nem mai beltelkein, hanem Új-Pest és Palota táján voltak lerakva. Valamint fekvésre nézve Pest megfelel a mai Budának, úgy feleltek meg az egykori Transaquincum és társkastélyai Aquincumnak. Vajon támadtak-e ily castellumok körül markotányos telepek, úgynevezett cannabák, vagy kis külvárosok, mint a nagyobb táborhelyek körül, nem tudjuk, de. hihető. Azonban magok az ily kiseded várak is útmutatók lehetnek a középkori telepedésre. Az Aquincumot védett kisebb-nagyobb erődök azt a feltűnő igazságot bizonyítják, hogy a római nem kereste a magaslatokat, mint a középkor. — Ha megtekintjük Aquincum fekvését, azt látjuk, hogy a castrum vagy castrumok egészen a lapályon feküdtek, s ha egy ellenségnek, átlopódzván a Dunán, sikerül nyugatról fölkerülni a Háromhatár-hegy csúcsára, egyenként megszállhatja, hányán járkálnak Aquincum utczáin s a castrumban. A túlsó part felé azonban az aquincumi castru-

¹⁾ Arch. Közl. XI. 43. 1.

²⁾ Egy katonai hadgyakorlat tett figyelmessé a földvárra, melyet a gyalogság tömegesen megszállván, mintegy mester-séges erődben volt, mely a vidéket dominálta.

³⁾ Archaeol. Közl. I. 217. sat. 1.

mok, várfalak, bástyák, mintegy el voltak dugva, a mire a római többet adott, mint a hegyeken való nagyobb biztonságára. Az ellenség véletlen meglépésére számítottak háború idején, s tábori sáncaikat is inkább el szerették dugni, mint messziről fitogtatni.

Ennyit a castrumokról. Némely más épületekről is egy pár szót! Lenni kellett egy tartományi fővárosban többek közt egyolyszerű piacznak, minő a párisi „halle“, hábár- kissé eltérő alakban. Legalább Mursán, a mai Eszéken voltak oly boltok, melyek előtt oszlopos tornác (porticus) vonúlt végig, oly módon, mint Pompéji romjaiban látni. ') Nem tehetjük föl, hogy a Mursáénál kétségkívül nagyobb forgalmú Aquincumnak hasonló piacza ne lett volna.

A templomoknak csak említését találjuk föliratainkban, melyek egyébiránt koránt sem értek föl a keresztyén templomok nagyságával. Ma inkább csak kápolnáknak illenének be. — Egy föliratos emlék szól Aquincum egyik, nem tudni mely istennek szentelt templomáról, melyet C. Cornelius Corinthius, midőn augustalissá lett, fényesen földiszített.²⁾ A Csigadomb mellett találtam egy föliratot, mely szerint ott állott egykor Nemesis temploma, ki a gonoszságok büntetője volt. K. u. a 213. és 222-dik közti valamelyik évben kijavítják, mert régisége miatt roskatag állapotba jutott.³⁾ — Azonban sok volna az egész

1) Eszéken 1782-ben ástak ki egy föliratos követ, mely szerint egy ottani nagybirtokos, midőn „flamen“-né lett, saját pénzén 50 tabernát (boltot) építtetett a kereskedés kényelmére kettős porticusokkal. (Schönvisner, Antiquitatum et História Sabariae etc.) 29. 1. és Mommsen Corp. I. L. 3288. sz. — Apompejii tabernák rajza Richnél ezen szó alatt.

2) Mommsen, C. I. L. III. 3579. A „Splendidissimo“ kifejezés mutatja, hogy nem közönséges mű lehetett.

3) Aurelius Florus et Mercator duumviri quinquennales coloniae Aquinci templum Nemesis vetustate conlapsum resti tuerunt sat. Kiadta Romer. Arch. Közl. XI. (1877.) kötet 29. 1. A kő a múzeumba került.

Csigadomb romjait, melyek egy oldala 80 méternyi hosszú, római templomnak vélni. Azok kisebb terjedelműek voltak; mert a római közönség nem ment be a templomba, hanem kívül az oszlopos csarnokban áhitatoskodott. Maga az áldozó oltár is kívül volt a templomon. Nem is tömegesen és egyszerre történt az istenek tisztelete, — kiki mikor akarta, járulhatott a templomhoz. Inkább segrestye, mint terem volt az, melynek, mint szentélynek küszöbét át sem lépte a közönség. Kívül az oszlopos nyílt előtérben maradt. A Nemesis templomának alaprajza mindenesetre ott van a tüzetes ásatás által még nem háborgatott Csigadomb romjai közt. De ezenkívül lenni kellett még templomnak. Mert minden városnak volt főtemploma, — s Nemesisé, mely a város éjszaki sarkán állott, kétségkívül nem volt az. Maradt fen emléke 201-ből egy nyilvános szökőkútjának is, ¹⁾ s Zsigmondy ur térképe fel fog mutatni egy jókora darab utczai kövezést. De, tudtommal, magánházak alaprajza nem lett ismeretessé. — A római házak berendezése ismeretes különösen apompejibeli ásatások nyomán. — A telek utcza felőli része szabályos vagy szabálytalan négyyszögre mind négy oldalról be volt építve, s a szobák ajtai ablakai az udvarra nyíltak. Az utcza felől bolt vagy boltok voltak, hol gyakran a tulajdonos saját terményét vagy készítményét árulta; mert a bolt összeköttetésben állott a házzal. A lebocsátható tábla, minő a mai mészárszékeké, római találmány, valamint az utczai bolt is. De ablakai az utczára a háznak vagy nem, vagy kicsinyek voltak. A családi lak és szentély, mintegy el volt zárva a külvilágtól. — De legjellemzőbb sajátága volt a római magánháznak az atrium. Ez nem egyéb, mint a ház udvara, melyre a házfedél mind négy oldalról kiterjedt csaknem az összeérésig. A földött udvarnak csak kö-

¹⁾ Mommsen, i. m. .3580. sz.

zepén volt egy nyílása, hol oszlopok tartották az ereszet. Itt csurgóit le az eső az udvar közepén volt gödörbe, hogy csatornán kivezetessék. — Ez a berendezés nyilván a nap heve ellen s nem a téli időre volt számítva. Az atrium, melyre ajtók-ablakok nyíltak, sötétte a szobákat a nélkül, hogy a hideget eléggé enyhíthette volna. A lapos fedélre a hó, a mi climánkban igen súlyosan nehezedik vala. Átalán a római ház inkább az udvaron, mint a szobában mulatásra épült. Hogy mulathatott volna a család a hidegtelű Pannonia tájain októbertől ápriliséig az átriumban — vagy a hátsó udvarban, melyhez egy kert csatlakozott? — Mit csinálhatott, a mesterember a szobákban, hol délben is lámpást kell vala égetnie a ködös hónapok alatt? Mindamellet, hogy a vallás, mely megszentelte a házi tűzhelyet, meghatározta némi részben az építés ezen módját, vajon a vas szükség nem rontott-e törvényt a birodalom ezen legkeményebb telű vidékein? Sőt az is kérdés, vajon a templomon nem kellett-e múlhatlanúl változtatni? Az előcsarnok majd minden szélnek, hófuvatagnak kitett nyílt oszlopszatával télen nem volt alkalmas derült hangulatot ébreszteni az imádkozóban és áldozóban, s még ha a csarnok, mint némely porticusoknál divatozott, üvegoldalakkal volt is ellátva, az nem tartott elég meleget. — Azért általános tudományos értékű lenne a pannoniai magánházak és templomok alapjait ismernünk. A viszonyok logikája azt mondatná velünk, a római ház Pannóniában mellőzte az átriumot az olaszországi alakban.—Nem volt itt szükség körülépíteni az udvart. Elég volt csak egyik szárnyát nyújtani be mélyen az udvárra, egy bolttal vagy egy ablakkal az utcára, mint a mai német- és magyarországi parasztházaknál látjuk. Vagy ha széles volt a homlok, mentül több, s nagyobbacska ablakot hagyni az utca felé a télen való világosság kedvéért, mint a mai kis- és

nagyvárosi házaknál divatozik. Az udvar nyitva maradhatott, legfeljebb egy tornác ha vonúlt végig az épület előtt, mint a pesti castellumban. A mi Olaszországban még az átriumban volt, azt az udvaron egy külön kis épületben helyezhették el. Szintén a nevezett castellum udvarán — mit nem említék — kisebb épület alapfalai kerültek napfényre. — A házfedelet sem volt czélszerű laposan kiterjeszteni, inkább több magasságot adni neki, hogy a nagy havak könnyebben lecsúszszanak róla, — mi által a későbbi csúcsíves stýlnek legalább körrajza meg volt adva. Mert csudálatos logika az, hogy az utóbbi fedélalak kifejlését a középkorba téve azzal indokolják, hogy a clima tette szükségessé, s a clima ugyanezen befolyását felejtik számításba venni a római korra nézve! Mintha a római a climát is magával hozta volna Olaszországból! — Atalán mindazon népeknek, melyek a római örökségbe telepedtek, architektúrája nem volt. — Sem a germán széna-boglya, sem a hun-magyar sátor nem szolgált mintául. Véleményem szerint mindaz, a mi a középkoron keresztül az újkorra maradt, egyenes öröklés volt a rómainól, s lényeges módosulást nem szenvedett. A római a göröggel ellentétben téglát szeretett használni s boltíveket; nagyban alkalmazta az ablakot és hozzá az üveget. A mit még ezen módosítani tudott a közép- és újkor, nem ér föl azon különbséggel, mely van a római és a régi görög építésmód között, nem művészeti, hanem gyakorlati szempontból. ¹⁾

¹⁾Lásd Hope kitűnő művét. „Histoire de l'architecture“ traduite de l'anglais par A. Baron. Bruxelles, 1852.

XVI. FEJEZET.

A BELKORMÁNYZATRÓL.

Nem magunk, hanem a tények logicája nyomára vezet annak, mi értelme volt, hogy Aquincumot coloniának nevezték már a II-dik Század végén. — Tudjuk, meg volt telepítve már Trajanus, de mindenesetre Hadrianus alatt. Miért nem nevezték a telepítéskor coloniának? Kétségtelen bizonyosság csak ebből is, hogy a római az egyszerű megtelepítést még nem nevezte colonisálásnak. A korunkbeli angol, spanyol és hollandi, mikor felüti lakását Amerika és Ázsia vadonaiban, mihelyt a megszállók elegendő mennyiségben vannak, hogy társadalmilag és politikailag szervezkedjenek, az anyaország coloniáivá lettek. Rómában is a *respublica* idejében s a császárság elején mindig együtt járt a rómaiak vagy olaszországiak kitelepítése valamely meghódított területre a *colonia* alapításával. De már kezdetben is egy más valami volt összekötve vele, az a fölszentelés s fölmérés, melyet már leírtam. A kiknek ilyenkor házakat vagy házhelyeket s szántóföldeket mutattak ki, azok valóságos, örökös birtokosokká lettek, — a mik mindaddig nem valának; mert elvben az állam tekintetett a tartományokban tulajdonosnak. Később ez a tulajdon-jog maradt a római colonisálás fő jellemvonása, s igen valószínű, hogy egy *Mursa* vagy *Aquincum* a nélkül

nyerte a colonia rangot, hogy új telepedőket kapott volna.¹⁾ És ha voltak új bevándorlók, az mellékes volt ezen lényeghez képest. Csak a colonia cím, mely a föliratokon gyakran van ismételve, elegendő volna Aquincum beléletének jellemzésére; mert a római élet a birodalom minden részében egyforma szokásnak és törvénynek hódolt, ha oly materiális tárgyakban, minő a gyakorlati építészet és öltözet, eltéréseket mutatott is szükségkép. Azonban vannak más világos jelek is, hogy nem kell Aquincumot oly értelemben venni katonai coloniának, mintha az egy nagy kaszárnyánál egyéb alig lett volna. Ez már csak azért sem áll, mert a légió és a cohorsok nagyobb részére nézve fentebb be volt bizonyítva az „alibi.“ — Aquincum katonai colonia abban az értelemben, hogy egy légió állandó főhadiszállása, míg Sabaria nem katonai, mert nincsen helyőrsége, hacsak nem rendkívüli esetekben, háború idején. Különben mindkét esetben colonia egy szabad birtokossággal népes polgári város, s tőle el volt különözve az activ hadsereg, ha a városban lakott is. Azonban a még tán vitatható colonia szón kívül vannak a föliratos köveken világosabbak is. — Több ízben előfordúlnak a colonia — és nem a katonaság decuriói. Decurio a tartományi városokra nézve ugyanaz volt, a mi Rómában a senator, — a helyhatósági adminisztráló testület tagja, egy nagyobb birtokú földesur, ki teljességgel nem tett katonai szolgálatot sem béke, sem háború idején. A katonai és polgári osztály élesen el volt választva Augustus óta. Az előbbire nézve rendes újonczozás nem volt. Önkénytesen állott be nagyobb része a zsold s a húsz év kitelte után a földbir-

¹⁾ Ezt a kérdést is, mint sok mást, legvilágosabban derítette föl Füstéi de Coulanges, *Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France*. (Második kiadás, Paris 1877. I. k. 219. 1.) „Fonder une colonie, c'était transformer des terres du domaine public en propriété privée.“

tok- és pénzjutalom fejében. Ha szorúltságból rendkívüli újonczozás kellett, a földbirtokos kiállította földmives szolgálait, szabadosait a kívánt arányban. Néha pénzül fizette a kirovást. Mindaz, kinek huszonöt holdnyi földbirtoka volt, tagja volt a curiának, vagyis decurióvá lett. Földbirtok nélkül senki sem emelkedhetett ezen aristocraticus területbe. Innen van, hogy a városi lakosság törzsét nem az iparosok és kereskedők, hanem a földbirtokosok alkották. Birtokuk néha messzebb eshetett a várostól, hol villáikban tanyagazdaságot folytattak s fényes házat tartottak; az úri kastély körül foglaltak helyet a földmives rabszolgák, jobbágyok és szabadosok, s így nyert falu jelentést is a villa szó. A római szabad emberek a nyarat birtokaikon töltötték, mint az angol four; de a városnak egyszersmind polgárai voltak, még pedig a törvény parancsából. Nagyobb tekintélye volt annak, ki az év csak egy részében volt a város lakosa. ¹⁾ A decuriókat nem a nép választotta, de nem is a kormány nevezte ki. Egy censor-féle tekintélyes birtokos (a duumvir quinquennalis) készítette el minden öt évben azt a névsort, melyben a városnak a 25 holdnál többet bíró lakosai be voltak írva. A censushoz fogva lett hát valaki a városi tanács tagjává. A ki ezen osztályban felgazdagodva nagybirtokossá lett, az megszűnt decurio lenni, hanem a római senatorok rangjára emeltetett „clarissimus“ czímmel, mely a legfelsőbbek közé tartozott. Az alsóbb néposztály a „plebs“ volt, állott kereskedőkből, mesteremberekből. Kik elég földbirtokot szereztek, a decuriók rangjára emelkedhettek. — Azonban ez sem történt könnyen és gyorsan. Minden mesterember valamely czéhnek (collegium) volt tagja, melyet törvény sze-

¹⁾ Így egy aquincumi decurio birtoka Pátyon, egy másiknak Bicskén volt, hol rólok egy-egy fölirat maradt fen. Mommsen .3382. sz. és Romer 87. sz.

rint elhagynia szabad nem volt, — ha elhagyta, helyettest kellett állítnia. A czéhek közül, melyeket a római császárságtól vett át készen a középkor, egynéhányat említnek a fölíratos kövek, — s mindjárt épen a legnevezetesebbeket, melyek a vallásos szertartásokkal legszorosabb kapcsolatban állottak. Hagyomány szerint még Numa király idejében alakúit a „tibicinus“-ok és „faber“-ek czéhe. Előbbiek a zenészek, kik a vallásos szertartásoknál szerepeltek. A faber pedig nem csupán kovácsot és lakatost jelent. Eredetileg inkább faragó értelme volt. Utóbb ezen szó alá foglaltatott mindaz, ki szilárd anyagból dolgozik. Ilyen az ács, asztalos, kőfaragó, a vas és réz idomítója. A mint látni, ez a czéh sokféle külön mesterségre kiterjedett. ¹⁾ Minden czéhnek megvolt a védszentje, „genius“ névvel, s ezenkívül különösen Jupiternek szokott felíratos köveket szentelni. ²⁾ A színészek is külön czéhet alkottak — egy saját genius védelme alatt, mint az ó-budai mai Proviandházba befalazott fölírat bizonyítja.³⁾ Nem egy aquincumi fölírat szól továbbá a centonariusok czéhéről. Cento eredetileg nemez, s centonarius kalapkelemből dolgozót jelentene. De alkalmasint oly széles értelmet nyert ez, mint a faber szó, úgy hogy szabót, szücsöt, vargát, csizmadiát magában foglalt az ilynevű czéh. Tudjuk a „Notitiá“-ból, hogy Aquincumban volt egy paizsgyár. A fölíratokban találunk egy általánosabb nevű czéhet: „Collegium armorum“, vagyis a fegyverzetre tartozók gyártóinak czé-

¹⁾ A schola tibicinarum (Arch. Közl. X. 33.) Schola itt a czéhházat jelenti. Az ó-budai kö Minervának, mint a művészek istennőjének szentelve. A coll, fabrorum többször jó elő. Többek közt egy helyen egy előkelő, mint a czéh elnöke és patronusa van megnevezve. (Mommsen „Corpus“ 3438. sz.) Magasrangú pártfogókat szoktak választani.

²⁾ Orelli II. 423. 1.

³⁾ „Genio collegii scaenorum“ T. El. Secundus — monitor. A monitor (szólító) rendező volt-e vagy sűgő?

hét. ¹⁾ A fölratok említnek még orvost, mérnököt, sőt egy építész-mérnököt is.²⁾ Végre találkozni fogunk alább a kereskedés geniusával is, mi arra mutat, hogy Aquincumban ezen szaknak is volt czéhe. Ezen czéheket épen a külön vallásos szertartások hozták és tartották össze, — s a genius annyira nem üres szó, hogy épen az egyesülés eme vallásos jellege miatt volt bajos kilépni a testületből. De a vagyonos mesterember fiait misem gátolta már, hogy földbirtokosokká válva, a decuriók közé emelkedhesenek. A fentebbiekből látjuk, hogy a „plebs“ zömét tevő iparosok és kereskedők a városok éltető elemét alkothatták, habár mindez megvetett életmód volt. — Csak a földbirtokossal kezdődött a valódi társadalom. Azonban volt még a plebsnél is alsóbb néposztály, különböző fokozatban. Legalsó volt a rabszolgáké, kik urok kegyelméből éltek és attól függőitek, mintegy a házi állatok sorsára alacsonyítva. Azonban a világ annyira haladt volt, hogy a rabszolgák nem képeztek castot, s nem volt áthághatlan válaszfal a szabad és nem szabad ember közt. A gazdának volt joga rabszolgáját szabados rangra emelni, mi által az libertus nevet nyert, az előbbi úr pedig „patronus“-ává lett. De ez csak félig való fölszabadulás volt. A szabados külön üzletet folytathatott, de keresményének egy része a patronust illette. Tisztelettel, sőt hálával tartozott lenni fölszabadítója iránt. Az ellene vétőt súlyos büntetéssel fenyegette a törvény. Szerzeményéről csak a patronus beleegyezésével tehetett végrendeletet, s csak ennek helybenhagyásával házasodhatott. Elég különös, hogy ezek a félszabad emberek legtöbb esetben jobban meg voltak elégedve sorsukkal, mint a teljes szabadsággal; mert a patronusnak érdekében állott őket védelmezni

¹⁾ Romer. Arch. Közl. X. köt. .32. 1.

²⁾ Mommsen 3585. és .358,3. sz.

s elősegíteni üzletükben, mely neki is jövedelmezett. Sokan úgy lettek merőben szabadokká, hogy katonaujonczozás alkalmával a birtokos a maga libertusait, vagy az utolsó pillanatban felszabadított rabszolgáit adta be a hadseregbe. A légióba történt föl vétel szabad emberekké tette őket, s kiszolgálván, mint veteránok valódi polgárokká lettek. — Az osztályok közt nem volt hát chinai fal az egyéneket illetőleg; de mindamellett az osztályoknak magoknak merevül el kellett különözve lenniök. A társadalmi szervezet egészen aristocraticus, — mint általán a római intézmények. A római és egy-egy középkorbeli földesur közt a fő különbség, hogy az utóbbi egyszersmind hadi ember volt, míg az előbbi békés fegyvertelen ur. A többi különbség ebből származott. — A császári Rómában eleinte voltak népgyűlések is; de soha sem emelkedtek uralomra. Aztán mindinkább elvesztették kevés jelentőségöket is, s a III-dik századon innen nem volt szó democraticus nép gyűlésekről. Bármily nagy tőkepénz s ingó vagyon magában nem emelhetett senkit egy felsőbb társadalmi osztályba, s mefő képtelenségnek tetszett volna ilyen szó: „pénzaristocratia.“ — A tőkeszerzés megvetésben részesült, legalább nyilvánosan, — csak a földbirtok adott tisztességet. — E szerint ha egy római város oly sokban hasonlít az újkoriakhoz, s föl lehet tenni, hogy azt is nagy részben a kereskedés s ipar segítette virágzásra, mindez csak a földbirtokos aristocratia szolgálojának tűnik fel. A polgári elem megvolt; de nem mint fontos állami tényező.

A mi a polgári kormányzatot illeti, a római birodalomban volt centralisatió; bár korántsem merev. A kitűnő utak főképp ennek szolgálatára voltak építve. Akkor a szó teljes értelmében minden ut Rómába vezetett. Csakhogy tévedés azt hinni, mintha a tartományok elégedetlenek

lettek volna a centralisatióval. Fölhoztam fenebb Tacitus azon megjegyzését, mely ezeknek a császársággal való megalégedésére bizonyíték. Vannak ennél hitelesebb tanúk is. Százával mutathatók fel az egykori birodalom minden részéből a föliratos kövek, melyek a legnagyobb ragaszkodást, hálát, imádásig menő tiszteletet fejeznek ki a birodalmi egységet megszemélyesítő császárok iránt. Maga az „augustus“ cím is körülbelül szentnek volna fordítható. Az pedig képtelen állítás volna, hogy annyiféle származású nép, három-négy száz éven keresztül mindenütt és mindig képmutató, aljas hízelgő lett volna. — A *res publica* idejében nem volt meg a központosítás. De nem is voltak megalégedve a tartományok. A kiküldött *proconsul* királyi hatalmából semmi sem hiányzott. Csak épen a királyi cím maradt el. Tökéletes teljhatalommal baszkodott egy-egy ily kormányzó a tartományában. Semmi más kapocs nem volt a provincia és Róma közt, mint a *proconsul*. Kinek tetszett volna az ilyen autonómia, mely sok esetben a tartományok kifosztásával járt? — Augustus és utódai mind jobban egyesítvén saját kezökben valamennyi *proconsul* hatalmát, a tartományi tisztviselők felelősekké lettek, s a nyomás megszűnt. Némely kikiáltott szörnyeteg császár, mint Domitianus, rendkívüli szigorral ellenőrizte a provinciák kormányzóit. — A tartományok ily módon jobb helyzetben éltek sok esetben, mint a főváros és vidéke, melyek a Caesarok zsarnoki szeszélyeit közvetlenül szenvedték. — A tartományoknak ezenkívül mind végig megvolt bizonyos *repraesentatió*ja. A provinciák évenként gyűlést tartottak, néha kettő-három együtt, és ünnepélyes gyűlésben előadta minden város a maga neveléséről sérelmeit. Aztán küldöttséget indítottak a császárhoz, ha a kormányzóval megalégedve nem voltak, — s a császár vagy római *senatus* panaszait meghallgatta. Ily

módon a tartományi kormányzók ellenőrzés alatt és felelősök voltak. — A tartományi gyűlések pedig nem a kormány összehívására ültek össze. Mint más intézményeket, ezt is a vallás tette függetlenné a politikai hatóságtól, s mint minden testületnek vagy gyülekezetnek egy templom vagy oltár volt az alapja. Így Gallia három provinciája Lyon mellett gyűlt össze évenként, meghatározott napra vallásos szertartásokra, áldozatra, lakomára és aztán a szintén vallásos jellemű játékokra, melyeket tanácskozás követett. Nálunk egy Sár-Pentelén, Fehérmegyében talált kő mutat többek közt ily tartományi szertartásokra, s következőleg tanácskozásokra is. *)

A mi a városi kormányzatot illeti, több egykorú tekintély nyomán elfogadott felfogás, hogy a coloniák egészen képmásai az anyavárosnak, Rómának. És valóban egy Aquincum decuriói a senatoroknak, az aquincumi duumvirek a consuloknak feleltek meg. — Minden coloniának kebelében volt egy-egy tanács, melyet kizárólag a decuriók rendje alkotott. Láttuk pedig, hogy ez a census szerint ujonczozta magát, s a kormánytól függetlenül alakúit. Hatáskörébe tartozott minden helyi érdek. Gyűléseiben vizsgálta meg a város pénzügyi állapotát. Gyakran fő-törvényszékké alakúit, hogy a municipalis bírák ítéletét felsőbb vizsgálat alá vegye. Volt joga rendeleteket adni ki, melyek a polgárokat kötelezték. A tisztviselők nagy számúak: a kormányzás élén a duumvirek (néha quatuorvirek) állottak, kiknek a végrehajtó hatalom a kezükben volt. Ők kezelték a pénzügyeket, ők adták bérbe a községi fekvőségeket s hagyták helyben a házak építését. A

1) Romer-De Sjardins 30. sz. Érdekes értekezés olvasható ugyanazok gyűjteményében a tartományi papságról. Különben Füstéi de Coulanges ezt a tárgyat is nagy világossággal fejtegeti.

szerződések, adományok, a fiúvá fogadásokról és rab-szolga-felszabadításokról szóló levelek általuk nyertek okmányi érvényességet. Minden öt évben címökhöz járult a „quinquennalis“ szó. A quinquennalisok rendezték a népszámlálást, a vagyonok becslését, ők vetették ki ennek nyomán az adót, határozták meg mindenkinek a rangját, s állították össze a decuriók és senatorok jegyzékét. Ezek alatt voltak a városi aedilisek, kik a rendőrséget vezették, utakra, utcákra felügyeltek; aztán egy quaestor, vagyis pénztárnok s több más alsóbbrendű hivatalnok, kik a szegény nép számára történni szokott gabona-kiosztásra, a nyilvános épületek fentartására, s a városi ünnepek rendezésére ügyeltek föl. Voltak tűzoltó testületek is (siphonarii). — A hivatalnokok az év végén letéve tisztjüket, beszámoltak; de nem a kormánynak, hanem a decuriók gyűlésének. Maga az a gyűlés választotta évenként az új tisztviselőket. A városnak magának voltak földjei, s néha tőkepénzei, melyek fölött szabadon rendelkezett; sőt a községi adók mennyiségét és formáját maga határozta meg. Minden évben maga készítette el budgetjét. Maga tartotta fen a várfalakat, utczáit, fórumát, basilikáját (börze és törvényszék egy fedél alatt), templomait, fürdőit, színházait, országutjait és hídjait. Iskolákat alapított és fizette tanítóikat. Még a községi rendőr katonatartásnak is van nyoma. „Egy szóval, — mond Füstéi de Coulanges — a római coloniák souverain államoknak tűnnek fel, melyeknek csak egy hatalma hiányzott, a háború viselése. Megannyi kis respublicák a császári monarchia védszárnyai alatt.“ *)Még hozzátehetjük, hogy egy-egy város alatt akkori időkben, egész egy megyét, vagy megyéket kell értenünk. Több jelét láttuk, hogy egy Aquincum a tartomány tetemes részére kiterjedő egy község.

1) Idézett munkája 137. és köv. 1.

Igen eltérő a mai rendszertől a római municipalis hivatalok ingyenessége. Egyik városi tisztviselő vagy decurio sem kapott fizetést. A császári kormánynak a tartományi beligazgatás majd semmibe, s a községeknek magoknak is igen kevésbe került. Átalán a római és középkor kiváltságai nem mai értelemben vehetők. Gyakran az úgynevezett kiváltságos osztály viselte a legsúlyosabb terheket. Így volt ez a római városokban. Már az Antonimisok alatt, épen mikor Aquincum felvirágzik, kényszerítő törvényt kell hozni, hogy a tanácsosság és a községi hivatalok alól senki, a ki a lajstromba beíratott, ki ne vonhassa magát. Senki sem utasíthatta vissza a választást, s nem törültethette ki magát az „album“-ból, vagyis lajstromból. — A tanácsnok és tisztviselő nemcsak fizetést nem kapott, hanem köteles volt a szokásoknál fogva a maga költségén népünnepeket rendezni, valamely nyilvános épületet: egy templomot, hidat, utat, vagy mint láttuk, szökőkútát, fürdőt állítani, vagy megújíttatni. A közügyek iránti buzgalmat tettekben kellett megmutatni a kitüntetés fejében. A községi adókat egyedül a decuriók viselték. A kereskedő és mesterember csak állami adót fizetett; hasonlókép a senator rangúak. Ezen kívül az állam kivetette adók behajtásáért is a decuriók rendje volt felelős.

Átalán véve azt látjuk az egész római élet minden nyilatkozásaiban, hogy a törvények az utolsó részletig mindent szabatosan igyekeztek meghatározni, a nélkül, hogy azok igen bonyolodottak lettek volna. Súlyt adott érvényüknek az, hogy minden, s így a municipalis élet is a vallás által volt megszentelve. Megvoltak a városnak is, mint az egyes családnak, mint minden czéhnek, mint a provinciának, külön papjai, áldozatai, ünnepei, védszentjei. S a keresztyénség behozatván a IV. században, bámulatos hajlékonyságot bizonyított abban, hogy helyettesíteni

tudta az élet minden nyilatkozataiba interveniáló római vallásos szokásokat. Minden utcán, uton-utfélen is sokféle isteneknek, geniusoknak szentelt köjelek állottak. Ezeket a kereszt helyettesítő. A keresztyénség nem forgatta föl a római helyhatósági rendszert. Azok a római földbirtokosok, kik csak magasb hivatalok viselése után juthattak a „sacerdos“ vagy „fiamén“ papi rangra, (világi létökre) Constantinus után, szintén világi létökre keresztyén püspökeivé lettek a városoknak és kormányzóivá. — S mégis az intézmények ezen szívóssága és assimiláló képessége dacára a viszonyok fejlődésének hatalma nem egy nagy változást hozott létre. Sokan úgy vélték ezelőtt, hogy a birodalom bukásának oka a nagy zsarnokság, mások, hogy az elnéptelenedés volt, s még mások, hogy a barbár invasiók erőszakos halállal végezték ki. — Pedig a fő ok, úgy látszik, épen a városok sajátságos fejlődése s illetőleg hanyatlása volt. — A hanyatlás pedig nagyban mutatkozik a III. század második felében. Az osztályok közt nevezetes változás látszik ezen idő után. A decuriók rendje meggyengül, lejárja magát. Ezen középbirtokosok némelyikét a községi terhek koldussá, proletariussá tették. De másfelől számosán felgazdagodtak s emelkedtek a senatori vagyis főúri osztályba. Lassanként a földbirtok kevés nagy ur kezébe pontosít össze, s a kisbirtok elenyészett. Így a városoknak földbirtokos középrendje, az éltető elem, kipusztult. Az organismus természetszerű vérkeringése ezen ponton megakadt. Megfejtése nem bajos. Azon mértékben, a mint a középbirtokosok elenyésztek, szükségkép jelentékenyebb lett az iparosok osztálya. Mint mondám, a császárság alatt már a czéhek, a szabad emberekből álló iparosok testületi virágzásban voltak. Egyike a legnagyobb vívmányoknak, melyeket Róma a civilisatio számára megszerzett. Eleinte Rómában is, mint a primitív társadalmak-

ban, az ipart a házi rabszolgák üzték, kik közt volt mindenféle mesterséghez értő egyén. A házat ezek munkája látta el bútorral, ruhával, fényüzési és kényelmi czikkel. Néha bérért a kevesebb módú szomszéd birtokosnak dolgozott a rabszolga. De, kétségkívül apránként, az ipar mindig jobban emancipálta magát, s szabadok kenyerévé lett. Azonban fejlődését folyton gátolták a szokások és törvények. A kereskedő és iparos osztálynak, míg a decuriók rendje virágzott, fővágya volt földbirtokot szerezni, s ezáltal a tisztességes osztályba emelkedni. Ez baj volt az iparra és kereskedésre nézve; mert tőkepénz nem képződhetett. Az iparos mihelyt volt huszonöt hold vásárlására elegendő pénze, földbe fektette. — A decuriók osztályából is csak mentül több föld szerzésével lehetett magasb polczra jutni. Így az iparos osztály nem bírt jelentékeny befolyásra emelkedni. De legalább a decuriók osztálya volt honnan kiépülje létszáma hézagait. A városokban iparos és kereskedő nem épített pompás házakat, — hanem mentül egyszerűbb lakot, hogy földet vásárolhasson. De cserében a tartomány tetemes részének földbirtokosai rangjokhoz illő fényűzést fejthettek ki az ő palais-jokban (villa urbana). — Mihelyt a decuriók állása nemhogy irigylendő, hanem inkább kerülendő lett, igen eszélytelen üzletember lesz vala, a ki keresményét a tönkrejuttató állás elnyerésére fordítja. Azért föltehetjük, hogy a IV. században már az iparos középosztály számra és ingó vagyona nézve szaporodott, míg a birtokos középosztály nagyon megfogyott. A mesterember és kereskedő háza talán túl kezdett tenni a középirtokosokén. Az állam, melynek a plebs az adóit fizette, nyert vele; de a község, melynek nem fizetett, vesztésében volt, s a decuriók alásülyedése maga után vonta a városok hanyatlását. — Elenyészett apránként az önkormányzat, hogy a centralisatio átalánossá le-

gyen. Mert a lovag- és senator! rendből álló felsőbb aristocrazia szintén az államnak fizette a földadót, s a curiáknak csak mintegy tiszteletbeli részese volt. Azonban sok híjjá annak, hogy az iparos és kereskedő osztály a községben és államban mint politikai tényező szerezzon tekintélyt és befolyást magának. — A traditiók, a fogalmak egyaránt megalázták. A földbirtokhoz kötött babonán a törvény is aligha erőt birt volna venni. Az üzleti osztály megmarad mind végig beszámítás alá nem eső plebsnek, holott ennek révén frisülhet vala fel a magát lejárni kezdő római társadalom. — Az osztály kiskorúságban maradt. A fölíratok mutatják, hogy egy-egy nagyobb földbirtokost kénytelen patronusul választani minden czéh. Patronusnak pedig a fél szabad ember gazdáját szokták rendszeren nevezni. A mesterembereknek nem volt, mint a földbirtokosoknak, külön családi temetkezési helyök. Közös temetője volt a czéh összes tagjainak. Talán ezért szólnák kevesebbet a fölíratos sírkövek mesteremberről és kereskedőről, mint decurióról, veteránról és katonáról. Egy koldussá lett földesur gyermeke később volt valamely ur udvarában mint cliens, vagy pedig a város költségén, mint proletarius kenyeret, sőt multságokat is követelni, — szóval ingyen élni, — mint dolgozni. A római társadalom még a semmittevésnek is rendszeres formákat tudott adni, úgy hogy egy nemesi származású kevesebb szégyelni valót talált ebben, mint a testi munkában. Számíthatjuk-e valamibe a még mindig divatozott rabszolgaságot, vagy a patronustól oly nagy mértékben függött szabadosok osztályát? — A városi nép a IV. században egy politikai és közigazgatási ügyekben járatlan, önállástalan, maga magát sem sokra becsülni megszokott tömeg volt, — azonkívül, hogy mint a földbirtokos osztály is, fegyvert nem viselt, mi egészen az állandó katonaság mestersége lett volna.

A földbirtok lassanként a felső aristocratia kezére kerülvén, egy szintén önállástalan tömeget táplált és nevelt. Úgy látszik, a nagy földbirtok egészen szédelgéssé vált a császárság alatt, s a földművesek tömeges betelepítése a barbár földről így magyarázandó, nem pedig, mintha a birodalom néptelenné vált volna. A nagy változást, melyről írunk, általában a III. század második felétől számítják. Ekkor voltak a nagy belháborúk mellett nagyobb barbár invasiók, — ekkor tűnnek fel a góthok is, a civilisatio ezen ellenségei. A birodalom elnéptelenedése okozta volna e szerint a bajokat. De ez bármi általánosan elfogadott nézet, képtelen állítás épen Pannóniára nézve, mely eléggé ki volt téve az állított pusztításnak. Hogy lehet felejtetni azt a nevezetes ténytet, hogy ugyanazon század ugyanazon felében Probus nagyban fog mocsárok irtásához a Szerémségben, s a IV. század elején Galerius császár a Balatont megcsapoltatja és rengeteg erdőket irtat ki? Ilyes nem történhetett egy néptelen provinciában, — hanem igen is ott, hol a létező nép legalább is elég a művelés, alatti földeket jövedelmeztetni. Azt gondolom, nem bajos kitalálni a nemzetgazdasági eszmét, mely ezen tények alapja. Mai statisticusok kiszámítják, hogy még a legnépesebb országban, egy Nagy-Britanniában is három annyi ember megélhetne a föld terményeiből, mint a mennyi most megél. Probus és Galerius ily számításból indulhattak ki, — s abban a nézetben, hogy egy ország annál gazdagabb, mentül több lakosa van, az irtott és lecsapolt területeket a barbárok tömeges betelepítésére akarták fordítani, mely telepítések Marcus Aurelius óta igen nagy mérvűek voltak birodalomszerte. Pannóniába quadok, básztárnok, germán népek telepedtek; Párisba és környékére a mi szármátainkat szállásolták el. A IV-dik században azt írják, alig van birtokos a birodalomban, kinek góth jobbágya vagy szolgája ne volna. Probus örökös

békéről való ábrándját talán oly módon akarták kivinni utódai, hogy minden barbár népet a limeseken belül telepítnek meg. Voltak köztök colonusok, azaz röghöz kötött jobbágyok; de némelyek szabadabb feltételek alatt, s voltak, kik felében művelték a földet, úgy hogy a negyedik században a föld munkásainál szintúgy haladást tapasztalunk a munka felszabadulása felé, mint az iparos osztálynál. Csakhogy politikai érvényre egyik oly kevésbé emelkedhetett, mint a másik, — kivéve a telepítés egy alább említendő veszélyes nemét. A római eredetű légiók, alak és cohorsok némi csekély contingenssel járultak a szabad emberek rendjének gyarapítására, a veteránok által. Azonban maga az *activ* hadsereg is, mint sok jel mutatja, nem annyira karddal volt *activ*, mint kapával és mesteremberi szerszámokkal. — Magasztalják a római légiókat, hogy azok nemcsak védik a birodalmat, hanem utakat, házakat, várakat építenek, szőlőt ültetnek, földet művelnek. Legtöbbnyire a munkás néposztályból ujoncozták, s tanult mesterségöket béke idején, úgy látszik folytatták a szolgálat alatt is. De ez nem lehetett hosszas időn keresztül nagy hatás nélkül arra, hogy a katona mindenk fölött a békét óhajtsa, s a békés munkát ne tartsa fontosabbnak a hadi kötelezettségnél. A légiókat először *auxiliariusokkal* kellett erősíteni; majd az Antoninusok korán kezdve, ezek sem elegendők; tömegesen fogadnak zsoldba barbárokat. Mert az előbbi hadsereget fizeti ugyan a kormány; de inkább mint valami kiváltságolt osztályt, mintsem mint valóságos hadsereget. A harcokban mindvégig megtették ugyan kötelességöket a légiók; de úgy látszik, olyszerű hadsereggé váltak volt, mint a mi egykori székely vagy horvát határőreink. Már a III-dik század elejéről, Alexander Severus alatt olvassuk azt a nevezetes újítást, mely szerint a kormány földeket oszt ki örökségül a ka-

tortáknak oly feltétel alatt, hogy ennek fejében hadi szolgálatot tegyenek alkalom szerint, s a föld és kötelezettség firól-fira szálljon. Ilyen katonák kétségkívül a légiókban szolgáltak, — s itt találjuk első csiráját a feudalizmusnak; de annak is fontos bizonyítékát, hogy maga az activ hadsereg hovatovább elpolgáriasodott.

Láttuk fentebb egy példáját, hogy a katona a földmívelés istenének áldozik. Idézhetünk több ily példát vidékünkön. ¹⁾ A balparton, tehát az ellenségnek kitett vidéken, Palotán találtak egy feliratot a II-dik légió egy kiváltságolt katonájától, nem a hadsereg isteneinek szentelve, hanem a kereskedés geniusának.²⁾ Aquincumban a légiónak külön területe is volt. A fölirat megemlékszik egy kisebb fürdőről, mely a légió birtokát képező területen fekszik. K. u. a 230-dik év táján.³⁾ Hogy ily földeket századonként (centuriák szerint) közösen, vagy felosztva műveltek-e, arról nincs tudomásunk. Annyit látunk, hogy voltak meglehetősen vagyonú közkatonák. Budaörsön két ily katona Mithrasnak, a nap istenének templomot épít. Szintén katonai rendhez tartozott a dunai hajóssereg legénysége. Ennek némely tisztjei Alcsúth táján alapjából új házat építenek. Mily jómódú lehetett némely veterán, kiknek egyike Carnuntumban (mely Aquincumhoz hasonló viszonyok közt volt), saját költségén a város egy falát alap-

¹⁾ „Terrae matri“ = a föld termékenységének a II-dik légió „milese“ (Arch. Közl. X. k. 35. 1.) Silvano Silvestri (óbudai kö), egy legióbeli katona (u. o. 36. 1.) A Silvanoknak (tényi kö) egy II. legióbeli katona. (Mommsen 3393. sz.) Silvano domestico, egy actarius alae-tól (Mommsen 3392. sz.) sat.

²⁾ Genio commerci. A Paur által közlött felirat, melyet Mommsen (3617. sz.) utánnyom némi olvasásváltozattal, bár egy része bajosan értelmezhető, de idézett része világosan olvasható.

³⁾ Balneum a solo territorii legionis II. adj. p. f. (Romer Arch. Közl. X. 39.)

jából újra építteti, kapuval s mellette egy porticussal, s a hozzá való kényelmekkel látja el, s valószínűen katonáskodása alatt szerzett pénzéből. ¹⁾

Ily jelek arra mutatnak, hogy a katonai rend nem-hogy előlte volna a polgári életet, hanem ellenkezőleg, mikor az hanyatlásnak indult, surrogatumul szolgált neki. Rómának katonáira is átszármazott a földbirtok szomszja, melynek a kormány csak új meg új ingert szolgáltatott. A hadsereg állandó, s mindinkább tetemes zsoldot kapott. Ehhez pénzgazdaság lett volna szükséges. Egy túlnyomóan földmives államban pedig a jövedelem nem állandó: — a termés szerint ingadozik. — Ez kényszerülhette Alexander Severust és utódait, hogy földbirtokra változtassák át a zsoldot, s a különben is kényeztetett osztály harcziatlan hajlamainak sokat elnézzenek. Kímélték a birtokos osztályt is az újonczozástól. A mi csorbát pedig a harcziatlanság és a létszám mutatott, azt a barbár zsoldosok betelepítése volt helyreütendő. Egész nemzetségeket vezérestül telepítenek be a birodalom belsejébe, kik híven szolgálnak ugyan karddal; de praecedensékül is arra, hogy majd egész királyságok fészkeljék meg magokat a tartományokban. Tévedésbe esnénk, ha azt vélnők, hogy tán a római katonaság kevesebb lett, például a néptelenség miatt, mint annakelőtte. Mint láttuk, a római légiók és segédcsapataik elejétől fogva csekély számúak voltak a határokon nagyobb mérvű invasiók ellenében. S átalán az összes birodalom lakosságához, de különösen kiterjedéséhez képest Róma hadserege kicsinynek mondható. A terjedelem fölért négy mai Franciaországgal; a lakosok száma legalább is 100 millióra tehető: s a légiók, alak és cohorsok (30 légióba felosztva) mintegy 360,000 embert tettek, kik az Euphráttól N.-Britanniáig és Afrikában Suezről Gibral-

¹⁾ Sitzungsberichte IX. k. (1853.) 729.1. Közölte Sacken.

tárig voltak felosztva. Ez a terület, a világ egyik legtermékenyebb része, nem pusztúlhatott ki lakosaiból annyira, hogy könnyű szerrel ki ne állíthasson és el ne tarthasson négyszázezer, vagy egy fél millió rendes katonát. A barbároknak fegyveres szolgálatba való fogadására két ok lehetett: egyik, hogy a birodalom némely pontjain szükségét látta, nagyobb invasiók ellenében, a hadsereg oly szaporításának, mely a népet megkíméli az újonczozástól; s másfelől, hogy igen alkalmasnak vélték oly harcmódot is állítani a barbárok ellenében, minőt magok használnak.

De messze vezetne földatomtól a római birodalom úgynevezett bukását magyaráznom. Elég volt fölmutatnom a városi szervezetet a császárság alatt, annak hanyatlását, s némi oly fejleményeket, melyeket vagy hasonló alakban, vagy tovább fejlődve feltalálunk majd a középkorban sőt napjainkig. Lesz alkalmam párhuzamokban, emlékeztetésekben visszapillantásokat tenni az ó-kor intézményeire, bár városunk történetét századokig éjjeli sötétség borítja, s első virágzását, melyet az V. században bevégeztek tarthatunk, a XV-dik századbeli második fölvirágzásától ezer év választja el. Ez a sötét, kopár mező inkább illik a középkorba, mint a rómaiba.

A 375-dik év vala az utolsó évszám, melyet Aquincum történetében fölemlíték. Ekkor fordult meg vidékünkön Valentinianus. Ha a tiz évvel azelőtt a Földközi-tenger mellékén s még Dalmatiában is történt roppant földrengés, mely városokat döntött romba, kihatott vidékünkre is, — tartósabb béke alatt a lakosság újra fölemeli a várost. De aligha volt idő rá. Mert Valentiniajus halála után pár évvel az Al-Dunán át bocsátott s menekülteül befogadott góthok elkezdi Thracia és Macedonia pusztítását. Már 378-ban esik el ellenükben Valens császár. Nemsokára a góthok Pannóniában, a hunok pedig az egykori szár-

mát és quád földön ütnek tanyát. Városunk annyira útjába esett a népvándorlásoknak, hogy az első állomásnak kellett lennie. Hogy mindjárt 378 után elpusztult volna a város, azt már csak azért sem hihetjük, mivel a többször idézett „Notitia“ című könyv, mely Aquincumot és vidékének várait, a bennök levő csapatokkal együtt elősorolja, — a 400-dik év táján kelt, a nagyobb invasiók kezdete után egy egész generációval. — Minő sorsa volt városunknak ezen nagy invasiók alatt, azt az emlékek némasága mellett nem lehet kideríteni. De munkám következő részében megkísérlem a viszonyok egybevetéséből némi fogalmat alkotni róla. Annyi előre is biztosan elhíhető, hogy ha semmi, a mi egyszer létezett, el nem tűnik egészen, legkevésbé a római művek és intézmények enyésztek el nyomtalan — és hatástalanul.

TÁRGYMUTATÓ,

A.

Acincum 1. Aquincum.
 Adria ut 246.
 Aedilis 351.
 Aelia (Aquincum mellékeve) 183.
 Akuminkon 122.
 Alisca 239, 272.
 Alsó-Pannonia 180.
 Altino 235.
 Ambactl.
 Amphitheatrum 310.
 Anamatia 241.
 Anavon 208.
 Antianis 232
 Antonacum 264.
 Antoninus Itmerariuma 105, 230. Antoninus Pius 186.
 Appianus 87, 125, 142.
 Aquincum — 90, 94, 104, 120, 261; — geographiai fekvése 209; — kiterjedése 294; — lakossága 131, 300; — megtelepítése 153, 164; — municipiummá lesz 186; — római város 192.
 Arad-szegedi ut 69.
 Áramlási vonalak 49.
 Araviscok 115, 123, 147, 165
 Armaturarum, collegium 346
 Artézi kút, városligeti 7; — margitszigeti 27.
 Augustus commentarjai 142.
 Autonómia 351.

B.

Balaton 146, 248.
 Bánostor 117.
 Bányászat 127.
 Baracska 242.

Barbárok betelepítése 356, 359; — beütései 286; — viszonya a rómaiakhoz 148.
 Baromtenyésztés 127.
 Bécs 72.
 Bél Mátyás 97.
 Beleg 162.
 Bicske 77, 243.
 Bújok 113.
 Bonfin 87; — fele felirat 102.
 Bononia 117
 Borgum centenárium 279.
 Borostyánkő-kereskedés 68, 147.
 Bregetium 117, 221, 245, 272.
 Breucok 116
 Bronz-kor 111
 Buda név eredete 82.
 Budapest központi helyzete 74.

C.

Campona 242.
 Carnuntum 145, 163.
 Cannaba 190.
 Carpis 206, 251.
 Castellum 130, 338.
 Castrum, gyárszigeti 328.
 Celtak 112; — beolvadása 130; — ipara 128; — várépítése 130.
 Centonarius 346.
 Cerithium 32, 34.
 Civitas 131.
 Claudius császár 148.
 Colonia 13, 145, 343.
 Commercium 279.
 Commodus-fele beke 194.
 Congeria-agyag 38.
 Contra-Tautantum 278.
 Cornacum 204, 210.
 Crumerum 245, 272.

Curta 76, 90, 94, 99, 119, 205, 246.
 Crypta 333.
 Czeh 345.
 Csaszarfürdő 25.
 Csepelsziget 65.
 Csigadomb 294, 340.

D.

Dacia 170; — meghódítása 167; —
 megtelepítése 177.
 Daclistein mész 18.
 Dákok 113, 176.
 Dalmátok 269.
 Dánuvius 112.
 Decurio 344
 Diadalmenet Pannóniáért 136.
 Diluvialis képződések 21.
 Dio Cassius 125.
 Dolomit 8, 17 19
 Dombok, csömöri 4/; — czmkotai 47.
 Dombóvár 249.
 Diocletianus cs. 289.
 Domitianus cs. 153, 168; — diplo-
 mája 162.
 Drungos 128
 Duna agya 5, 59; — aradasai 326;
 - folyása 228; - holt 61; - a
 jégkorszakban 57; — medre 58, 63,
 65; — Pentele 241; — völgy meg-
 szállása 196; — völgyi birodalmi
 ut 231.
 Duumvirek 190, 345, 350.

E.

Eger 175; , , . . .
 Eraymcok 1. Araviscok
 Erődítési rendszer 284.
 Erdők, egykori 22.
 Eszék 1. Mursa.
 Esztergom 76, 99, 206, 251.
 Etele vára 83.

F.

Fa, ber 346.
 Fekete tengertől vezető ut 69.
 Feliratok 81, 85, 141.
 Felső Nánán talált diploma 164.
 Fertő 76, 146.
 Flavia ala 265.
 Florentia 276.
 Floriana 250
 Frontomana 260.
 Frigeridus 335. —
 l' ürdosziget 25, 297.
 Fürdők 314.

G.

Gabinius quád király 290.

Galerius cs. 305.
 Galba 155.
 Garam 75.
 Gellérthegy 6, 8, 17, 24.
 Germánok 175.
 Győr 76, 117.

H.

Hadrianus császár 161, 180.
 Hajóhad 149, 276.
 Hanyatlás okai 353..
 Harmadkor, geológiai 13.
 Háromhatárhegy 17,
 Hárshegy. 21.
 Határvédelem 281.
 Helynevek 113.
 Helyőrség 262, 267, 273.
 Hereulea castra 89, 99, 251, 273.
 Héyvizek budai 24
 Hister, pannontai parancsnok 148.
 Homokbuczkák 15, 62.
 Hosszúság meghatározások 213.
 Hypocausis a Floriantéren 306.

...

I.

Ilyria 144.
 Insidiatores 270.
 Ipar 127, 354.
 Ipoly 75, 217.
 Írás 130.
 Ister 112.
 Itinerarium 1. Antoninus. >

J.

Jánoshegy 17.
 Japydoki29
 Jasulonibus 249.
 Jazygok 176.
 Jégkorszak 48, 56.
 Jovia 279.
 Jozsefhegy 24.

K.

Kapuk 220. . . .
 katonaság 269, 357; — i helyzet 1 72. —
 Kecsehegy 17
 kereskedelem 256, 347.-
 Keresztyénség 353.
 Kertészlet 12.
 Királyfürdő 25.
 Királyhegy 310.
 Komárom 76 119.
 Kornak, kori akon 119. ~
 Kobanya, kóbányák 13, 19, 20, 32,
 39; — faragás 35, 36; — kőpor 20.
 Kőrös 69.
 Kőrsziklak 37.
 Középhegység, magyar 18, 45, 72.

Közlekedés 140, 166.

Kutak 10,30.

L.

Lacum Felicis, ad 245.

Lajtha-mész 35.

Lázadások 152.

Lazius 89, 92.

Légfűtő 1 hypocaustis.

Légió I. ad.jutnx 155; — II. (ad.jutrix)

154, 157, 159, 161, 189,200,334;

— IV. 188; — XIII. (gemina)

163, 188; — XIV. (gemina) 188;

— XV. 163; — classica 156.

Lencz patak 39.

Lősz 21.

Lugio 118, 237, 241.

Litgionum 211.

Lukácsfürdő 25.

Lussonitum 239.

M.

Magánházak 340.

Magister 191.

Magyarország a nepek orszagutja 61.

Malöm 319, 323, 335, 336.

Mansio 235.

Markod 137, 148.

Marcus Aurelius 186.

Márga 6,8,23.

Markoman háború I. Pannóniai nagy háborít.

Markomanok 137, 167.

Marsigli 96.

Martonvasar 242, 249.

Matrica 119, 242, 272.

Mátyás király 84.

“237.

Mediolanumok 131.

Mediterrán réteg 7, 21.

Meleg források 25.

Mertföldmutató kövek 218, 22b.

Mészáros ut 21, 76.

Mesz-banyak 19; — tuff 26, 29.

Metullum 135.

Miliare, ad 279.

Montanoruni cohors I. 263.

Moór 76.

Morava, 73.

Morének, oldal 51.

Munkács 71.

Muratori 95.

Mursa 119, 189, 212, 224.

Mursella 119.

N.

Nagysziget, ó-budai 297.

Negyedkor 48.

Notitia Dignitatum 268.

Noricum meghódítása 137.

Noviodunum 119.

Niimmulit-mész 19.

Nyerges-Újfalu 263, 273.

Nyitra 75.

O.

Ofen 123.

Olaszország ut 72, 76.

Oligocaen 8, 19.

Oppidum 130.

Orsovai ut 69.

Országutak 252.

Oubuda 83.

Ózok 123.

Ördögárok 6, 21.

P.

Pannonia függése az első században 165; — leírása különböző Íróknál 142, 143, 144, 162; — meghódítása 134, 139, 141, 149, 167; — városai 117; — pannonjai nagy háború 192; pannon népek 113, 143; — ok lovassága 264; — lázadásai 137; — nyelve 123; — műveltségi állapot 125; — Pannonia és Dacia egyesítése 185.

Parka 217.

Partison 215.

Pavimeitum sectile 307.

Pécs 231, 234, 248.

Pectunculus 7, 21.

Peiso 146.

Pelso I. Peiso.

Pertinax 197.

Pession 216.

Pesti homok 62; — völgyteknő 60.

Pettau I. Poetovio.

Piacz 339.

Pilishegy 18.

Plebs 345.

Poetovio 150, 163, 179, 246.

Pone-Navata 279.

Ponte Sociorum 249.

Porticus 317.

Posta 232, 271.

Probus cs. 289, 305.

Promoti 272.

Promontor 33.

Ptolemaeus 90,105, 113, 116,187, 201, 203; — féle fokhosszúság 213.

Q.

Quád háború 290.

Quadok 148, 167, 175, 193, 194.

Quadriburgium 278, 331.
Quaestor 351.

... . B·

Rába 76.
Rabszolgák 347.
Ráczfürdő 25.
Rákos patak 10, 14, 60.
Rambertus 86.
Rézkor 111.
Ripa Alta 239, 272.
Rudasfürdő 25.

S.

Sabaria 145, 250, 273.
Salinon 211, 242.
Salva 206, 251, 272.
Sámborja 89.
Sárosfürdő 25.
Scarabantia 118, 145.
Scordiscok 115, 137, 264.
Scutarii 273. _____
Segedcsapatok 148, 261.
Senatus 131, 345.
Septimia 199.
Septimius Severus 198.
Sicambria 82, 88, 107.
Síkság, ó-budai 30.
Singidunum 119.
Sirmium 150.
Siscia 135, 146, 150.
Sopianae 248, 273.
Soprony 1. Scarabantia.
Sóskút 34.
Spatha 128.
Stablesiani 270.
Statuas, ad 239.
Svábhegy, kis 19.
Svévek 167.
Sycambria 1. Sicambria.
Sycan 83, 88.
Szamos 75.
Szármát 38, 148, 168, 289.
Szávamelléki helyek meghatározása
210.
Széchenyi hegy 17.
Székesfehérvár 1. Curta.
Szent-Endre 263; — Lőrincz 13.
Szilaspatak 10, 60.
Színészek 346.
Szohok 75.
Szombathely 1. Sabaria.
Szőlő művelés 23.
Szőny 1. Bregetium.

T.

Tárnok 225.
Tárnokvölgyi fölirat 283.
Tartományok állapota 152, 289, 349.
Téglagyárák 4.
Templomok 339.
Térképek 91.
Tétény 119, 242
Teutoburgium 212.
Tiberius cs. 148.

.....

Tisza es Duna közti dombsor 70.
Titel 225.
Tőzeg 15.
Trachyt 39, 54.
Trajanuscs. 168,179; — hidja 184.
Transacincum 278.

U.

Ujjonczozás 266.
Ulciscia castra 251.
Utak 129, 233, 235;— építés 128,
218, 254; — vám 236.
Utazás 257.

V.

Valentinianus cs. 290.
Valeria 268, 289.
Vallás 131.
Várak, Buda körül 275.
Várhegy 6.
Városok keletkezése 1,302.
Vercingetorix 131.
Veredarii 271.
Vespasianus cs. 153, 156.
Veteránok 158.
Vetussalina 242.
Vicus 181.
Vincentia 122, 278, 331, 335.
Vindonia 182.
Virágzás korszakai 3.
Visegrád 263; — i hegység 38, 40,
274; — szoros 53.
Visztula 68.
Víz, földalatti 23; — i közlekedés 66,
253; — ivó 10, 29; — minősége
15; — mosás 59; —választó a Duna
és Tisza között 47, 50; — veze-
ték 321.
Vízafogó 333.
Völgyei, a középhegységnek 46.
Vukovár 1. Cornacon.

TARTALOM.

ELŐSZÓ

I—IV.

| | | |
|-------|-----------------------------------|------|
| I. | Fejezet. Pest földje..... | I |
| II. | „ Buda földje | 17 |
| III. | „ Déli és északi határhegyek..... | 32 |
| IV. | „ A vidék alakulásáról..... | 43 |
| V. | „ Közlekedési vonalak..... | 67 |
| VI. | „ A név története..... | 79 |
| VII. | „ Az első telepítők | 109 |
| VIII. | „ A.z első század | 133 |
| IX. | „ A második század | 167 |
| X. | „ Geographiai meghatározások..... | 201 |
| XI. | „ Vidékünk római utjai | 2 30 |
| XII. | „ Hadi viszonyok | 260 |
| XIII. | „ Aquincum váza | 293 |
| XIV. | „ Aquincum épületei..... | 306 |
| XV. | „ A castrumok | 328 |
| XVI. | „ A belkormányzatról..... | 343 |
| | Tárgymutató..... | 363 |